

GÖRÖG ÉS LATÍN REMEKÍRÓK.

KIADJA A M. TUD. AKADÉMIAÉNAK CLASSICA-PHILOLOGIAI BIZOTTSÁGA.

C. VELLEIUS PATERCULUS
RÓMA TÖRTÉNETÉRŐL
ÍRT KÉT KÖNYVE.

(LATÍNUL ÉS MAGYARUL.)

FORDÍTOTTA, BEVEZETÉSSSEL ÉS JÉGYZETEKKEK ELLÁTTA

SZÖLGYÉMY FERENCZ.

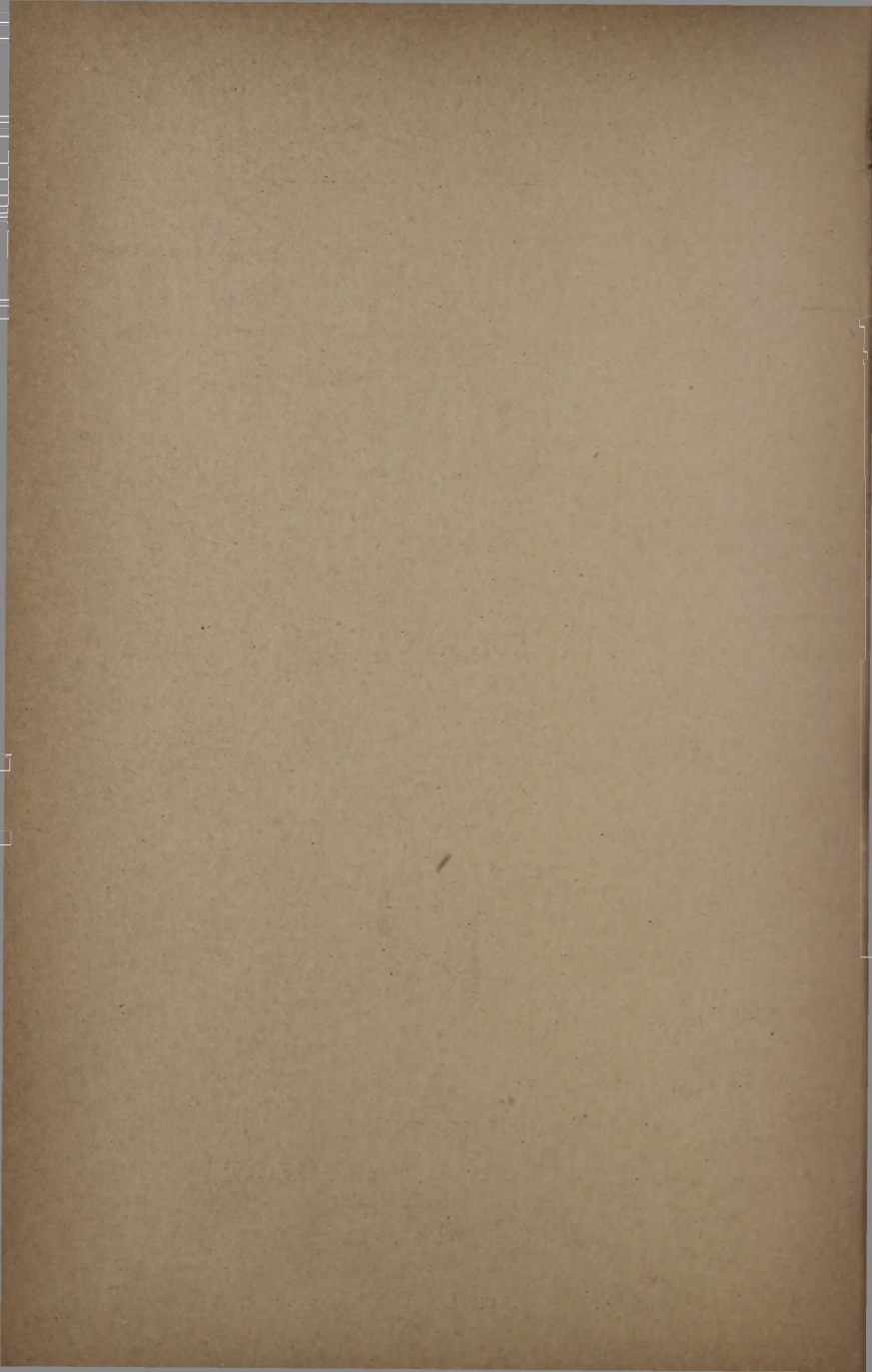
BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1896.

Ára 1 frt 50 kr.

GÖRÖG ÉS LATÍN
REMEKÍRÓK.

KIADJA

A M. TUD. AKADÉMIÁNAK
CLASSICA-PHILOLOGIAI BIZOTTSÁGA.

C. VELLEIUS PATERCULUS
RÓMA TÖRTÉNETÉRŐL
ÍRT KÉT KÖNYVE.

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT
MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1896.

812811

C. VELLEIUS PATERCULUS

RÓMA TÖRTÉNETÉRŐL

ÍRT KÉT KÖNYVE.

(LATINUL ÉS MAGYARUL.)

FORDÍTOTTA, BEVEZETÉSSSEL ÉS JEGYZETEKKEL ELLÁTTA

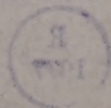
SZÖLGYÉMY FERENCZ.

BUDAPEST.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADVÁNYA.

1896.

A M. T. AKADÉMIA
FÜSTKÁRI NYVATA

448213

C. VALLIUS PATRICIUS

RÓMA TÖRTÉNETÉRŐL

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

IRT KÉT KÖNYVE

(LATINUL ÉS MAGYARUL)

KÖNYVÉRTÉKELÉS ÉS TUDOMÁNYOS ÉRTÉKELÉS

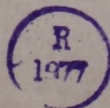
STUDIIUM PATRICIUS

RÓMA TÖRTÉNETÉRŐL

IRT KÉT KÖNYVE

BUDAPEST

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

M. TUD. AKADEMIA KÖNYVTÁRA
Könyvt. 502 /1963

BEVEZETÉS.

C. VELLEIUS PATERCULUS * ÉS M. VINICIUS CONSULHOZ

RÓMA TÖRTÉNETÉRŐL ÍRT KÉT KÖNYVE.

A római császárság, melyet Augustus győzelmei s tizenegy évi consulkodása által alapított és szilárdított meg, oly könnyen elfeledteté a polgárháborúk alatt elgyöngült s erkölcsi megromlott római néppel a szabadság érzetét, hogy Augustusnak, a köztársaság óvatos és tapintatos megbuktatójának, holtá után egyetlen egy hang sem emelkedett a régi alkotmány visszaállítása érdekében, hanem ha azért, hogy rábíriák Tiberiust a császári méltóság elfogadására; és ő a trónt már oly szilárdan találta, hogy a consuli méltóságot csak három ízben tartotta szükségesnek elvállalni. A kimerültség és meghunyászkodás lett a kor jellemvonása, és a kevesek, kik még megkísérelték a senatusban ellenzékfelét alkotni: a császári ház hiveinek és teremtményeinek oly nagy számával és hatalmával látták magukat szemben, hogy

* Az editio princeps P. Velleius Paterculusnak nevezi, mert beatus Rhenanus, a mű első kiadója, írónkat azonos személynek tartja a Tacitusnál (Annales III. 39.) megnevezett P. Velleius-szal, bár az, Vossius szerint, írónk atyja volt. — Priscianus, ki a régiek közül egyedül emlékezik meg történetirónkról, M. Vell. Pat. néven említi. — Egy északafrikai mérföldjelző kövön azonban C. Vell. Pat. néven, Augustus legatusaként fordul elő s ez a leghiteltérdemlőbb, mert írónk, saját állítása szerint (II. 111.) volt egy ízben Augustus legatusa.

nem bírtak történelmi jelentőségre vergődni és legfeljebb a császár magánhivatalnokainak hatalmi körét korlátozhatták. A római polgári önérték ily hanyatlása feltűnő nyomokat hagyott az irodalomban is, és a politikai viszonyok, melyek a monarchiától csakhamar a despotizmus felé fejlődtek tovább, nem kisebbitették ugyan az írók számát, de elnyomták a szellem szabadságát. Csak a zsarnokság alól való olykori föllélekzés pillanataiban emelkedik fel a szabadabb szó. A zsarnokság ösvényére már Tiberius és utódainak kormánya rálépett s «megölt minden önállóságot, csak rabszolgákat és hatalma eszközeit türte meg maga körül, a jobbaknak csak a halál és a hizelgés közti választást hagyván meg».* Mi természetesebb, mint hogy akadtak írók is, kik tollukkal a hatalom szolgálatába állottak, és míg műveikben mellőket verve szónokias magasztalással mutatnak rá a régi romlatlan idők erényeire, a saját, zsarnoki iga alatt nyögő százalmas korukat nem átalították áldásosnak, legboldogabbnak nevezni. — C. Velleius Paterculus műve volt az első, mely a hizelgés ez irodalmából napvilágot látott. E mű *Historiæ Romanæ ad M. Vinicius consulem* címet visel és két könyvre terjed.

Mivel írónkról az egy Priscianust kivéve, a régiek közül senki sem emlékezik meg s ő is csak fölemlíti, élettörténete adatait kénytelenek vagyunk kizárólag művéből állítani egybe, mely a fontosabb mozzanatokra nézve elég tájékoztatást nyújt, különösen a II. könyv, melynek inkább *memoire*, mint történelmi mű alakja van. Dodwell** a rómaiak azon eljárásának alapján, hogy bizonyos hivatalokat csak bizonyos számú életévek betölte után lehetett elnyerni, Velleius születését a Kr. e. 18-ik évre teszi. Hogy Capuából származott, azt műve több helyen (I. 7., II. 16., II. 76.) való-

* Teuffel: *Röm. Litt.* II. 272.

** *Annales Velleiani.*

szinűvé teszi. Családjának az állam körül érdemei voltak, és úgy látszik, hogy inkább e körülmény, és nem kiválóbb személyi tulajdonságok segítették Velleiust a consulságon kívül valamennyi hivatali fokra. Ezen korban az ifjak a tizennegyedik év betöltésével megkapták a toga virilist és ezzel megkezdődött hadi szolgálatuk is. Suetonius (Aug. 38.) közli velünk, hogy a senatori ifjak tiszték gyanánt voltak beosztva a hadseregbe s tiz évet töltöttek el ott, mert a senatori méltóságokra csak huszonnegyedik évök betöltével juthattak. Kr. u. 1-ben hadi tribunus volt (II. 101.), mely rangot P. Silius és M. Vinicius, a consul atyja alatt nyerte el Thraciában és Macedoniában; örömmel emlékszik vissza ezen időre, melyben bejárta a keleti tartományokat és mely alkalommal tanuja volt a C. Cæsar, Augustus fia és a parthus király közti találkozásnak. Kr. u. 4-ben præfectus equitum lett (II. 104.) és Tiberius seregébe jutott, kit Germaniába kísért a marcomannok elleni hadjáratba, mely után Rómába tért vissza, hol quæstornak választották. Mint megválasztott quæstort Augustus egy csapattal Tiberiushoz küldötte Kr. u. 6-ban, ki a pannoniai hadjáratnál volt elfoglalva s ebben részt vett Velleius is (II. 111.) annak Kr. u. 9-ben történt befejeztéig. 14-ben Augustus és Tiberius ajánlatára prætorrá választották. Mivel azonban a gyakorlat szerint a quæstori hivatali viselése után vagy az ædilisi, vagy a néptribunusi hivatalt kellett előbb betöltenie annak, ki a prætorságra kívánt pályázni, s mivel szerzőnk egy szóval sem említi, hogy e hivatalok valamelyikét viselte volna, azt kell hinnünk, hogy, tekintettel sok évi hadi szolgálatára, a császárok kegye megengedte neki e hivatalok átugrását, mely e korban különben sem volt példátlan eset; hasonlót olvassunk Tacitusnál,* hol Curtius Rufus «quæsturam et mox

* Ann. XI. 21.

nobiles inter candidatos præturam *principis suffragio* assequitur». Hogy a prætorságnál följebb nem jutott, az kitetszik hallgatásából, mert hogy művét csak Kr. u. 29-ben írta meg, azt bizonyítja a művében megemlített utolsó esemény, Liviának, Tiberius anyjának halála, mi szintén 29-ben következett be, és M. Vinicius consulága, kinek ez alkalommal való üdvözlésére írta meg művét. Halála évét 31-re teszik s azt mondják, hogy Tiberius kegyencének, Seianusnak bukásakor végeztetett ki ő is, mint műve végső fejezetei által nem méltatlan gyanuba keveredett Seianus-párti. Ez azonban bizonytalan, de némi valószínűséget nyer onnan, hogy bár Tiberiusnak kedvence volt, consullá nem lett, és hogy az ezen munkájában annyiszor emlegetett terjedelmesebb művéről, melyet írni szándéka volt, mit sem tudunk, tehát nem is írta meg, mert csakhamar meghalt.

A római klasszikus kor írói közt egy sincs, kinek műve oly szerencsétlenül járt volna, mint az övé; a *Historiæ Romanæ* az egész középkoron át ismeretlen volt, és csak 1515-ben fődözte fel azt beatus Rhenanus az Elsass északi részében fekvő Murbach nevű kolostorban. Ezen egyetlen, rendkívül fogyatékos és romlott kézirat alapján készült aztán öt évre rá az első kiadás (Basel, 1520), melynek megjelenése után az eredeti kézirat nemsokára ismét elveszett, és így Rhenanus rossz másolatú kiadása maradt sokáig Velleius művének egyedüli forrása, míg ujabbán a Rhenanus egyik tanítványa, Amerbach által a murbachí kézitról még a baseli kiadás megtörténte előtt vett gondosabb másolatot meglelték.

A *Historiæ Romanæ* jelentékenyen megcsönkulva jutott el hozzánk; a két könyvre terjedő műből hiányzik az első könyv eleje, majd ismét — hogy a csekélyebb hiányokat ne is említsük — a sabin nők elrablásától a Perses elleni háborúig terjedő, mintegy 600 év története, továbbá a befejezés.

De a meglevőkön is tudatlan másolók több hibát ejtettek, mint bármely más régi írón. E hibáktól a művet lehetőleg megtisztítani számosan törekedtek már, de mindeme törekvéseket csak kétes siker koronázta, minek oka nem csupán abban rejlik, hogy a mű rendkívül romlott, hanem abban is, hogy míg más műnél több codex alapján a helyes szöveg a valószínűségig megállapítható, addig Velleiusnál az egyetlen forrás miatt az is lehetetlen.

Maga a mű M. Vinicius consulnak van ajánlva, kit a 30-adik évre választottak consullá. Szokásban volt a rómaiaknál, hogy a hivatalba lépő consult barátai többféle módon, alkalmi szónoklatokkal, költeményekkel ünnepeljék; e czélra igen alkalomszerűnek és emlékezetesnek látszott egy oly történeti munka írása, melyben az évszámok az új consul hivatali esztendejétől vannak számítva. Velleius művének is ez bevallott czélja s Vinicius consulságának évétől számítja több helyen az időt: I. 8., 12., II. 7., 49., 65. Hogy miért ajánlotta művét Viniciusnak, annak alig leljük más okát, mint azt, hogy az író vagy ezen Viniciusnak, vagy e férfiú atyjának volt lekötelezettje, mely dolgot az életrajzában említettek magyarázzák meg. Talán e miatt ragadta meg az alkalmat, vagy hogy ez helyes czim volt neki talán a nélkül is tervezett munkájához, hogy midőn Vinicius 29-ben consul designatus lett, őt hivatalba léptekor művével üdvözlje. Ha elfogadjuk az elég valószínű feltevést, be kell látnunk, mily gyorsan kellett dolgoznia, hogy alkalmi művével a megállapított napra készen legyen; július hó végén szokták ugyanis a consulokat kijelölni, és így januárig csak öt hónap állott rendelkezésére. Dodwell Velleiusról irt tanulmányának XXIX. szakában ezen körülményt fogadja el a történetíró által annyiszor említett rendkívüli sietség okául, midőn mondja: *Hinc et modus ille scripturæ a Velleio sibi præscriptus, brevis nimirum et summarius. Hinc notitia illa in artum con-*

tracta in utraque huius operis parte observata. Hinc formam illam operis propositi agnoscit in præcipiti sitam festinatione, quæ se rotæ pronive gurgitis ac verticis modo nunquam pateretur consistere, pæne magis necessaria prætereundo, quam supervacua amplectendo. (Vell. I. 16.). Velleius e sietését számtalan helyen fölemlíti, így különösen I. 16., II. 41., 108., 124. stb.— De nem kellene keresnünk műve megírásának tulajdonképeni célját és tervezetét, ha az első könyv eleje nem hiányoznék, hol mindezt bizonyára megírta. És e sejtés annál hihetőbb, mert műve folyamán több ízben céloz ily előzményre (II. 38., 55., 66., 96.), de sehol sem ismétli azt.

Mivel a második könyv 94-edik fejezetétől kezdve végig, tehát 38 fejezeten át — melyből a 127. és 128.-ban van Seianus dicsőítése — kizárólag Tiberius magasztalásával, kormányának, tetteinek hizelgő leírásával foglalkozik, a philologusok nagy része a mű megírásának célját illetőleg abban állapodott meg, hogy Velleius nem Vinicius consulságát akarja művével ünnepelni, hanem a történetírói tollat a legalacsonyabb fajú hizelgés által megbecstelenítván, Tiberiust akarja az egekig magasztalni; hogy egész műve nem egyéb, mint mesterséges előzmény Tiberius korához, kinek jellemét, kormányát s minden tettét a rendelkezésünkre álló forrásokkal ellenkező, elferdítésekkel és hazugságokkal telt hizelgő, alacsony módon törekszik isteníteni, valamint magasztalja Seianust, a császár mindenható kegyenczét is. Így nyilatkoznak felőle már a régiebbek közül is Heinsius, Perizonius, Lipsius; ez utóbbi azt mondja, hogy ha Velleiusnak a kor viszonyai miatt az igazat megírnia életveszélyes volt, valótlant nem kellett volna írnia, mert senki sem köteles okát adni annak, ha nem ír. Tudjuk azonban, hogy a császárok korában bűn volt a hallgatás, bár nem csupán ezzel kívánjuk Velleiust menteni.

Írónk hitelét, ki élete java részét Tiberius táborában, sőt

környezetében töltvén el, tőle a császár korának megbízható történetét várjuk, — leginkább ama körülmény veszélyezteteti, hogy a római császárok korának legnagyobb történetirója, az emberiség legnagyobb s legtisztább szellemeinek egyike, Tacitus, de meg Suetonius és Dio Cassius is, tekintélyes műveikben e kor képét a Velleius által nyújtottnál bővebb, párt-szinezettől ment, tehát kevésbé egyoldalú leírásban mutatják és szerzőnket épen ez oldalról éri a hűtlen előadás vádja, mert adatainak némelyike amazokéhoz viszonyítva ferdítésnek, vagy valótlaniságnak látszik.

Tacitus sine ira et studio törekedett művét megírni; a rendelkezésére álló legjobb forrásokat használta fel és az igazság tiszteletreméltó, de merev ridegségével adja elő történetét; és míg elbeszélését a rokonérzet melege sehol sem kíséri, addig helylyel-közzel mégis csak kitör a keserű gyűlölet hangja, és különösen Tiberius iránt fel-feltörő ellenséges indulatot árul el. — De meg kell fontolnunk először is azt, hogy míg Tacitus a pártvillongásoktól távol s Tiberius kormányának egész korszakát annak lezajlása utáni általános hatásának keserű emlékezete alatt írja meg: addig Velleius a magában a császári családban is otthonos pártvetelkedés küzdelmeiben és lázában maga is részes, egész élete folyásának hullámai által állandóan a császár pártja felé üzelve írja meg Tiberius uralkodása első éveinek történetét, tehát amaz időt, melyben Seianus még élt és melyben Tiberius lelkülete, jelleme más világításban látszottak, mint később, és így vélt erényeit még nem homályosította el a kegyetlenkedés és a bűnös életmód. Ha a századok sora Tiberius történetéről nem őrzött volna meg egyebet, mint Tacitus Annalesének 4. első könyvét, vagy a császár akkor halt volna meg, mikor M. Vinicius consullá lett, úgy a kép, mit róla alkotnánk, nagyon hasonlítana a Velleius által nyújtotthoz. Másodszor meg kell fontolnunk azt, hogy maga Tacitus (Ann. VI. 51.)

mint nyilatkozik Tiberiusról: *egregius vita fama que quoad privatus vel in imperiis sub Augusto fuit. S Tiberius jellemképe e korban vésődött írónk lelkébe, mert Tiberius elismert sikerű hadvezérkedése idején írónk egészen közel állott hozzá és eltelve ez idő alatt mutatkozó jelességeinek és fényes hadi tetteinek emlékével, megtartotta nagyrabecsülésének s bámulatának magaslatán a későbbi Tiberiust is. Figyelemreméltó harmadszor az is, hogy Tacitus művéből a 29., 30. és 31. év története — csekély töredékeket leszámítva — hiányzik, bár épen ezen évek azok, melyekben a pártküzdelem legerősebb s talán a legsikeresebb volt; Livia halálát csakhamar követte Seianusnak s személyes pártjának bukása. E fontosabb adatok daczára mellőzik a történetírók Velleius művét, melyben e korbeli pártokról némi adatok lelhetők,* és mellőzik azért, mert ő hizelgő, részrehajló pártember, és az eseményeket csak röviden érinti, sőt Ranke** azt hiszi, hogy mentenie kell magát, mert itt-ott használta.*

A *Historiæ Romanæ* hitelessége szorosán összefüggvén Tiberius egyéniségével, czélunk érdekében történik, ha a császár jellemével és az őt környező viszonyokkal közelebről foglalkozunk.

Ha Tiberiust szerzőnk korában és szemeivel látjuk, érthetővé válik előttünk, hogy a császárról elmondott adatok nagy része megtisztult alakban áll elő s ez adatok csak azon szempontból látszanak oly sötéteknek, melyre Tacitus tereli olvasóit. Hihető, hogy Tacitus helytelenül tulajdonít a császárnak kormánya első éveiben oly gondolkozásmódot, mely csak később nyilvánult; mert a császár eljárására, ha elítélendő volt is egyes esetekben, némi mentség lelhető az akkori római nép és az előkelők magatartásában, s hogy Tacitus olvasásakor utálatosabbnak látjuk a senatusnak ri-

* Dr. F. Abraham: *Velleius und die Parteien in Rom unter Tiberius.*

** *Weltgeschichte* III. 2. 272. oldal.

kító színekkel föstött alávalóságát, mint a császár gonoszságát, mely mégis rejtettebb volt; neki úgyszólván lehetetlen volt tiszteletet vagy bizalmat érezni az emberek iránt, kik előtt a hizelgés és elvetemültség egy módja sem volt eléggé visszataszító s kik színlelt panaszokkal halásztak az ő kegyére. Velleius nem szól a császár kormányának végső éveiről, hanem azokról, melyekben Tiberius az Augustus alatti hadvezérkedés folytán némi népszerűséggel birhatott. Látzólagos vonakodással s majdnem rákényszerítéssel vette át a kormányt, a méltóságokból csak keveset vállalt, a consulságot csupán három ízben fogadta el; az alkotmányt meghagyta s szerette, ha a régi intézmények védőjét látják benne; a városi elüljáróságtól azt kívánta, hogy jelentéseit ne ő eléje, hanem a senatus elé terjeszsze; költekezése mérsékelt volt s példájával akart gátat vetni az akkori túlságos fényűzésnek. Behozta a kamat nélküli hitelt s ezzel megkoronázta a Gracchusok forradalmát. És ha mindez színlelés volt is, a mint valószínű, még sem várhatjuk Velleiustól, hogy a császárban ama szörnyeteget vázolja, mely Seianus megöletése után többé nem tartóztathatta magát, hanem megnyilatkozott egész gonoszságában, a mint azt Tacitus és Suetonius leírták. Kora történetét senki sem írhatja le teljes hűséggel, míg annak intézői nem lesznek a történetei, míg a döntő eszmék csiráikban vannak; legkevésbé írhatja meg az, kit a nyilvános élet áradatának egy hulláma hamarabb elsöpört, mintsem magát kellőkép tájékozhatta volna.

Velleius korán Tiberius táborába jutván, nemcsak tetteinek volt tanuja és részese, de egyuttal kegyeinek s pártfogásának éldelője is, és iránta érzett méltó hálája a jó tulajdonokat fényesebbé, a hibákat menthetőbbé tette szeme előtt.* Az udvar körében élt, a császári ház barátja

* Kritz (Prolegomenon ad novam Vell. Pat. editionem) igen ügyesen állítja egymás mellé Tiberiust és I. Napoleont, — Vel-

volt, annak szája ize szerint írta meg művét s valószínűnek tetszik, hogy megbizhatatlanoknak látszó adataiban a hivatalos nyilatkozatokot követte, esetleg a császári napi értesítőből (*acta diurna*) merítette azokat, s történetírói igazság dolgában úgy vélt magán könnyíthetni, hogy hiteleseknek fogadta el a hivatalos lap bizonyára czélzatos, a valót leplezgető, vagy egyoldalúan visszatükröző közleményeit. Dr. F. Abraham szerint «van Velleiusnál számos hely, mely más írók hiteltérdemlő állításaival homlokegyenest ellenkezik; de mindezekről kimutatható, hogy írónk mintegy a hivatalos versiót, azaz Augustus vagy Tiberius nyilatkozatát követte». Hasonló véleményt nyilvánít Stanger is, ki így szól: «Velleius az ő ítéletét ismételten a császároké szerint alakítja». Ki csodálja, ha a császári ház és párt oly buzgó hívének műve tapintatosan alkalmazkodik az udvari állásponthoz és e miatt van a kevésbé realis ítélet a császárok korabeli események felől.

Az ő mesterkedése, mint minden ügyes, pártszínezetű íróé, abban áll, hogy az események képét kiegészítő részletek elhagyása, egyéb dolgok előtérbe tolása, mesterkéltségek és czélzatos csoportosítás s esetleg határozatlan kifejezések használata által káprázatosná teszi. Kora eseményeit kortársai számára írja, kik a helyzetet úgy ismerték, mint ő, és kik megelégedtek művében annyit, a mennyit kiírni szabad volt s művében a császári házhoz hű érzelmű polgár gondolatvilágának képe van. Ki ütközik meg azon, hogy midőn az igazság határozott kifejezése, meg a császári kegy közt kellett választani, az oly kevésbé tacitusi jellem, mint Velleius, az utóbbihoz nyúlt.

leiust és a Napoleon korabeli memoire-írókat, kiket szintúgy elvakítottak Napoleon fényes tulajdonai, mint Velleiust Tiberiuséi, s kik a hibákat épen úgy nem látták meg, mint Velleius.

Álljon itt néhány példa a pártíró jellemzésére. Suetonius (Aug. 27.) a második triumviratus proscriptiójának leírásakor így szól: «(Octavianus) restitit quidem aliquamdiu collegis, ne qua fieret proscriptio, sed inceptam utroque acerbius exercuit.» Velleius is (II. 66.) azzal kezdi, hogy Octavianus tiltakozott a proscriptio ellen, de Antonius és Lepidus rábirták. Eddig tehát valót mond, de hallgat arról, hogy midőn megkezdődött a proscriptio, Octavianus dühöngött legjobban, — hanem e helyett a hazafiúi érzés egész főlháborodásával írja le Cicero halálát s ez által az olvasóban a hatalmi önkény eljárása fölötti felháborodást és gyűlöletet Antoniusra zúditja. E dolgok kapcsán elmondja azután, hogy az volt a legborzasztóbb, midőn Antonius a saját nagybátyját, Lepidus és Plancus pedig fitestvéreiket áldozták föl a proscriptiónak; és ez valóság, csakhogy arról ismét hallgat, hogy a proscriptio ezen kiszemelt áldozatai mind idején elmenekültek és egyikök sem öletett meg, de igen is megöletett C. Toranius, Octavianus gyámja és többen a hozzá elég közel állók közül. — A II. 121-ben Tiberius rajnai hadjáratáról van szó. Tudjuk más oldalról,* hogy Tiberius ez alkalommal megvédte ugyan a határokat — és ennél többet nem is kívánt akkor tőle Róma,** — de egyéb eredményt nem is ért el. A ki Velleiusnál e csupa praesens historicumban, rohamos és páratlan élénkséggel leírt, az ellenállhatatlan győző rajzával bemutatott hadjáratot fölületesen olvassa, azt hiszi, hogy ez elbeszélésben a hazugságok egész lánczolata van. Pedig ez csak látszat, mert a leírás végén azt mondja Velleius, hogy Tiberius egyetlen emberének elvesztése nélkül tért vissza e háborúból a téli

* Tac. Ann. I. 30., Suet. Aug. 18. s köv., Dio Cassius 56., 25.

** Augustus ekkor alkalmazta Tiberiusra e verset: Unus hominibus vigilando restituit rem. Suetonius Aug. 23., Tib. 21.; — Dio Cassius 56., 23.

táborba. Tehát áthatolt ugyan a keskeny országrészen, mely a Rajna és a határ közt volt, házakat égetett, lakosokat ölt le útjában, de ellenséges haddal nem találkozván, csatát nem vivott. — Szerzőnk II. 99-ben elmondja, hogy Tiberius azért töltött hét évet Rhodus szigetén, hogy ne legyen útjában serdülő unokatestvéreinek, Gaiusnak, ki már férfi-togát öltött, s Luciusnak, ki szintén közel volt már e korhoz. Tiberius bizonyára ezt hozta fel távolléte okául, bár más oldalról tudjuk, hogy Augustus száműzte Tiberiust a miatt, mert rosszul bánt feleségével, Juliával, ki a császár leánya volt.

A számos példa közül, melyek még bemutatathatók volnának, legyen elég ennyi annak bebizonyítására, hogy szerzőnk a megismert igazság helyett valótlanul nem mond, csupán elhallgat, vagy más világításba helyez.

Ily eljárása miatt a hizelgés és szépítgetés vádjá ellen alig vélem szerzőnket máskép védhetőnek, mint kora bünei által, miket legyőzni nem volt ereje; ez pedig nem lehet védelem. De mintegy enyhítő körülmények gyanánt megemlíthetők Tiberiushoz való viszonya, a polgári önértzet általános elfajulása, az akkor divatban volt és nála is föllelhető szónokias kifejezésmód, mely csekélyebb jelentőségű dolgoknál is magas fokú lelkesedést ölt és superlativusokat használ, és ez által ott is hízelegni látszik, hol annak már nem lehet értelme. Scipióról, Carthago lerombolójáról (I. 13.) azt mondja, hogy a magasabb szellemi képzettségnek és minden tudományszaknak serény művelője volt. Pompeiusról (II. 31.) így szól: egyénisége maga felé fordította az egész világ figyelmét, ő mindenben fölülmulta kortársait. Catot (II. 35.) mindenben inkább istenekhez, mint emberekhez hasonlónak mondja és hogy maga volt az erény. Az irodalmi irányban gyökerezik tehát, a mi a hizelgés oly nagy látszatát viseli magán; s a mily távol áll Velleius Tacitus szellemi nagyságától, a mennyire pártérdeket szolgál az írói igazság helyett,

oly kevéssé lehetett módjában ez alól kiszabadulni. Sőt Kritz úgy vélekedik, hogy ha az a hizelgő, ki szokása szerint mást érez, mint a mit mond, és szinlelt magasztalással halmozza el nem csak a kisebb becsű, de sőt a rút és bectelen dolgokat is; és mindezt öntudatosan cselekszi akár kegyhajhászás, akár oly nyereség czéljából, mit tisztességes úton elérni vagy nem akar vagy nem bír: nincs ok, a miért Velleiust ily alacsonylelkűségről vádoljuk, mert a miben megfelelkezik az igazságról, vagy nem ítél kellő szigorral, az nem hizelgésre, hanem más forrásra vezethető vissza s épen azért, mert nagyon is szembeszökő, a mű egész természetével összefüggvén, a fölvetett vád súlyát kisebbíti, sőt majdnem megsemmisíti.

Sőt más heves védők, kik szeretnék Velleiusról lemosni a hizelgés vádját is, azt mondják, hogy csak a hála az, mely őt a Tiberiust illető magasztalásokra indította; mert mit kívánhatott volna még a császártól? hogy jó természet jele az, ha valaki jótevőjében meglátja az erényt, a bűnt nem.* Igaz, hogy ily világítás mellett másnak látszik minden, de ezt, ha mesterkéltnem volna, sem fogadhatnók el, mert mentse bár Tiberius dicsőítését a hálaérzet, Seianusét nem mentheti; sem a hála nem szokott oly szenvedélyes módon nyilatkozni, mint a hizelgés, melynek lehetett még czélja is: a consuli méltóság.

A mi Velleius művének jellemzését illeti, arról még a következőt mondhatjuk: A mennyire mérsékeltbbnek kell tartanunk Velleiust a hizelgésben Valerius Maximusnál, annyira több figyelmet érdemel történetírói értéke is a bőbeszédű Florusnál, vagy az izetlen Eutropiusnál. Műve leginkább hasonlít Sallustiuséhoz, s leginkább Corn. Nepos

* Friedrich Jakobs: Des C. Velleius Paternulus Römische Geschichte.

nyomdokain halad, kit bizonyosan használt forrásul is, valamint Atticust és Pomponius Trogust is; Cato Origenesét és Hortensius Annalesét föl is említi mint forrásait.

Nyelvezete tömörségre és gondolatgazdagságra törekszik, mely jól illik a sietős rajzhoz; de valamint sokszor fölcseréli a történetírói hangot a szónokival, úgy gyakran csak szókat mond gondolatok helyett. A kínálkozó adatok nagy tömegéből elég szerencsésen választja ki a fontosabbakat; az események főalakjait — többnyire az események fontosságának rovására — gondosan domborítja ki, röviden s találóan jellemzi. Igen szeret képeket szöni elbeszélésébe, melyek a mű díszére szolgálnak; nyugvó pontok ezek, melyeken a figyelem megpihen. Fővonásai közé tartozik a vizsgálódás és elmélkedés, ezek rendszerint az előadott dolgokból folynak. De ezen rövided és gyakran megszakított előadás miatt műve veszít érdekéből s megjegyzésszerű, szónokias lesz, s e miatt nélkülözünk kell benne a tervszerűbb beosztást és összefüggőbb alakítást. Egyébiránt szerzőnk eléggé képzett s emberismerő; az irodalom férfait helyesen itéli meg, csak az a különös, hogy a római irodalomtörténetről nyujtott vázlatában Plautus, Horatius, Propertius nincsenek megemlítve. Műve első s nagyobb felében (ide értve a II. könyv nagyobb részét is) Róma szabadságának jobb napjairól bizonyos fájdalommal emlékszik meg és annál feltűnőbb azon buzgalom, melylyel Tiberiust élénk állítja s mely buzgalomban annyira részrehajló lesz, hogy nem átallja Seianust két fejezetnyi hizelgéssel körülvenni, mintha írónk maga is azok közé tartoznék, kik (Tac. Ann. VI. 8.) megtiszteltetésnek tartották Seianus szabadosainak s ajtónállóinak ismeretségét. Természetes, hogy a császárok korától, sőt Julius Cæsartól kezdve saját egyéni fölfogása, a gondolatok és szók pompája lép az előbbi szabadszólás és egyszerűség nyomába.

Ha figyelembe vesszük végül, hogy Velleius nyilvános pályája java részében előkelőbb rangu katona volt, joggal várhatnók tőle, hogy a hadjáratok és csaták leírásánál a katonai szakférfiú gondos és tüzetes elbeszélését fogjuk hallani; de e várakozásunkban csalódunk; sem a tábori élet, sem a hadakozási mód rajzát nem leljük föl művében.*

* Bozóky Alajos: Római világ. Bpest, 1885. — Teuffel: Gesch. der röm. Litteratur, Leipzig, 1890. — Fr. Kritz: Prolegomenon ad novam Vell. Pat. editionem. Erfurt, 1840 (az erfurti gymn. értesítőjében). — Vell. Pat. . . præmittuntur H. Doduelli annales Velleiani. Biponti, 1780. — Dr. J. Abraham: Vell. und die Parteien in Rom unter Tiberius. Berlin, 1885. — Fr. Jakobs: Des C. Vell. Pat. Röm. Gesch. Leipzig, 1793. — W. Götte: C. Vell. Röm. Gesch. Stuttgart, 1833. — F. Eyssenhardt: Vell. Pat. Röm. Gesch. Stuttgart, 1875. — Norb. Alsters, Quæstiones Velleianæ. Monasterii, 1866. — Paulus Kaiser: De fontibus Velleii Paterculii. Berolini, 1884.

The following persons were present at the meeting held on the 15th inst. viz. Mr. J. H. ... and Mr. ...

At the meeting held on the 15th inst. the following persons were present: Mr. J. H. ... and Mr. ...

The following persons were present at the meeting held on the 15th inst. viz. Mr. J. H. ... and Mr. ...

RÓMA TÖRTÉNETE.

(HISTORIA ROMANA.)

LIBER PRIOR.

1 I. ... (Epeus) ... tempestate distractus a duce suo Nestore Metapontum condidit. Teucer, non receptus a patre Telamone ob segnitiam non vindicatæ fratris iniuriae, Cyprum adpulsus cognominem patriæ suae Salamina constituit. Pyrrhus, Achillis filius, Epirum occupavit, Phidippus Ephyram in Thesprotia. At rex regum Agamemnon tempestate in Cretam insulam reiectus tris ibi urbis statuit, duas a patriæ nomine, unam a victoriae memoria, Mycenae, Tegeam, Pergamum. Idem mox scelere patruelis fratris Aegisthi, hereditarium exercentis in 2 eum odium, et facinore uxoris oppressus occiditur. Regni potitur Aegisthus per annos septem. Hunc Orestes matremque socia consiliorum omnium sorore Electra, virilis animi femina, obruncat. Factum eius a diis comprobatum spatio vitæ et felicitate imperi apparuit; quippe vixit annis nonaginta, regnavit septuaginta; qui se etiam a Pyrrho, Achillis filio, virtute vindicavit; nam quod pactæ eius, Menelai atque Helenæ filiæ, Hermiones 3 nuptias occupaverat, Delphis eum interfecit. Per hæc tempora Lydus et Tyrrhenus fratres cum regnarent in Lydia, sterilitate frugum compulsi sortiti sunt, uter cum parte multitudinis patria decederet. Sors Thyrrhenum contigit; pervectus in Italiam et loco et incolis et mari nobile ac perpetuum a se nomen dedit.

ELSŐ KÖNYV.

I. . . (Epeus) . . miután a tengeri vihar elszakította őt 1
vezérétől, Nestortól, Metapontumot alapította. Teucer, kit
atyja elűzött magától, mert a fítestvérén elkövetett jogtalan-
ságért vonakodott boszut állani, Cyprusba jutott, hol várost
alapított, melyet szigethazája nevérol Salamisnak nevezett.
Pyrrhus, Achilles fia, Epirust foglalta el, Phidippus Ephyrát
Thesprotiában. Agamemnon pedig, a királyok királya, mi- 2
után a vihar Creta szigetére vetette, ott három várost alapí-
tott, kettőt hazájáról, egyet győzelméről nevezett el: Myce-
næt, Tegeát, Pergamumot. Majd ugyanő áldozatul esik unoka-
testvére Aegisthus bünének — ki öröklött családi gyűlö-
letet táplált irányában és felesége gonoszságának. Aegisthus 3
hét évig éldeli az uralmat, őt és anyját Orestes öli meg,
kinek minden ügyében nőtestvére, Electra, e férfias lelkületű
nő volt társa. Hogy az istének Orestes tettét jóváhagyták,
abból tetszik ki, hogy élete hosszú s uralkodása szerencsés
volt, mert élt kilenczven s uralkodott hetven évig; vitézségét
a Pyrrhus, Achilles fia elleni harcban mutatta ki, mert őt,
midőn az Orestesnek ígért Hermioneval, Menelaus és Helena
leányával ülte nászát, Delphiben megölte. Ekkor Lydiában 4
Lydus és Tyrrhenus fítestvérek uralkodtak; egy alkalommal
az éhség arra bírta őket, hogy vessenek sorsot, melyikök távo-
zék a lakosság egy részével a hazából; a sors Tyrrhenusra
esett, ki Italiába hajózáván, jeles és emlékezetes nevét
ráhagyta mind a földre, mind a lakosságra, mind a tengerre.

- 1 II. Post Orestis interitum filii eius Penthilus et Tisamenus regnavere triennio. Tum fere anno octogesimo post Troiam captam, centesimo et vicesimo quam Hercules ad deos excesserat, Pelopis progenies, quæ omni hoc tempore pulsus Heraclidis Peloponnesi imperium obtinuerat, ab Herculis progenie expellitur. Duces recuperandi imperi fuere Temenus, Cresphontes, Aristodemus,
- 2 quorum abavus fuerat. Eodem fere tempore Athenæ sub regibus esse desierunt, quarum ultimus rex fuit Codrus, Melanthes filius, vir non prætereundus. Quippe cum Lacedæmonii gravi bello Atticos premerent, respondissetque Pythius, quorum dux ab hoste esset occisus, eos futuros superiores, deposita veste regia pastoralem cultum induit, immixtusque castris hostium de industria,
- 3 imprudenter, rixam iniciens, interemptus est. Codrum cum morte æterna gloria, Atheniensis secuta victoria est. Quis eum non miretur, qui his artibus mortem quæsierit, quibus ab ignavis vita quæri solet! Huius filius Medon primus archon Athenis fuit. Ab hoc posterius apud Atticos dicti Medontidæ; sed hic insequentesque archontes usque ad Charopem, dum viverent,
- 4 eum honorem usurpabant. Peloponnesii digredientes finibus Atticis Megaram, mediam Corintho Athenisque urbem, condidere. Ea tempestate et Tyria classis plurimum pollens mari, in ultimo Hispaniæ tractu, in extremo nostri orbis termino, insulam circumfusam Oceano, perexiguo a continenti divisam freto, Gadis condidit. Ab iisdem post paucos annos in Africa Utica condita est.
- 1 III. Exclusi ab Heraclidis Orestis liberi iactatique cum variis casibus, tum sævitia maris, quinto decimo anno sedem cepere circa Lesbum insulam. Tum Græcia maximis concussa est motibus. Achæi, ex

II. Orestes elhunytá után fiai: Penthilus és Tisamenus 1 uralkodtak három évig. Ekkor mintegy nyolczvanadik évében Troja pusztulásának, s százhuszadik évében annak, hogy Herculest az istenek maguk közé fogadták, Pelops utódait, kik elüzték a Heraklidákat, ez egész idő alatt megtartották birtokukban Peloponnesust, Hercules maradékaik elüzték. Azok, kiknek ősapja volt: Temenus, Cresphontes és Aristodemus voltak az uralom visszaszerzésében a vezérek. Körülbelül ugyanekkor szűnt meg a királyok uralma 2 Athenben; az utolsó király Codrus volt, Melanthus fia, emlékezetre méltó férfiú. A lacedæmonok t. i. háborút indítottak Attika lakói ellen s nagyon szorongatták őket; a jóshely istene azt mondta, hogy azok lesznek a győztesek, kiknek királyát az ellenség megöli; erre ő levetvén királyi ruháját, pásztori öltözetet vett magára, szándékosan az ellenséges táborba keveredett, ott viszálykodást támasztott, melyben az oktanok megölték őt. Codrusnak halálával örök dicsőség 3 jutott, az athenieknek pedig győzelem. Ki ne csodálná őt, ki oly keresve kereste a halált, a mily keresve keresik a gyávák az életet! Fia, Medon, volt az atheniek első archona. Utódait örök neveztek az attikaiak medontidáknak: ő s a következő archonok egész Charopsig élethossziglan viselték hivatalukat. A peloponnesusiak elhagyván az attikai határokat, 4 Megarát alapították, mely város középett feküdt Corinthus és Athen közt. Akkor a tengerészethez legtöbbet értő Tyrus városnak egy hajórajá Hispania végső tájékán, földünk legtávolabbi határán, az oczeántól körülvevett szigeten, melyet a szárazföldtől igen keskeny tenger választ el, alapította Gadest. Néhány évvel utóbb ugyanők alapították Uticát Afrikában.

III. Orestesnek a Heraklidáktól kiszorított ivadéka 1 különböző viszontagságok és tengeri hanyattatások után tizenötödik évre Lesbos sziget környékén települt meg. Görögország ekkor nagy mozgalmaknak volt színhelye.

Laconica pulsi, eas occupavere sedis, quas nunc obtinent, Pelasgi Athenas commigravere, acerque belli juvenis, nomine Thessalus, natione Thesprotius, cum magna civium manu eam regionem armis occupavit, quæ nunc ab eius nomine Thessalia appellatur, ante Myrmidonum vocitata civitas. Quo nomine mirari convenit eos, qui Iliaca componentes tempora de ea regione ut Thessalia commemorant. Quod cum alii faciant, tragici frequentissime faciunt, quibus minime id concedendum est; nihil enim ex persona poëtæ, sed omnia sub eorum, qui illo tempore vixerunt, disserunt. Quod si quis a Thessalo, Herculis filio, eos appellatos Thessalos dicet, reddenda erit ei ratio, cur nunquam ante hunc insequentem Thessalum ea gens id nominis usurpaverit. Paulo ante Aletes, sextus ab Hercule, Hippotis filius, Corinthum, quæ antea fuerat Ephyre, claustra Peloponnesi continentem, in Isthmo condidit. Neque est quod miremur ab Homero nominari Corinthum; nam ex persona poëtæ et hanc urbem et quasdam Ionum colonias iis nominibus appellat, quibus vocabantur ætate eius, multo post Ilium captum conditæ.

IV. Athenienses in Eubœa Chalcida et Eretriam colonis occupavere, Lacedæmonii in Asia Magnesiam. Nec multo post Chalcidenses, orti, ut prædiximus, Atticis Hippocle et Megasthene ducibus Cumas in Italia condiderunt. Huius classis cursum esse directum alii columbæ antecedentis volatu ferunt, alii nocturno æris sono, qualis Cerealibus sacris cieri solet. Pars horum civium magno post intervallo Neapolim condidit. Utriusque urbis eximia semper in Romanos fides facit eas nobilitate atque amœnitate sua dignissimas. Sed illis diligentior ritus patrii mansit custodia, Cumanos Osca

A Laconicából elűzött achaiok ama területeket foglalták el, melyek most is övék; a pelasgok Athenbe költöztek; egy Thessalus nevű, thesprotiai származású hadra termett férfi, polgártársainak nagy seregétől támogatva, fegyverrel foglalta el ama vidéket, melyet az ő nevééről ma is Thessaliának neveznek s melyet előbb, mint a myrmidonok országát, ismertek. Ezen elnevezést illetőleg méltán csodáljuk azokat, ² a kik, midőn Trója eseményeiről írnak, ezt az országot Thessalia néven említik; ezt ugyan mások is megteszik, de leggyakrabban a színműírók, pedig ez legkevésbé nekik nézhető el, mert a színdarabban nem a színműíró halljuk beszélni, hanem ama régi időben élt személyeket. Ha pedig valaki azt állítja, hogy e nép Thessalustól, Hercules fiától nyerte nevét, az tartozik okát adni annak, miért nem használta soha e nevet ama néptörzs ezen második Thessalus előtt. Kevéssel előbb Aletes, Hercules hatodik ivadéka, Hippos ³ fia, az Isthmuson, hol azelőtt Ephyre volt, a Peloponnesusnak mintegy kulesául alapította Córinthust. Azon nincs mit csodálkoznunk, hogy már Homerus említi Córinthust, mert ő — saját szavaiként — úgy e várost, mint az ionok némely gyarmatát azon a néven említi, melyen az ő korában ismerték ezeket a Trója elfoglalása után sokkal később alapított városokat.

IV. Az atheniek Eubœában Chalcist és Eretriát gyar- ¹ matokul elfoglalták, valamint a lacedæmonok Kisázsziában Magnesiát. Nem sokkal utóbb a chalcisiak, kik, mint mondtuk, attikaiaktól eredtek, Hippocles és Megasthenes vezérek alatt alapították Cumæt Italiában. Némelyek beszélnek, hogy hajórajuknak egy előttük repülő galamb adott útirányt, mások pedig, hogy éjjeli érzhang, milyen Ceres ünnepén szokott hallatszani. E kivándorlók egy része alapította idők ² multával Nápolyt. E két várost hirökre s kellemes fekvésökre méltóvá teszi a rómaik iránt való törhetetlen hűségök. De a nápolyiak a honi szokások megőrzésében hivebbek voltak, a

mutavit vicinia. Viris autem veteres earum urbium hodie-
 3 que magnitudo ostentat mœnium. Subsequenti tempore
 magna vis Græcæ iuventutis abundantia virium sedis quæ-
 ritans in Asiam se effudit. Nam et Iones duce Ione profecti
 Athenis nobilissimam partem regionis maritimæ occupavere,
 quæ hodieque appellatur Ionia, urbisque constituere Ephe-
 sum, Miletum, Colophona, Prienen, Lebedum, Myuntem,
 Erythram, Clazomenas, Phocæam, multasque in Aegæo atque
 4 Icario occupavere insulas, Samum, Chium, Andrum, Tenum,
 Parum, Delum aliasque ignobilis. Et mox Aeolii eadem pro-
 fecti Græcia longissimisque acti erroribus non minus illustris
 obtinuerunt locos clarasque urbis condiderunt, Zmyrnam,
 Cymen, Larissam, Myrinam Mytilenenque et alias urbis, quæ
 sunt in Lesbo insula.

1 V. Clarissimum deinde Homeri inluxit ingenium, sine
 exemplo maximum, qui magnitudine operis et fulgore carmi-
 num solus appellari poëta meruit; in quo hoc maximum est,
 quod neque ante illum quem ille imitaretur, neque post illum
 qui eum imitari posset, inventus est; neque quenquam alium,
 cuius operis primus auctor fuerit, in eo perfectissimum præ-
 2 ter Homerum et Archilochum reperiemus. Hic longius a tem-
 poribus belli, quod composuit, Troici, quam quidam rentur,
 abfuit; nam ferme ante annos nongentos quinquaginta floruit,
 intra mille natus est. Quo nomine non est mirandum, quod
 sæpe illud usurpat: [*οἷοι νῦν βροτοὶ εἶσιν*]; hoc enim ut homi-
 num, ita seculorum notatur differentia. Quem si quis cæcum
 genitum putat, omnibus sensibus orbis est.

1 VI. Insequenti tempore imperium Asiaticum ab Assy-
 riis, qui id obtinuerant annis mille septuaginta, trans-
 latum est ad Medos, abhinc annos ferme octingentos
 2 septuaginta. Quippe Sardanapalum eorum regem mollitiis
 fluentem et nimium felicem malo suo, tertio et tricesimo
 loco ab Nino et Semiramide, qui Babylona condiderant,

cumæbelieket az oscus szomszédság kiforgatta; egyéb-
 iránt e városok ősi erejét kőfalaik nagysága ma is hirdeti.
 A későbbi időben nagy számú görög fegyveres, lakóhelyet 3
 kereső erőfölösleg, özönlött Kisázsziába; így az ionok, kik Ion
 vezetése alatt Athenből eltávozván, elfoglalták a tengerparti
 vidék java részét, mely ma is Ionia néven ismeretes, s váro-
 sokat alapítottak: Ephesust, Miletust, Colophont, Prienet,
 Lebedust, Myust, Erythrát, Clazomenæt, Phocæát; az ægæi és
 icari tengeren számos szigetet foglaltak el, Samost, Chiost,
 Androst, Tenost, Parost, Delost és más jelentékteleneket.
 Utóbb az æolok is elhagyták Görögországot, hosszas bolyon- 4
 gás után oly jelentékeny helyeket nyertek s híres városokat
 alapítottak, mint Smyrna, Cyme, Larissa, Myrina és Myti-
 lene és más városokat, melyek Lesbos szigeten vannak.

V. Majd Homerus fölülmulthatatlan lángelméje tünt föl, 1
 ki művének magasztosságával s tündöklő költészetével egye-
 dül érdemelte ki a költő nevet; benne az a csodálatos, hogy
 sem előtte nem volt senki, a kit ő utánozott volna, sem pedig
 ő utána, a ki őt utánozhatná; és nem is lelünk Homeruson
 és Archilochuson kívül senkit, a ki az általa föltalált költői
 műfajban oly tökéletes volna. A trójai háború idejénél, melyet 2
 megénekelte, sokkal később élt, mint némelyek vélik; ugyanis
 mintegy kilenczszázötven év előtt virágzott s még nincs ezer
 éve, hogy született. Nem csodálhatjuk tehát, hogy oly gyak-
 ran él e szókkal: οἷοι νῶν βροτοὶ εἶσιν (a milyenek a mostani
 halandók), a melyekkel úgy hőseinek, mint történeteinek idejé-
 nek nagy távolságát jelzi. A ki pedig elhiszi azt, hogy Home-
 rus vakon született, annak magának sincs helyes érzéke.

VI. Ezek után az Ázsia fölötti főhatalom az assyroktól, 1
 kik azt ezerhetven évig éldelték, a médokra szállott át mint-
 egy nyolczszázhetven évvel ezelőtt. Ugyanis Sardanapal kirá- 2
 lyuk az elpuhultságban nem veszedelmet, hanem boldogsá-
 got látott; ő Ninusnak és Semiramisnak, Babylon alapítói-

natum, ita ut semper successor regni paterni foret filius,
 Pharnaces Medus imperio vitæque privavit. Ea ætate
 clarissimus Graii nominis Lyncurgus Lacedæmonius, vir
 generis regii fuit, severissimarum iustissimarumque legum
 4 auctor et disciplinæ convenientissimæ viris, cuius quam
 diu Sparta diligens fuit, excelsissime floruit. Hoc tractu
 temporum ante annos quinque et sexaginta quam urbs
 Romana conderetur, ab Elissa Tyria, quam quidam Dido
 5 autumant, Carthago conditur. Circa quod tempus Caranus,
 vir generis regii, undecimus ab Hercule, profectus
 Argis regnum Macedonia occupavit; a quo Magnus Alexander
 cum fuerit septimus decimus, iure materni generis
 6 Achille auctore, paterni Hercule gloriatus est. [Aemijus
 Sura de annis populi Romani: Assyrii principes
 omnium gentium rerum potiti sunt, deinde Medi, postea
 Persæ, deinde Macedones; exinde duobus regibus
 Philippo et Antiocho, qui a Macedonibus oriundi erant,
 haud multo post Carthaginem subactam devictis summa
 imperii ad populum Romanum pervenit. Inter hoc tempus
 et initium regis Nini Assyriorum, qui princeps rerum
 potitus, intersunt anni MDCCCXCV.]

1 VII. Huius temporis æqualis Hesiodus fuit, circa
 centum viginti annos distinctus ab Homeri ætate, vir
 perelegantis ingeni et mollissima dulcedine carminum
 memorabilis, otii quietisque cupidissimus, ut tempore
 tanto viro, ita operis auctoritate proximus; qui vitavit,
 ne in id quod Homerus incideret, patriamque et
 parentes testatus est, sed patriam, quia multatus ab
 2 ea erat, contumeliosissime. Dum in externis moror,
 incidi in rem domesticam maximique erroris et multum
 discrepantem auctorum opinionibus; nam quidam huius

nak harminczharmadik utóda volt, úgy, hogy az atya királyságának mindig a fiú lett örököse; őt a méd származású Pharnaces fosztotta meg országától és életétől. Ama 3 korban élt a görög nemzet egyik legnagyobb fia, a lacedaemon királyi eredetű Lycurgus, a legszigorúbb és legigazságosabb törvények hozója és a férfiak számára legalkalmasabb életrend megállapítója; míg Sparta azokat követte, addig a legszebb virágzásban volt. Ez időtájban, hatvanöt évvel Róma 4 alapítása előtt, a tyrusi Elissa, kit némelyek Didonak neveznek, alapította Carthagot. Szintén ez időben történt, hogy, 5 Caranus, királyi eredetű férfi, Hercules tizenegyedik ivadéka, Argosból távozván, elfoglalta Macedonia királyi székét; mivel Nagy Sándor ennek tizenhetedik ivadéka volt, őt, ki anyai ágon Achillestől, atyain Herculestől származott, méltán dicsőítették. [Aemilius Sura a római nép történetében 6 mondja: Valamennyi nép közül az assyrok voltak az elsők, kik világalomra jutottak, aztán a médok, majd a perzsák, végül a macedonok. Nem sokkal Carthago meghódítása után a macedon eredetű két király: Philippus és Antiochus legyőzése után a világalom a római népre szállott. Ezen idő és Ninus assyr király világalomra jutásának ideje közt ezerkilencszázkilencvenöt év van.]¹

VII. Ebben a korban élt Hesiodus, a kit mintegy száz- 1 húsz év választott el Homerus korától; finom érzékű költő volt, költeményei kellemes lágyságukról hiresek; a békét, a nyugalmat kedvelte; valamint korára, úgy műve fontosságára nézve is legközelebb áll ama nagy férfiúhoz, de óvakodott, nehogy Homerus hibájába essék: hazáját s szülőit megnevezi, de honát, mert őt pénzbírsággal sujtotta, megvetéssel említi. Míg az Italián kívüli dolgoknál időzöm, eljutok egy 2 minket illető kérdéshez, mely sok tévedésnek volt oka s melyet az elbeszélők a saját felfogásukhoz képest többféleképp adnak elő. Némelyek ugyanis azt mondják, hogy a tus-

temporis tractu aiunt a Tuscis Capuam Nolamque conditam ante annos fere octingentos triginta; quibus equidem adsenserim. Sed M. Cato quantum differt! qui dicat Capuam ab eisdem Tuscis conditam ac subinde Nolam; stetisse autem Capuam, antequam a Romanis caperetur, annis circiter ducentis sexaginta. Quod si ita est, cum sint a Capua capta anni ducenti quadraginta, ut condita est anni sunt fere quingenti. Ego, pace diligentiae Catonis dixerim, vix crediderim tam mature tantam urbem crevisse, floruisse, concidisse, resurrexisse.

VIII. Clarissimum deinde omnium ludicrum certamen et ad excitandam corporis animique virtutem efficacissimum Olympiorum initium habuit, auctorem Iphitum Elium; is eos ludos mercatumque instituit ante annos, quam tu, M. Vinici, consulatum inires, octingentos tris. Hoc sacrum eodem loco instituisse fertur abhinc annos ferme mille ducentos quinquaginta Atreus cum Pelopi patri funebris ludos faceret, quo quidem in ludicro omnisque generis certaminum Hercules victor extitit. Tum Athenis perpetui archontes esse desiderunt, cum fuisset ultimus Alcmaeon, coeperuntque in denos annos creari: quæ consuetudo in annos septuaginta mansit ac deinde annuis commissa est magistratibus republica. Ex iis, qui denis annis præfuerunt, primus fuit Charops, ultimus Eryxias; ex annuis primus Creon. Sexta Olympiade, post duo et viginti annos quam prima constituta fuerat, Romulus, Martis filius, ultus iniurias avi Romam urbem Parilibus in Palatio condidit, a quo tempore ad vos consules anni sunt septingenti octoginta unus; id actum post Troiam captam annis quadringentis triginta septem. Id gessit Romulus adiutus legionibus Latinis avi sui; libenter enim

cok e tájban alapították Capuát és Nolát, tehát mintegy nyolczszázharmincz éve s e véleményhez csatlakozom magam is. De mennyire eltér ettől M. Cato! Hogy Capuát s majd 3 Nolát az etruscok alapították, ő is elismeri, de azt mondja, hogy Capua, mielőtt a rómaiak elfoglalták, már mintegy két-százhatvan évig fönállott. Ha ez való, akkor, mivel Capua 4 elfoglalásának már kétszáznegyven éve : mióta fönáll, körül-belül ötszáz év telt el. Én tisztelettel vagyok Cato iránt, de azt alig hihetem, hogy egy oly nagy város ily rövid idő alatt annyira kifejlődött, virágzott, elesett és újra éledt.²

VIII. E korra esik az olympiai játékoknak, e valamennyi 1 közt leghiresebb s a test és lélek erejének fejlesztésére leg-hatásosabb versenyjátékoknak kezdete, melyek szerzője az elisi Iphitus volt; ő szervezte a játékokat s az azokra való 4 gyülekezést nyolczszázhárom évvel előbb, mint te, M. Vini-cius, a consuli hivatalra léptél. Mondják, hogy e vallásos játé- 2 kokat ugyanezen helyen a mi korunk előtt mintegy ezerkét-százötven évvel Atreus alapította, midőn atyjának, Pelops-nak, temetési játékokat rendezett, a mely játékokban s min-den versengésben Hercules lett a győztes. Ekkor Athenben 3 Alemæonnal megszűntek az élethoszigan választott archo-nok és tíz évre kezdték őket választani, mely szokás hetven évig állott fön; ettől fogva évenként váltakozó hatóságra bízták az államot. Azok elseje, kik tíz évig kormányoztak, Charops volt, az utolsó pedig Eryxias; az egy évre választot-tak közül Creon az első. A hatodik olympias alatt, huszon- 4 két évvel az olympias-számítás kezdete után, Romulus, Mars fia, a nagyatyján elkövetett jogtalanságért boszút állván, a Palatiumon Pales ünnepén Róma várost alapította, mely idő-től a ti consulságtokig hétszáznyolczvanegy év telt el; az alapítás a Trója bevétele utáni négyszázharminczhetedik 5 évre esik. Romulust vállalatában nagyatyjának latin legiói 5 támogatták; szivesen csatlakozom ugyanis azokhoz, kik ezt

his, qui ita prodiderunt, accesserim, cum aliter firmare urbem novam tam vicinis Veientibus aliisque Etruscis ac Sabinis cum imbelli et pastorali manu vix potuerit, quamquam eam asylo facto inter duos lucos auxit. Hic centum homines electos appellatosque patres instar habuit consilii publici. Hanc originem nomen patriciorum habet. Raptus virginum Sabinarum...

... Nec minus clarus ea tempestate fuit Miltiadis filius Cimon...

1 IX. quam timuerat hostis, expetit. Nam bien-
nio adeo varia fortuna cum consulibus conflixerat, ut
plerumque superior fuerit magnamque partem Græciæ
2 in societatem suam perduceret. Quin Rhodii quoque,
fidelissimi antea Romanis, tum dubia fide speculati for-
tunam proniores regis partibus fuisse visi sunt, et rex
Eumenes in eo bello medius (fuit) animo neque fratris
3 initiis neque suæ respondit consuetudini. Tum senatus
populusque Romanus L. Aemilium Paulum, qui et præ-
tor et consul triumphaverat, virum in tantum laudan-
dum, in quantum intellegi virtus potest, consulem crea-
vit, filium eius Pauli, qui ad Cannas quam tergiversan-
ter perniciosam reipublicæ pugnam inierat, tam fortiter
4 in ea mortem obierat. Is Persam ingenti prælio apud
urbem nomine Pydnam in Macedonia fusum fugatum-
que castris exiit deletisque eius copiis destitutum omni
spe coëgit e Macedonia profugere; quam ille relinquens in
insulam Samothraciam profugit templique se religioni
supplicem credidit. Ad eum Cn. Octavius prætor, qui
5 suasit, ut se Romanorum fidei committeret. Ita Paulus
maximum nobilissimumque regem in triumpho duxit.
Quo anno et Octavi prætoris navalis et Anici regem
Illyriorum gentium ante currum agentis triumphi fuere

így adják elő, mert az új várost a veiibeliekhez és más etruscokhoz és sabinokhoz oly közel levő, hadviselésben járatlan pásztornép alig bírta volna másképp megvédeni, bárha két berek közt menedékhelyet nyitván, nagyobbítani törekedett a várost. Száz kiválasztott s atyáknak nevezett férfiú szolgált neki nyilvános államtanács gyanánt. Innen ered a patricius név. A sabin szüzek elrablása . . . Nem kevésbbé híres volt azon időben Cimon, Miltiades fia . . .³

IX. . . . mitől az ellenség félt, követeli. Mert két évig oly változó szerencsével küzdött a consulok ellen, hogy többnyire győzött s Görögország nagy részét szövetkezésre bírta; sőt még az előbb igen megbízható rhodusiak is ingadozván ekkor hűségökben, a hadi szerencsét lesték s hajlandóknak mutatkoztak a király pártjára állani. E háborúban Eumenes király semleges maradt és sem fitestvére kezdeményeit, sem a saját politikáját nem mozdította elő. Ekkor a római senatus és nép L. Aemilius Paulust választotta consullá, ki már mint praetor s később mint consul diadalmenetet tartott; e férfiú, ki annyira magasztalható, a mennyire a vitézség érdeme terjed, azon Paulus fia volt, a ki Cannænál hősi halált halt, miután vonakodva bár, elfogadta az ütközetet, melyről előre látta, hogy hazájának kárára lesz. Ő Persest⁴ Pydna nevű város mellett Macedoniában egy borzasztó ütközetben teljesen legyőzte és táborából kiűzte; seregeit elpusztítván s minden reményétől megfosztván, Macedoniából menekülni kényszeríté, melyet elhagyva, Samothracia szigetére futott s a templom szentségében keresett menedéket. C. Octavius praetor, ki a hajóhad élén állott, hozzá ment és inkább rábeszéléssel, mint erőszakkal arra bírta, hogy bizza magát a rómaiak becsületére. Így történt aztán, hogy Paulus⁵ a legnagyobb s leghíresebb királyt vezette diadalmenetében. Ez évben Octavius hajóhad praetor, valamint Anicius is, ki az illyr népek királyát hajtotta diadalkocsija előtt, ünnep-

6 celebres. Quam sit adsidua eminentis fortunæ comes invidia altissimisque adhæreat etiam hoc colligi potest, quod cum Anici Octavique triumphum nemo interpellaret, fuere qui Pauli impedire obniterentur; cuius tantum priores excessit vel magnitudine regis Persei vel specie simulacrorum vel modo pecuniæ, ut qui bis milliens centiens ærario contulerit HS, ut omnium ante actorum comparationem amplitudine vicerit.

1 X. Per idem tempus cum Antiochus Epiphanes, qui Athenis Olympieum inchoavit, tum rex Syriæ, Ptolemæum puerum Alexandræ obsideret, missus est ad
 2 eum legatus M. Popilius Lænas, qui iuberet incepto desistere; mandataque ut exposuit, regem deliberaturum se dicentem circumscripsit virgula iussitque prius responsum reddere, quam egrederetur finito arenæ circulo: sic cogitationem regiam Romana disiecit constantia obœditumque imperio. Lucio autem Paulo, magnæ victoriæ compoti, quattuor filii fuere; ex iis duos natu maiores, unum P. Scipioni, P. Africani filio, nihil ex paterna maiestate præter speciem nominis vigoremque eloquentiæ retinenti in adoptionem dederat, alterum Fabio Maximo; duos minores natu prætextatos quo tempore victoriam adeptus est, ha-
 3 buit. Is cum in contione extra urbem more maiorum ante triumphi diem ordinem actorum suorum commemoraret, deos immortalis precatus est, ut si quis eorum invideret operibus ac fortunæ suæ, in
 4 ipsum potius sævirent quam in rempublicam. Quæ vox veluti oraculo emissa magna parte eum spoliavit sanguinis sui; nam alterum ex suis, quos in familia retinuerat, liberis ante paucos triumphi, al-
 5 terum post pauciores amisit dies. Aspera circa hæc
 6

lyes diadalmenetet tartottak. Hogy az irigység a feltűnő sze- 6
 rencsének állandó kísérője s a nagyokat üldözi, abból is
 kitetszik, hogy, míg Anicius és Octavius diadalmenetének
 megengedéséhez mindenki hozzájárult: voltak, a kik Paulu-
 sának megakadályozásán dolgoztak, pedig az ő diadalmenete
 nagy mértékben fölülmulta az előbbieket, mind Perses király
 jelentékeny személyére, mind a műtárgyak fényére, mind a
 pénz mennyiségére nézve, mivel 200 millió sestertiust hozott
 az állampénztárnak, akár a tekintetben, hogy külső fényben
 messze túlhaladta amazokét.

X. E korban Antiochus Epiphanes, ki Athenben olym- 1
 piai játékokat alapított, ekkor Syria királya, ostrom alá fogta
 Alexandriában a gyermek Ptolemæust; M. ⁴ Popilius Lænast
 oly üzenettel küldték hozzá követségbe, hogy hagyjon föl
 szándékával. A követ elmondta az üzenetet, de a király azt 2
 felelte neki, hogy majd fontolóra veszi a dolgot; mire Popi-
 lius vesszővel kört vont a király körül s követelte, hogy ne
 lépje át addig a fövénybe írt kört, míg választ nem ad.
 Így semmisíté meg a király halogatását a római erős akarat,
 s a király engedett a követelésnek. Lucius Paulusnak, a 3
 nagy győzőnek négy fia volt, ezek közül a két idősebb egyi-
 két P. Scipionak, P. Africanus fiának adta örökbe, ki atyja
 fönséges tulajdonaiból csak a fényes nevet s a szónoki ele-
 venséget örökölte; a másik fiút Fabius Maximusnak adta; a
 két ifjabb még gyermek volt, midőn győzelmét aratta. Midőn 4
 ő ősi szokás szerint a városon kívüli gyűlésben a diadal-
 menet napja előtt elmondta hadi tetteit, kérte a halhatatlan
 isteneket, hogy ha valamelyikök az ő szerencséjének és dol-
 gainak irigye volna, inkább őneki ártsanak, mint az állam-
 nak. Ez a nyilatkozat, akár csak jóshelyről hangzott volna, 5
 megfosztotta őt fiai egy részétől, mert a családjában maradt
 gyermekek egyikét pár nappal a diadalmenet előtt, a mási-
 kát néhány nappal azután elvesztette. Ez időtájra esik Ful- 6

tempora censura Fulvi Flacci et Postumi Albini fuit; quippe Fulvi censoris frater, et quidem consors, Cn. Fulvius, senatu motus est ab iis censoribus.

- 1 XI. Post victum captumque Persen, qui quadriennio post in libera custodia Albæ decessit, Pseudophilippus, a mendacio simulatæ originis appellatus, qui se Philippum regiæque stirpis ferebat, cum esset ultimæ, armis occupata Macedonia, adsumptis regni insignibus
- 2 brevi temeritatis pœnas dedit. Quippe Q. Metellus prætor, cui ex virtute Macedonici nomen inditum, præclara victoria ipsum gentemque superavit et immani
- 3 etiam Achæos rebellare incipientis fudit acie. Hic est Metellus Macedonicus, qui porticus, quæ fuere circumdatae duabus ædibus sine inscriptione positus, quæ nunc Octaviæ porticibus ambiuntur, fecerat, quique hanc turmam statuarum equestrium, quæ frontem ædium spectant, hodieque maximum ornamentum eius
- 4 loci ex Macedonia detulit. Cuius turmæ hanc causam referunt, Magnum Alexandrum impetrasse a Lysippo, singulari talium auctore operum, ut eorum equitum, qui ex ipsius turma apud Granicum flumen ceciderant, expressa similitudine figurarum faceret statuas et
- 5 ipsius quoque iis interponeret. Hic idem primus omnium Romæ ædem ex marmore in iis ipsis monumentis molitus, vel magnificentiæ vel luxuriæ princeps fuit.
- 6 Vix ullius gentis, ætatis, ordinis hominem inveneris, cuius felicitatem fortunæ Metelli compares; nam præter excellentis triumphos honoresque amplissimos et principale in republica fastigium extentumque vitæ spatium et acris innocentisque pro republica cum inimicis contentiones quattuor filios sustulit, omnis adultæ ætatis vidit, omnis reliquit superstites et honoratissimos.

vius Flaccus és Postumius Albinus szigorú censorsága, ugyanis Fulvius censornak tulajdon fítestvérét, Cn. Fulviust e censorok kitiltották a senatusból.

XI. Legyőzése és elfogása után Perses Albában, hol 1
enyhébb fogságban volt, négy év múlva meghalt. Ezután
Macedoniát az ál-Philippus foglalta el, (kit így neveztek a
hazugságról, melylyel származását koholta) magát Philip-
pusnak, a királyi család tagjának mondotta, míg valóságban
igen alacsony származású volt; királyi jelvényeket öltött
magára, de vakmerőségeért csakhamar megbűnhődött. Ugyanis 2
Q. Metellus praetor, ki vitézségeért Macedonicus nevet nyert,
fényes győzelmet aratott fölötte és népét, sőt a már lázongó
achaiokat is legyőzte egy nagy ütközetben. Ez az a Metellus 3
Macedonicus, ki amaz oszlopcsarnokokat építteté, melytől
jobbra-balra fölirat nélküli s most Octavia csarnokának
közelében levő két templom állott. Ő hozta el Macedoniából
ama lovasszobor csoportot, mely az épület homlokzata előtt
van s mely ama helynek manap is legnagyobb dísze. 4
E szoborcsoportozat történetét úgy adják elő, hogy Nagy Sán-
dor fölkérte volna Lysippust, a kitűnő szobrászt, hogy
készítse el azon lovagok hű szobrait, kik az ő csapatából a
Granicus folyónál elestek s hogy az övét is helyezze közéjük.
Ugyanezen Metellus volt az első, ki a nevezett győzelmi 5
emléképület emelésekor az első márványtemplomot építé
Rómában, a pompának és a fényezésnek megkezdője lett.
Alig található bármely nemzetű, korú, vagy rangú ember, 6
kinek szerencséje Metelluséhoz fogható volna; mert nem
tekintve a nagyszerű diadalmeneteket, a legnagyobb méltó-
ságokat, az állam ügyeibe való rendkívüli befolyást, a közön-
ségesnél hosszabb életet, ellenségeivel való heves, de az
államra nem veszélyes küzdelmeit: négy fia maradt s vala-
mennyit láthatta felnőtt korukban s valamennyit életben és
köztiszteletben hagyta hátra. Miután meghalt, négy fia vitte 7

7 Mortui eius lectum pro rostris sustulerunt quattuor filii, unus consularis et censorius, alter consularis, tertius consul, quartus candidatus consulatus, quem honorem adeptus est. Hoc est nimirum magis feliciter de vita migrare quam mori.

1 XII. Universa deinde, ut prædiximus, instincta in bellum Achaia, cuius pars magna eiusdem Metelli Macedonici virtute armisque fracta erat, maxime Corinthiis in arma cum gravibus etiam in Romanos contumeliis instigantibus, destinatus ei bello gerendo consul Mummius.

2 Et sub idem tempus, magis quia volebant Romani quicquid de Carthaginensibus diceretur credere, quam quia credenda afferebantur, statuit senatus Carthaginem exci-

3 dere. Ita eodem tempore P. Scipio Aemilianus, vir avitis P. Africani paternisque L. Pauli virtutibus simillimus, omnibus belli ac togæ dotibus ingenique ac studiorum eminentissimus seculi sui, qui nihil in vita nisi laudandum aut fecit aut dixit ac sensit, quem Paulo genitum, adoptatum a Scipione, Africani filio, diximus, ædilitatem petens consul creatus (est;) bellum Carthagini iam ante biennium a prioribus consulibus inlatum maiore vi intulit, cum ante in Hispania murali corona, in Africa obsidionali donatus esset, in Hispania vero etiam ex provocatione ipse modicus virium immanis magnitudinis hostem

4 interemisisset; eamque urbem magis invidia imperi quam ullius eius temporis noxiæ invisam Romano nomini funditus sustulit fecitque suæ virtutis monumentum, quod

5 fuerat avi eius clementiæ. Carthago diruta est, cum stetisset annis sexcentis septuaginta duobus, adhinc annos centum septuaginta tris, Cn. Cornelio Lentulo, L. Mummio consulibus.

öt halottas ágyán a szószek elé; a legidősebb consularis és censorius volt, a másik consularis, a harmadik consul, a negyedik consulnak volt jelölve, mely hivatalt el is nyerte. Így kimulni bizonyára nem halál, hanem inkább az életből való szerencsés elköltözés.

XII. Utóbb az egész Achaia, melynek, mint mondtunk, 1 nagy részét a most említett Metellus Macedonicus vitézsége és fegyverei törték meg, háborúra volt fölingerelve. Most leginkább a corinthusiak bujtogatták fel őket a fegyverfogásra, súlyos sértéseket szórva még a rómaiak ellen is; e háború viselésére Mummius consult küldték ki. Ez időben a 2 tanács elhatározta Carthago lerontását, azért, mert a rómaiak szívesen helyet adtak a kevésbbé hitelt érdemlő halmónak is; s valóban komoly vád nem is volt ellenök felhozható. Ekkor P. Scipio Aemilianus, ki nagyatyjának, P. Afri- 3 canusnak, és atyjának, L. Paulusnak hadi és polgári erényeiben egyformán jeleskedett, ki szellemi nagyságban és képzettségben minden kortársát fölülmulta, ki életében csak dicséretre méltót tett, mondott, vagy érzett, (kiről említettük, hogy Paulus fia volt, de örökbe fogadta Scipio, Africanus fia), midőn az ædilisi hivatalt kérte, consullá választatott. E férfiú előbb Hispaniában várostromlással, Afrikában pedig ostrom alóli fölszabadítással katonai érdemkoszorút nyert, Hispaniában meg ő, ki középerejű volt, egy rendkívüli természetű ellenséget párbajban megölt. Ő az előbbi consulok 4 által már két évvel előbb megindított háborút Carthago ellen nagyobb erővel ujitotta meg s a várost, melyet inkább a főhatalmi féltékenység, mint valamely azon időbeli vétsége tett a római nép előtt gyűlöltté, földig lerombolta és saját vitézsége emlékévé avatta Carthagot, mely nagyatyja kiméletes-ségének emléke vala. Carthago, miután hatszázhatvankét 5 évig állott, rommá lett ezelőtt százhatvanhárom évvel Cn. Cornelius Lentulus és L. Mummius consulok alatt. Ez lett

Hunc finem habuit Romani imperi Carthago æmula, cum qua bellare maiores nostri cœpere Claudio et Fulvio consulibus ante annos ducentos nonaginta duos, quam
 6 tu, M. Vinici, consulatum inires. Ita per annos centum et viginti aut bellum inter eos populos aut belli præparatio aut infida pax fuit neque se Roma iam terrarum orbe superato securam speravit fore, si nomen usquam stantis maneret Carthaginis: adeo odium certaminibus ortum ultra metum durat et ne in victis quidem deponitur neque ante invisum esse desinit, quam esse desiit.
 7 Ante triennium, quam Carthago deleretur, M. Cato, perpetuus diruendæ eius auctor, L. Censorino, M'. Manilio consulibus mortem obiit.

1 XIII. Eodem anno, quo Carthago concidit, L. Mummius Corinthum post annos nongentos quinquaginta duos, quam ab Alete, Hippotis filio, erat condita, funditus eruit. Uterque imperator devictæ a se gentis nomine honoratus, alter Africanus, alter appellatus est
 2 Achaicus; nec quisquam ex novis hominibus prior
 3 Mummio cognomen virtute partum vindicavit. Diversi imperatoribus mores, diversa fuere studia; quippe Scipio tam elegans liberalium studiorum omnisque doctrinæ et auctor et admirator fuit, ut Polybium Panætiumque, præcellentis ingenio viros, domi militiæque secum habuerit; neque enim quisquam hoc Scipione elegantius intervalla negotiorum otio dispunxit, semperque aut belli aut pacis serviit artibus; semper inter arma ac studia versatus aut
 4 corpus periculis aut animum disciplinis exercuit. Mummius tam rudis fuit, ut capta Corintho cum maximorum artificum perfectas manibus tabulas ac statuas in Italiam portandas locaret, iuberet prædici

Carthago vége, mely a világoralomban Róma versenytársa volt; őseink Claudius és Fulvius consulok alatt kezdtek meg ellene a háborút kétszázkilenvenkét évvel előbb, hogy te, M. Vinicius, a consuli hivatalba léptél. Így e két nép 6 közt százhusz évig vagy háború, vagy hadi készülődés, vagy megbizhatatlan béke volt; s Róma, mely már legyőzte a világot, azt vélte, hogy addig nem lehet biztosságban, míg Carthago nevét valahol említik, Carthago csak elpusztulásával szűnt meg az irigy gyűlölet tárgya lenni; annyira kéréhetetlen a versenyzésben támadt gyűlölet, melyet nem szüntet meg a félelem s mely túléli a győzedelmet. Három évvel 7 Carthago pusztulása előtt L. Censorinus és M'. Manlius consulok alatt halt meg M. Cato, ki e város lerombolásának állhatatos indítványozója volt.

XIII. Azon évben, melyben Carthago elesett, L. Mummius földig lerontotta Corinthust, kilencszázötvenkét évvel azután, hogy Aletes, Hippos fia, megalapította. Mindkét fővezért fölékesítették az általok legyőzött nép nevével; az egyik Africanus, a másik Achaicus nevet nyert; az alacsony származásból magas államhivatalra jutottak közül Mummius volt az első, ki vitézséggel kiérdemelt melléknevet nyert. E fővezérek jelleme különböző volt, különbözők hajlamaik is: Scipio a magasabb szellemi képzettségnek s minden tudományszaknak oly serény művelője és csodálója volt, hogy Polybiust és Panætiust, e kitünő szellemű férfiakat, otthon és a háborúban is mindig magánál tartotta; Scipionál soha senki szellemesebben el nem töltötte szabad perczeit, mivel ő mindig vagy a háború, vagy a béke ügyét szolgálta; és miközben fegyverekkel, vagy szellemi munkával foglalkozott: — veszedelmek által testét, — tudományokkal lelkét edzette. Ellenben 4 Mummius oly képzetlen volt, hogy elfoglalván Corinthust, midőn a legnagyobb művészek kezei által készült festményeket és szobrokat Italiába vitette, a felügyelőknek meg-

conducentibus, si eas perdidissent, novas eos reddi-
 5 turos. Non tamen puto dubites, Vinici, quin magis
 pro republica fuerit manere adhuc rudem Corinthiorum
 intellectum, quam in tantum ea intelligi, et quin hac
 prudentia illa imprudentia decori publico fuerit conve-
 nientior.

1 XIV. Cum facilius cuiusque rei in unum contracta
 species, quam divisa temporibus oculis animisque in-
 hæreat, statui priorem huius voluminis posteriorem-
 que partem non inutili rerum notitia in artum con-
 tracta distinguere atque huic loco inserere quæ quoque
 tempore post Romam a Gallis captam deducta sit co-
 lonia iussu senatus; nam militarium et causæ et au-
 ctores ex ipsarum præfulgent nomine. Huic rei per
 idem tempus civitatem propagatam auctumque Roma-
 num nomen communiione iuris haud intempestive sub-
 2 texturi videmur. Post septem annos, quam Galli ur-
 bem ceperunt, Sutrium deducta colonia est et post
 annum Setia novemque interiectis annis Nepe; deinde
 interpositis duobus et triginta Aricini in civitatem re-
 3 cepti. Abhinc annos autem trecentos sexaginta Sp.
 Postumio, Veturio Calvino consulibus Campanis data
 est civitas partique Samnitium sine suffragio, et
 4 eodem anno Cales deducta colonia. Interiecto deinde
 triennio Fundani et Formiani in civitatem recepti
 eo ipso anno, quo Alexandria condita est, inse-
 quentibusque consulibus a Sp. Postumio, Philone Publi-
 lio censoribus Acerranis data civitas et post triennium
 Tarracina deducta colonia interpositoque quadriennio Lu-
 ceria ac deinde interiecto triennio Suessa Aurunca et
 5 Saticula, Interamnaque post biennium. Decem deinde
 hoc munere anni vacaverunt; tunc Sora atque Alba

parancsolta, hogy ha azokat tönkre teszik, újakkal kell pótolniok. Azonban azt hiszem, nem kételkedel, oh Vinicius, hogy 5 üdvösebb volt volna az államra nézve, ha a korinthusi műtárgyak értékének tudatára nem emelkedünk, mint, hogy a műizlés ma már ennyire fejlődött, s az akkori műizléshiány társadalmi viszonyoknak hasznosabb volt, mint a mai műveltebb izlés.

XIV. Mert a szemet és figyelmet könnyebben megragadja bármely dolognak egészben nyujtott képe, mint az, melyet részletenként nyerünk: elhatároztam, hogy művem első és második részét némely dolgoknak rövidre szabott, nem haszontalan jegyzékével választom szét, és közbeszövöm e helyütt, hogy Rómának a gallok által történt bevétele óta a senatus parancsából mely gyarmatok alakultak s mely időben; mert a mi a katonai gyarmatokat illeti, azok alapításának okai s az alapítók nevei kitűnnek a gyarmat nevéből. Itt helyén lesz elmondani a római polgári jognak azon időben bekövetkezett kiszélesbítését s a római nép kiterjesztését a jogegyenlőség engedélyezése által. Hét évvel utóbb, 2 hogy a gallok a várost elfoglalták, alakult a sutriumi gyarmat és egy év múlva a setiai; kilencz év multán Nepe, aztán harminczkét év elteltével az ariciabeliek nyertek római polgárjogot. Háromszázhatvan év múlva Sp. Postumius és 3 Veturius Calvinus consulok idejében a campaniaiak, továbbá a samnitok egy része nyertek polgárjogot szavazatjog nélkül; ugyanazon évben alakult Cales gyarmatváros. Három év 4 múlva Fundi és Formiæ városok lakói nyertek polgárjogot, épen Alexandria alapítása évében; a következő évben Sp. Postumius és Philo Publilius censorok az acerræbelieknek adtak polgárjogot; három év múlva Tarracina gyarmat alakult, négy év elteltével Luceria, majd három évvel később Suessa-Aurunca és Saticula, két év múlva Interamna. Ez 5 ügyben aztán tíz évi szünet állott be; ekkor Sora és Alba

deductæ coloniæ, et Carseoli post biennium. At Q. Fabio quintum, Decio Mure quartum consulibus, quo anno Pyrrhus regnare cœpit, Sinuessam Minturnasque missi coloni, post quadriennium Venusiam; interiectoque biennio M'. Curio et Rufino Cornelio consulibus Sabinis sine suffragio data civitas; id actum ante annos trecentos 6 viginti. At Cosam et Pæstum abhinc annos ferme trecentos Fabio Dorsone et Claudio Canina consulibus, interiecto quinquennio Sempronio Sopho et Appio, Cæci filio, consulibus Ariminum et Beneventum coloni missi et 7 suffragi ferendi ius Sabinis datum. At initio primi belli Punici Firmum et Castrum colonis occupata et post annum Aesernia postque decem et septem annos Aesulum et Alsium, Fregenæque post biennium, proximoque anno Torquato Sempronioque consulibus Brundisium, et post triennium Spoletium, quo anno Floraliū ludorum factum est initium; postque biennium deducta Valentia et sub adventum in Italiam Hannibalis Cremona atque Placentia.

1 XV. Deinde neque dum Hannibal in Italia moratur, neque proximis post excessum eius annis vacavit Romanis colonias condere, cum esset in bello conquirendus potius miles quam dimittendus, et post bellum vires refo- 2 vendæ magis quam spargendæ. Cn. autem Manlio Vol- sone et Fulvio Nobiliore consulibus Bononia deducta colonia abhinc annos ferme ducentos septendecim et post quadriennium Pisaurum ac Potentia interiectoque triennio 3 Aquileia et Gravisca et post quadriennium Luca. Eodem temporum tractu, quamquam apud quosdam ambigitur, Puteolos Salernumque et Buxentum missi coloni, Auximum autem in Picenum abhinc annos ferme centum octoginta quinque, ante triennium quam Cassius censor a Lupercali in Palatium versus theatrum facere instituit,

gyarmatok alakultak, majd két évre Carseoli. Q. Fabiusnak ötödszöri, Decius Musnak negyedszeri consulsága alatt, mikor Pyrrhus uralkodni kezdett, Sinuessa és Minturnæ gyarmatok támadtak, négy év mulva Venusia, kettő mulva M. Curius és Rufinus Cornelius consulok alatt a sabinok kaptak szavazatnélküli polgárjogot; ez mintegy háromszáz-húsz év előtt történt. Cosába és Pæstumba mintegy három- 6 száz éve, Fabius Dorso és Claudius Canina consulok alatt, öt évi időköz után Sempronius Sophus és Appius, Caecus fiának consulsága alatt Ariminumba és Beneventumba küldtek gyarmatosokat; a sabinoknak megadták a szavazati jogot is. Az első pun háború kezdetén a gyarmatosok elfoglalták 7 Firmumot és Castrumot, egy év mulva Aeserniát, tizenhét év mulva Aesulumot és Alsiumot, Fregenæt két év mulva; a következő évben Torquatus és Sempronius consulok alatt Brundisium, három évre rá Spoletium, mely évben Flora tiszteletére a virágünnepi játékok kezdődtek; 5 két évre Valentia és Hannibalnak Italiába érkezése táján Cremona és Placentia.

XV. Míg Hannibal Italiában időzött s az ő kivonulását 1 követő legközelebbi évek alatt a rómaiak gyarmatosító buzgalma szünetelt, mert a háború miatt nem lehetett a katonákat szétbocsátani, hanem inkább össze kellett szedni, mint-hogy a háború után az erők inkább fölgerjesztendők, mint szétforgácsolandók voltak. Cn. Manlius Volso és Fulvius 2 Nobilior consulok idejében azonban Bononia gyarmat alakult ezelőtt mintegy kétszáztizenhét évvel, négy év mulva Pisaurum és Potentia, három évre Aquileia és Gravisca s négy év után Luca. E tájban, bár némelyek kétségbe vonják, 3 Puteoliba, Salernumba és Buxentumba küldtek gyarmatosokat; a picenumi Auxinumba pedig ezelőtt száznyolczvanöt évvel; három évvel későbbre esik, hogy Cassius censor a Lupercal 6 és a Palatium közé eső helyre színházat 7 akart

cui in eo moliendo eximia civitatis severitas et consul Scipio restitere, quod ego inter clarissima publicæ voluntatis
 4 argumenta numeraverim. Cassio autem Longino et Sextio Calvino, qui Sallues apud aquas, quæ ab eo Sextiæ appellantur, devicit, consulibus Fabrateria deducta est abhinc annos ferme centum quinquaginta tris, et post annum Scolacium Minervium, Tarentum Neptunia; Carthagoque
 5 in Africa prima, ut prædiximus, extra Italiam colonia condita est. De Dertona ambigitur; Narbo autem Martius in Gallia Porcio Marcioque consulibus abhinc annos circiter centum quadraginta sex deducta colonia est; post duodeviginti annos in Bagiennis Eporedia Mario sexiens Valerioque Flacco consulibus. Neque facile memoriæ mandaverim, quæ, nisi militaris, post hoc tempus deducta sit.

1 XVI. Cum hæc particula operis velut formam propositi excesserit, quamquam intellego mihi in hac tam præcipiti festinatione, quæ me rotæ pronive gurgitis ac verticis modo nusquam patitur consistere, pæne magis necessaria prætereunda quam supervacua amplectenda, nequeo tamen temperare mihi, quin rem sæpe agitatum animo meo neque ad liquidum ratione perductam signem
 2 stilo. Quis enim abunde mirari potest, quod eminentissima cuiusque professionis ingenia in eandem formam et in idem artati temporis congruerunt spatium, et quemadmodum clausa capso alioque septo diversi generis animalia nihilominus separata alienis in unum quæque corpus congregantur, ita cuiusque clari operis capacia ingenia in similitudine et temporum et profectuum semetipsa
 3 ab aliis separaverunt. Una neque multorum annorum spatio divisa ætas per divini spiritus viros, Aeschylum, Sophoclen, Euripiden, inlustravit tragœdiam, una priscam illam et veterem sub Cratino, Aristophane et Eupolide comœdiam; ac novam (comicam) Menandrus æqualesque

építeni, a kinek ez épület emelésében a város dicséretre méltó szigora és Scipio consul ellenállottak, a mit én a köz-
 akarat legszebb nyilvánulásai közé számítok. Cassius Longi- 4
 nus és Sextius Calvinus consulok alatt pedig, a ki az ő róla
 Aquæ Sextiænek nevezett viz mellett a sallyakat legyőzte,
 Fabrateria gyarmat alakult, ezelőtt százötvenhárom évvel;
 egy év mulva Scolacium Minervium, Tarentum, Neptunia;
 az alicai Carthago volt az első gyarmat, mint mondtuk,
 Italia területén kívül. Dertonát illetőleg kétség van; Gal- 5
 liában Narbo Martius gyarmat Porcius és Marcius con-
 sulok alatt mintegy száznegyvenhat éve keletkezett; tizen-
 nyolcz év mulva Eporedia a bagiennek földén Marius hatod-
 szori és Valerius Flaccus consulsága alatt. Későbbi gyarmat-
 alapítást nem igen tudnék mondani, hacsak nem a kato-
 naiakat.

XVI. Művem e része az eredetileg kitüzött terjedelmet 1
 meghaladta, ámbár belátom, hogy e rohamos sietségben,
 mely engem a kerék, vagy az alámerülő örvény és forगत
 módjára soha megnyugodni nem enged, szinte a szükségesek
 kell inkább mellőznöm, mint fölöslegeseket felölelnem,
 de nem bírom megállani, hogy azt, a mit elmémben annyi-
 szor hánytorgattam, de földerítenem nem sikerült, meg ne
 jegyezzem. Ki csodálhatja ugyanis eléggé azt, hogy az egy 2
 műfajt megalkotó nagy szellemek egy időtájban élnek, s
 valamint a rekesztéssel, vagy más kerítéssel elzárt különböző
 fajú s a másétől is épen úgy elválasztott állatok fajok szerint
 csoportosulnak: úgy vajjon elkülönítették-e magukat egy-
 mástól bármely jeles művészet kimagasló tehetségei, kik
 korra és irányra nézve hasonlóak? Egy, és nem is sok évre
 terjedő kor virágoztatta fel a tragœdiát Aeschylus, Sophocles, 3
 Euripides, ezen isteni ihletű férfiak által, egy idő az ősrégi
 comœdiát Cratinus, Aristophanes és Eupolis által; az új
 vigjátékot Menander s a hozzá inkább korra, mint műveikre

eius ætatis non magis quam operis Philemo ac Diphilus et invenere intra paucissimos annos neque imitandam
 4 reliquere. Philosophorum quoque ingenia Socratico ore defluentia omnium, quos paulo ante enumeravimus, quanto post Platonis Aristotelisque mortem florere spatio? Quid ante Isocraten, quid post eius auditores eorumque discipulos clarum in oratoribus fuit? adeo quidem artatum angustiis temporum, ut nemo memoria dignus alter ab altero videri nequiverint.

- 1 XVII. Neque hoc in Græcis quam in Romanis evenit magis: nam nisi aspera ac rudia repetas et inventi laudanda nomine, in Accio circaque eum Romana tragœdia est; dulcesque Latini leporis facetiæ per Cæcili-
 2 lium Terentiumque et Afranium suppari ætate nituerunt. Historicos etiam, ut Livium quoque priorum ætati astruas, præter Catonem et quosdam veteres et obscuros, minus octoginta annis circumdatum ævum tulit, ut nec poë-
 3 tarum in antiquius citeriusve processit ubertas. At oratio ac vis forensis perfectumque prosæ eloquentiæ decus, ut idem separetur Cato, pace P. Crassi Scipionisque et Læli et Gracchorum et Fanni et Servi Galbæ dixe-
 4 rit. Hoc idem evenisse grammaticis, plastis, pictoribus, sculptoribus quisquis temporum institerit notis reperiet, eminentiam cuiusque operis artissimis temporum
 5 claustris circumdatam. Huius ergo recedentis intra seculum ingeniorum similitudinis congregantisque se et in studium par et in emolumentum causas cum semper requiro, nunquam reperio quas esse veras confidam, sed fortasse veri similes, inter quas has

nézve közelállók: Philemo és Diphilus által, és kimüvelték alig néhány év alatt, hogy utánzóik nélkül maradjanak. És 4 Plato és Aristoteles halála után mily soká virágoztak mind-ama philosophusok, kiket Socratestől kezdve följebb fölso- roltunk? Volt-e híres szónok Isocrates előtt, vagy az ő tanít- ványainak holta után? Mindezek kifejlődéséhez csak oly rövid idő kellett, hogy azok, kik méltók az utókor emlékeze- tére, egymást kölcsönösen láthatták.

XVII. E jelenség a görögöknél s a rómaiaknál egyaránt 1 tapasztalható; ugyanis ha azon nyers és darabos kísérleteket is figyelembe vesszük, melyeknek egyéb érdemök nincs, mint hogy úttörők voltak, akkor Accius-szal és az ő korában virágzott a római tragödia, és a latin humor kellemes tréfái Cæciliusnál csillogtak, továbbá Terentius és Afraniusnál, kik kortársai voltak. S ha Liviust is az előbbi korhoz csatoljuk és 2 Catot s némely más jelentékteleneket nem számítunk, azon eredményre jutunk, hogy nyolczvan évnél kisebb időköz szülte a történetírókat is; ugyanezen korba esik a költészet virágzása is, és nem előbb, sem utóbb. Továbbá a nyilvános 3 szónoklat és a próza kifejlődése, hogy ugyancsak Catot kive- gyük s tisztelettel említsük P. Crassust, Scipiót, Læliust, a Gracchusokat, Fanniust és Servius Galbát, annyira megal- kotójának, Tulliusnak korába esik, hogy ő előtte alig találha- tunk valakiben élvezetet, csodálnunk pedig senkit sem lehet, csak azokat, a kik Cicero kortársai valának. A ki az idők 4 folyamát tanulmányozza, meggyőződik, hogy ugyanez tör- tént a grammaticusokkal, festőkkel s mindenféle képzőmű- vészekkel is, és hogy bármely irányú lángelmék mindig egy szűkebb korban jelentkeznek. Hogy az egynemű, közös 5 hatásra és hasonló törekvésre egyesülő nagy szellemek így egy korszakra, majdnem egy századnál is kevesebb időre esnek, oly okot, melynek fontosságában megbizhatnám, bár- mennyire keressek, sem találok, hanem csupán valószínű-

6 maxime. Alit æmulatio ingenia et nunc invidia nunc admiratio imitationem accendit naturaque quod summo studio petatum est, ascendit in summum difficilisque in perfecto mora est naturaliterque quod procedere non potest, recedit, et ut primo ad consequendos quos priores ducimus, accendimur, ita ubi aut præteriri aut æquari, eos posse desperavimus, studium cum spe senescit et quod adsequi non potest, sequi desinit et velut occupatam relinquens materiam quærit novam, præteritoque eo in quo eminere non possumus, aliquid in quo nitamur, conquirimus sequiturque, ut frequens ac mobilis transitus maximum perfecti operis impedimentum sit.

- 1 XVIII. Transit admiratio ab conditione temporum et ad urbium. Una urbs Attica pluribus annis eloquentiæ, quam universa Græcia operibusque floruit, adeo ut corpora gentis illius separata (sint) in alias civitates, ingenia
2 vero solis Atheniensium muris clausa existimes. Neque ego hoc magis miratus sim, quam neminem Argivum, Thebanum, Lacedæmonium oratorem aut dum vixit auctoritate, aut post mortem memoria dignum existimatum; quæ urbes talium studiorum fuere steriles, nisi Thebas unum os Pindari inluminaret; nam Alcmana Lacones falso sibi vindicant. (Et in Italia...)

ket s ezek közt leginkább a következőket: A verseny táplálja a szellemet; az irigység, vagy a bámulat utánzásra serkent; a komoly igyekezet a műveket a fejlődöttség legmagasabb fokára korán fölemeli, de itt megállani nehéz s a természet törvényei szerint ekkor a legnagyobb virágzás áll be, s mivel haladni feljebb nem lehet, bekövetkezik a visszaesés s a mint az emberek a példaképet először elérni törekszenek, úgy kétségbe esnek, midőn látják, hogy azokat nem fölülmulni, de elérni sem képesek, buzgalmok kialszik a reménnyel; s a ki mit nem érhet el, az iránt érdeklődni is megszűnik s a megragadott tárgyat mintegy elbocsátva újat keres; az ember eltér azon úttól, melyről látja, hogy dicsőségre nem vezet s biztosabb czélt keres törekvéseinek, következőleg a rohamos és fölületes átmenet a tökéletesség legfőbb akadályá.

XVIII. Valamint a korszakok fejlődését, ugy csodálhatjuk az államokét is. Az egy Athen a szónoklatban és más művészetekben huzamosabb ideig virágzott, mint az egész Görögország, annyira, hogy bár ama nemzet tagjai több városban voltak megoszolva mégis azt látjuk, hogy szellemét az egy Athen zárta falai közé. És alig csodálok valamit inkább, mint azt, hogy az argosi, thebæi, lacedæmoni szónokok között, míg éltek, tekintélyre, holtuk után említésre méltó nem volt. De e városok a magasabb műveltségben szegények is voltak, kivéve Thebæt, melynek Pindarus költészete szerzett hírt, mert Alcmant a laconiak jogtalanul követelik maguknak. És Italiában . . . ⁸

LIBER POSTERIOR.

1 I. Potentiae Romanorum prior Scipio viam aperuerat, luxuriæ posterior aperuit; quippe remoto Carthaginis metu sublataque imperi æmula non gradu sed præcipiti cursu a virtute descitum, ad vitia transecursum; vetus disciplina deserta, nova inducta; in somnum a vigiliis, ab armis
2 ad voluptates, a negotiis in otium conversa civitas. Tum Scipio Nasica in Capitolio porticus, tum quas prædiximus Metellus, tum in Circo Cn. Octavius multo amœnissimam moliti sunt, publicamque magnificentiam secuta privata
3 luxuria est. Triste deinde et contumeliosum bellum in Hispania duce latronum Viriatho secutum est, quod ita varia fortuna gestum est, ut sæpius Romanorum gereretur adversa. Sed interempto Viriatho fraude magis quam
4 virtute Servili Cæpionis, Numantinum gravius exarsit. Hæc urbs nunquam plura quam decem milia propriæ iuventutis armavit, sed vel ferocia ingeni vel incitia nostrorum ducum vel fortunæ indulgentia cum alios duces, tum Pompeium, magni nominis virum, ad turpissima deduxit fœdera (hic primus e Pompeiis consul fuit), nec minus turpia ac detestabilia Mancinum Hostilium consulem. Sed
5 Pompeium gratia impunitum habuit; Mancinum verecundia,

MÁSODIK KÖNYV.

I. A rómaiak hatalmának az idősebb Scipio nyitott utat, 1
a fényűzésnek az ifjabb; megszünvén ugyanis a carthagoiak-
tól való félelem, eltűnván a világoralmi versenytárs, nem
fokonként, hanem hanyatthomlok hagyták el az erényt s
rohantak a bűnbe; elhagyták a régi fegyelmet s újat állítot-
tak föl; az állam az éberségből rest álomba, a harczerater-
mettségéből a gyönyörhajhászásba, a cselekvésből a tétlen-
ségbe merült. Ekkor emelte Scipio Nasica a Capitoliumon a 2
csarnokot, ekkor Metellus is, mint már említettük, ekkor Cn.
Octavius a Circusban a valamennyinél szebbet; s a nyilván-
os pompát a magánélet fényűzése követte. Következett aztán 3
Hispániában Viriathus-szal, a rablóvezérrel, a szomorú és
lealázó háború, mely oly változó szerencsével folyt, hogy nem
egyszer járt a rómaiak veszteségével; de midőn végre Servi-
lius Cæpio inkább ravaszsággal, mint vitézséggel Viriathust
megölte, kitört a még veszedelmesebb numantiai háború.
E város soha sem állított fegyverbe többet tizezer férfinál, 4
mégis akár vakmerősége, akár a mi vezéreink ügyetlensége,
akár pedig a sors különös rendelése folytán valamint más
vezéreket, úgy a nagy nevű Pompeiust is (ő volt a Pompeiu-
sok közül az első consul), legocsmányább szövetségre vette
rá; nem kevésbé volt gyalázatos és megvetendő az a szövet-
ség is, melyet Mancinus Hostilius consul kötött. De Pompei- 5
ust a népkegy büntetlenül hagyta, Mancinust a szégyenérzet

quippe non recusando, perduxit huc, ut per feciales nudus ac post tergum religatis manibus dederetur hostibus. Quem illi recipere se negaverunt, sicut quondam Caudini fecerunt, dicentes publicam violationem fidei non debere unius lui sanguine.

1 II. Immanem deditio Mancini civitatis movit dissensionem; quippe Tiberius Gracchus, Tiberi Gracchi, clarissimi atque eminentissimi viri filius, P. Africani ex filia nepos, quo quæstore et auctore id fœdus ictum erat, nunc graviter ferens aliquid a se pactum infirmari, nunc similis vel iudici vel pœnæ metuens discrimen, tribunus plebis creatus, vir alioqui vita innocentissimus, ingenio florentissimus, proposito sanctissimus, tantis denique adornatus virtutibus, quantas perfecta et natura et industria mortalis condicio recipit, P. Mucio Scævola, L. Calpurnio consulibus, abhinc annos centum sexaginta duos de-
2 scivit a bonis: pollicitusque toti Italiæ civitatem, simul etiam promulgatis agrariis legibus, omnium statum concutientibus, summa imis miscuit et in præruptum atque anceps periculum adduxit rempublicam; Octavioque collegæ pro bono publico stanti imperium abrogavit; triumviros agris dividendis colonisque deducendis creavit se socerumque suum, consularem Appium, et Gaium fratrem admodum iuvenem.

1 III. Tum P. Scipio Nasica, eius qui optimus vir a senatu iudicatus erat, nepos, eius qui censor porticus in Capitolio fecerat, filius, pronepos autem Cn. Scipionis, celeberrimi viri P. Africani patrum, privatusque et togatus, cum esset consobrinus Ti. Gracchi, patriam cognationi præferens et quicquid publice salutare non esset, privatim alienum existimans (ob eas virtutes primus omnium absens pontifex maximus factus est), circum-

nem átallotta azzal sujtani, hogy őt meztelenül, hátra kötött kezekkel adják át a fetialisok az ellenségnek; de az ellenség megtagadta az átvételt, mint hajdan a caudiumi győzők tették, s azt mondták, hogy a nyilvános esküszegés gyalázataát egynek vérével lemosni nem lehet.

II. Mancinus átadása igen nagy megütközést keltett a 1 polgárságban; Tib. Gracchus ugyanis, a híres és kitünő Tib. Gracchus fia, anyai ágon P. Africanus unokája, kinek quæstorsága idején s indítványára a kérdéses szerződést megkötötték, nagy megbántásnak vette most, hogy a mit ő vitt véghez, azt érvényen kívül helyezik, s mert akár hasonló ítélet, akár hasonló büntetés veszedelmétől félni volt oka, néptribunussá választatta magát; különben feddhetetlen életű, kitünő tehetségű s tiszta jellemű volt, s annyi erény ékesíté, a mennyivel egy jó családból való s jó nevelésű ember csak dicsekedhetik: P. Mucius Scævola és L. Calpurnius consulok alatt, most százhatvankét éve, egész Italiának polgárjogot igérvén, vakmerő újítást kezdett. Indítványozta egyúttal a telektör- 2 vényt is, s így lázongásba hozván az államot, mindent felforgatott s aggodalmas és veszedelmes helyzetbe sodorta a birodalmat; hivataltársát, Octavianust, ki az állam javát akarta, hivatalából kitétette, földfelosztás és gyarmatosítás czéljából három férfiút választatott, magát, apósát, Appius consularist és Gaius nevű fitestvérét, ki még nagyon ifjú volt.

III. Ekkor fölkel P. Scipio Nasica, unokája annak, kit 1 a senatus legderekabb férfiúnak ítélt; fia annak, ki mint censor a Capitoliumon a csarnokot emelte; második unokája Cn. Scipionak, a jeles férfiúnak, P. Africanus nagybátyjának; noha hivatal nélkül, csak mint polgár volt jelen, és bár Tib. Gracchusnak közeli rokona volt, hazáját eléje tette a rokonságnak s a mi az államnak nem volt javára, azt saját kárának is tartotta, (mely erényei miatt, ő volt az első, kit távolléte daczára pontifex maximusnak megválasztottak). Ő tehát

data lævo brachio togæ lacinia ex superiore parte
 Capitoli summis gradibus insistens hortatus est, qui
 2 salvam vellent rempublicam, se sequerentur. Tum opti-
 mates, senatus atque equestris ordinis pars melior et
 maior et intacta perniciosis consiliis plebs intruere in
 Gracchum stantem in area cum catervis suis et concien-
 tem pæne totius Italiæ frequentiam: is fugiens decur-
 rensque clivo Capitolino, fragmine subselli ictus vitam,
 quam gloriosissime degere potuerat, immatura morte fini-
 3 vit. Hoc initium in urbe Roma civilis sanguinis gla-
 diorumque impunitatis fuit: inde ius vi obrutum poten-
 tiorque habitus prior discordiæque civium antea conditioni-
 bus sanari solitæ ferro diiudicatæ bellaque non causis
 4 inita sed prout eorum merces fuit. Quod haud mirum
 est; non enim ibi consistunt exempla, unde cœperunt,
 sed quamlibet in tenuem recepta tramitem latissime
 evagandi sibi viam faciunt et ubi semel recto deerratum
 est, in præceps pervenitur nec quisquam sibi putat turpe,
 quod alii fuit fructuosum.

- 1 IV. Interim dum hæc in Italia geruntur, Aristoni-
 cus, qui mortuo rege Attalo, a quo Asia populo Romano
 hereditate relicta erat, sicut relicta postea est a Nico-
 mede Bithynia, mentitus regiae stirpis originem, armis
 eam occupaverat, is victus a M. Perperna ductusque in
 triumpho, sed a M. Aquilio, capite poenas dedit, cum
 initio belli Crassum Mucianum, virum iuris scientis-
 simum, decedentem ex Asia proconsulem interemisset.
- 2 Et P. Scipio Africanus Aemilianus, qui Carthaginem
 deleverat, post tot acceptas circa Numantiam cladis
 creatus iterum consul missusque in Hispaniam fortunæ
 virtutisque expertæ in Africa respondit in Hispania, et

tógája szárnyát bal karjára vetvén, a Capitolium legfelsőbb lépcsőjén állva, buzdító szavakra fakadt, hogy a kik az államot meg akarják menteni, kövessék őt. Ekkor az optimate- 2 sek, a senatus és a lovagrend nagyobb és jobb része és a veszedelmes tanoktól nem érintett köznép Gracchusra rohant, ki csapatával a téren állott és izgató beszédet tartott a majdnem egész Italiából összehozott néphez; ő megfutamodott s midőn leszaladt a Capitolium lejtőjén, egy székdarabbal találva, kora halállal fejezte be életét, melyet még igen dicsően folytathatott volna. Ez volt az első eset Rómában, hogy 3 polgár vére folyt s a gyilkolás büntetlen maradt; ez időtől fogva a jogot elnyomta az erő s a hatalmasabb lett az előbbrevaló; a polgárok czivódásait, miket azelőtt a békés meg-egyezés szokott lecsillapítani, most fegyver döntötte el, s a háborúnak nem okát mérlegelték, hanem a hasznot, mely abból remélhető volt. Mindezt alig lehet csodálni, mert az 4 adott példa nem nyugszik meg ott, a honnan eredt, hanem bármily keskeny pályán indulva, utat tör a legszélesebb elterjedéshez; a hol egyszer a helyes útról letértek, ott a bukás közel van s a maga szempontjából senki sem tartja rútnak, a mi másnak gyümölcsöző volt.

IV. Azalatt, míg ezek Italiában történtek, Attalus király, 1 a ki Kisázsziát a római népnek hagyományozta örökségül, valamint később Nicomedes hagyományozta Bithyniát, — meghalt. Az ő holtá után Aristonicus⁹ királyi eredetet hazudván, Ázsziát elfoglalta; őt M. Perperna győzte le, de diadalmenetben Manius Aquilinus vezette;¹⁰ utóbb lefejeztetett, mivel a háború kezdetén az ázsiai proconsulságból távozó Crassus Mucianust, a kitünő jogtudóst megölette. A Numan- 2 tia körül szenvedett sok vereség után P. Scipio Africanus Aemilianust, Carthago lerombolóját, ismét consullá választották s Hispaniába küldték, ki az Afrikában tanúsított szerencséje és vitézsége iránt való várakozásnak Hispaniában

intra annum ac tris mensis, quam eo venerat, circum-
 datam operibus Numantiam excisamque æquavit solo.
 3 Nec quisquam ullius gentis hominum ante eum clariore
 urbium excidio nomen suum perpetuæ commendavit
 memoriæ; quippe excisa Carthagine ac Numantia ab
 4 alterius nos metu, alterius vindicavit contumeliis. Hic,
 eum interrogante tribuno Carbone, quid de Ti. Gracchi
 cæde sentiret, respondit, si is occupandæ reipublicæ
 animum habuisset, iure cæsum; et cum omnis contio
 acclamasset: hostium, inquit, armatorum totiens cla-
 more non territus qui possum vestro moveri, quorum
 5 noverca est Italia? Reversus in urbem intra breve
 tempus, M'. Aquilio, C. Sempronio consulibus, abhinc
 annos centum quinquaginta septem, post duos con-
 sulatus duosque triumphos et bis excisos terrores rei-
 publicæ mane in lectulo repertus est mortuus, ita ut
 quædam elisarum faucium in cervice reperirentur notæ.
 6 De tanti viri morte nulla habita est quæstio, eius-
 que corpus velato capite elatum est, cuius opera super totum
 terrarum orbem Roma extulerat caput. Seu fatalem, ut
 plures, seu conflata in insidiis, ut aliqui prodidere memoriæ,
 mortem obiit, vitam certe dignissimam egit, quæ nul-
 lius ad id temporis præterquam avito fulgore vinceretur.
 7 Decessit anno ferme quinquagesimo sexto, de quo si quis
 ambiget, recurrat ad priorem consulatum eius, in quem
 creatus est anno tricesimo octavo; ita dubitare desinet.
 1 V. Ante tempus excisæ Numantiæ præclara in
 Hispania militia D. Bruti fuit, qui penetratis omnibus
 Hispaniæ gentibus, ingenti vi hominum urbiumque po-
 titus numero, aditis quæ vix audita erant, Gallæci
 2 cognomen meruit. Et ante eum paucis annis tam
 severum illius Q. Macedonici in his gentibus impe-
 rium fuit, ut cum urbem Contrebiæ nomine in

is megfelelt; egy év és három hónap mulva, hogy oda érke-
zett, körülzárta Numantiát s földig lerombolta. Ő előtte váro- 3
sok elpusztítása által soha senki sem tette nevét oly emlé-
kezetessé; de ő lerombolván Carthagot és Numantiát, egyik
által félelemtől, másik által gyalázattól szabadított meg min-
ket. Midőn Carbo tribun kérdé őt, mint vélekedik Tib. Grac- 4
chus megöléséről, azt felelte: a kinek az a szándéka, hogy az
állami főhatalmat magához ragadja, azt joggal ölik meg.
Midőn az egész gyűlés felzúdult, mondá: «Hogy ijeszthetne
meg engem a ti lármátok, kik Italiát mostohaanyátoknak
nézitek, mikor a fegyveres ellenség lármája sem ijesztett meg
soha engem!» Visszatérvén a városba, rövid idő mulva, Manius 5
Aquilus és C. Sempronius consulok alatt ezelőtt százötven-
hét évvel, miután két ízben volt consul és két diadalmenetet
tartott s kétszer szabadította meg félelmétől az államot: egy
reggel halva találták ágyában úgy, hogy nyakán a fojtogatás
némi jelei látszottak. És ily nagy férfiú halála miatt sem tör- 6
tént semmi nyomozás; letakarták fejét, s úgy vitték ki annak
holttestét, kinek buzgalma által Róma az egész világ fölé
emelte fejét. Akár végzetszerű, mint többen mondják, akár
orgyilkosság-okozta halállal mult ki, mint némelyek meg-
írták: élete bizonyára gazdag volt érdemekben, melyeket
akkorig, ősei dicsőségét kivéve, senkié sem mult fölül. Meg- 7
halt mintegy ötvenhatodik évében; a mit ha valaki kétségbe
von, gondoljon az ő első consulságára, melyet harmincz-
nyolczadik évében nyert el, s megszűnik kétkedni.

V. Numantia elpusztulásának ideje előtt Hispaniában 1
D. Brutus vitézül hadakozott s utóbb Gallæcus melléknevet
nyert, mivel áthatolt Hispania minden néptörzsén, roppant
számú embert és várost kerített hatalmába, bejárt oly vidé-
keket, melyeknek neve is alig volt addig ismeretes. Ő előtte 2
néhány évvel járt már e nemzetségek közt egy igen szigorú
fővezér: Q. Macedonicus; ki midőn bizonyos Contrebia

Hispania oppugnaret, pulsas præcipiti loco quinque cohortis legionarias eodem protinus subire iuberet, facientibusque omnibus in procinctu testamenta, velut ad certam mortem eundem foret, non deterritus proposito (perseverantia ducis), quem moriturum miserat militem victorem recepit: tantum effecit mixtus timori pudor spesque desperatione quæsita. Hic virtute ac severitate facti, at Fabius Aemilianus Pauli exemplo disciplinæ in Hispania fuit clarissimus.

- 1 VI. Decem deinde interpositis annis, qui Ti. Gracchum, idem Gaium fratrem eius occupavit furor, tam virtutibus eius omnibus, quam huic errori similem, in-
 2 genio etiam eloquentiaque longe præstantiorem. Qui cum summa quiete animi civitatis princeps esse posset, vel vindicandæ fraternæ mortis gratia vel præmuniendæ regalis potentia eiusdem exempli tribunatum ingressus, longe maiora et acriora repetens, dabat civitatem omnibus Italicis, extendebat eam pæne usque Alpibus, dividebat agros, vetabat quemquam civem plus quingentis iugeribus habere, quod aliquando lege Licinia cautum erat, nova constituebat portoria, novis coloniis replebat provincias, iudicia a senatu transferebat ad equites, frumentum plebi dari instituerat, nihil immotum, nihil tranquillum, nihil quietum, nihil denique in eodem statu relinquebat; quin alterum etiam continua-
 3 vit tribunatum. Hunc L. Opimius consul, qui prætor Fregellas exciderat, persecutus armis unaque Fulvium Flaccum, consularem ac triumphalem virum, æque prava cupientem, quem C. Gracchus in locum Tiberi fratris triumvirum nomine, re autem socium regalis adsumpserat potentia, morte adfecit. Id unum nefarie

nevű várost ostromolt Hispaniában, egy legio öt cohorsát a meredek csatahelyről az ellenség leszorította; de ő katonáit azonnal visszaparancsolta s szavától akkor sem állott el, midőn azok a harcra készülve,¹¹ végrendeletet tenni kezdettek, mintha a biztos halálba kellene menniök; a katonák, kiket a vezér rendíthetlensége küldött a halálba, győztesen tértek vissza; ezt művelte a félelemmel vegyes szégyenérzet, a két-ségbeeséssel keresett remény. Ő vitézségével és szigorú eljárásával, Fabius Aemilianus ellenben Paulus fegyelmének követésével szerzett Hispaniában érdemeket.

VI. Ugyanazon eszeveszettség, mely Tib. Gracchus vesz- 1
tét okozta, szállotta meg tíz év mulva fitestvérét Gaiust, ki
úgy erényeiben, mint hibáiban hasonló volt hozzá, de tehet-
ségben és ékesszólásban még fölül is multa. A legnagyobb 2
lelki nyugalommal lehetett volna az állam első polgára, de
fitestvére halálának megtorlása, vagy a királyi hatalomhoz
vezető út egyengetése kedvéért amannak példája szerint a
tribunusi hivatalra lépven, még messzehatóbb és szenvedélye-
sebb törekvést árult el; minden italiainak megadta a polgár-
jogot és kiterjesztette azt majdnem az Alpesekig; fölosztotta
az államjavakat, megtiltotta, hogy azokból valamely polgár
ötszáz holdnál többet birjon, mint valaha Licinius törvénye
kimondotta; új vámjövödelmeket szerzett, új gyarmatok-
kal árasztotta el a vidéket, kivette a biráskodást a senatus
kezéből s a lovagokra bizta, intézkedett, hogy a népnek gabona
osztassék ki; mindent megbolygatott, semmit a régiben nem
hagyott, sőt tribunusi hivatalát még egy évvel meghosszabbí-
totta. Őt L. Opimius consul, ki praetor korában Fregellæt 3
lerombolta, fegyveres erővel üldöztén, megölte Fulvius Flac-
cus-szal együtt, ki consularis és diadalmenetben részesült
férfi létére hasonlóképp részese volt a tilos törekvéseknek s kit
G. Gracchus fitestvérének, Tiberiusnak helyére triumvir név
alatt, voltaképen pedig a királyi hatalomhoz vett társul.

ab Opimio proditum, quod capitis non dicam Gracchi, sed civis Romani pretium se daturum idque auro repensurum proposuit. Flaccus in Aventino armatus ac pugnam ciens cum filio maiore iugulatus est; Gracchus profugiens cum iam comprehenderetur ab iis, quos Opimius miserat, cervicem Euporo servo præbuit, qui non segnius se ipse interemit, quam domino succurrerat.

6 Quo die singularis Pomponi equitis Romani in Gracchum fides fuit, qui more Coclitis sustentatis in ponte

7 hostibus eius, gladio se transfixit. Ut Ti. Gracchi antea corpus, ita Gai mira crudelitate victorum in Tiberim deiectum est. Hunc Ti. Gracchi liberi, P. Scipionis Africani nepotes, viva adhuc matre Cornelia, Africani filia, viri optimis ingeniis male usi, vitæ mortisque habuere exitum; qui si civilem dignitatis concupissent modum, quicquid tumultuando adipisci gestierunt, quietis obtulisset respublica.

1 VII. Huic atrocitati adiectum scelus unicum: quippe iuvenis specie excellens necdum duodevicesimum transgressus annum immunisque delictorum paternorum, Fulvi Flacci filius, quem pater legatum de condicionibus miserat, ab Opimio interemptus est. Quem cum haruspex Tuscus amicus flentem in vincula duci vidisset: quin tu hoc potius, inquit, facis? protinusque inliso capite in postem lapideum ianue carceris effusoque cerebro expiravit. Crudelesque mox quæstiones in

2 cos clientisque Gracchorum habitæ sunt. Sed Opimium, virum alioqui sanctum et gravem, damnatum postea iudicio publico memoria ipsius sævitæ, nulla civilis prosecuta est misericordia. Eadem Rupilius Popiliusque, qui consules asperrime in Tiberi Gracchi amicos sævierant, postea iudiciorum publicorum merito

Opimius eljárásában csak az a megrovandó, hogy — nem 4
mondom Gracchusnak — hanem mint római polgárnak fejére
díjat tűzött ki s elhatározta, hogy azt arannyal fizeti meg.
Flaccust, midőn fölfegyverkezve az Aventinuson harczot szí- 5
tott, idősb fiával együtt megfojtották. Gracchus menekült, de
abban a pillanatban, midőn Opimius emberei már-már elfog-
ták, nyakát Euporus rabszolgájának nyujtotta, ki mihelyt
urának e végső szolgálatot megtette, magát is azonnal meg-
ölte. E napon Pomponius római lovag kitünő jelét adta Grac- 6
chus iránti hűségének, mert mint egykor Cocles, a hídon föl-
tartóztatta az ellenséget, aztán kardjával átszúrta magát.
A mint egykor Tib. Gracchus holttestét, úgy Gaiusét is ször- 7
nyű kegyetlenséggel a Tiberisbe dobták a győzők. Ez lett
vége Tib. Gracchus gyermekeinek, P. Scipio Africanus
unokáinak; anyjuk, Cornelia, Africanus leánya, ekkor még
élt. Szép tehetségeiket rosszra használták; ha békén töre-
kedtek volna a polgárt megillető méltóságokra, önként
ajánlotta volna föl nekik az állam, mit ők lázadással kíván-
tak elérni.

VII. E kegyetlenséghez egy, a maga nemében páratlan
gonosztett is járult. Opimius ugyanis Fulvius Flaccusnak tizen- 1
nyolez éves, feltünő szépségű fiát, ki atyja bűneinek nem
volt részese, s kit atyja a béke kieszközlése végett küldött
Opimiushoz, megölette. Midőn a siránkozó fiút a börtönbe
vezették, meglátta egy barátja őt, ki etruriai madárjós volt s
ki így szólt: «Mért nem cselekszel inkább így!» és belevágta
legott fejét a börtönajtó kőküszöbébe, agyveleje szétömlött és
kiadta lelkét. Kegyetlen vizsgálatot indítottak aztán Grac-
chus barátai és cliensei ellen. De Opimius, ki egyébiránt¹² 2
derék, becsületes ember volt, elítélték s ezen kegyetlensége
volt oka, hogy nem lelt részvétre polgártársainál. Méltán suj-
totta e gyűlölet Rupiliust és Popiliust is, kik mint consulok
a legkegyetlenebbül jártak el Gracchus barátai iránt; utóbb

- 3 oppressit invidia. Rei tantæ parum ad notitiam pertinens interponatur. Hic est Opimius, a quo consule celeberrimum Opimiani vini nomen; quod iam nullum esse spatio annorum colligi potest, cum ab eo sint ad te, M. Vinici, consulem anni centum quinquaginta.
- 4 Factum Opimi, quod inimicitiarum quæsita erat ultio, minor secuta auctoritas, et visa ultio privato odio
- 5 magis quam publicæ vindictæ data. In legibus Gracchi inter perniciosissima numeraverim, quod extra Italiam colonias posuit. Id maiores, cum viderent tanto potentiorum Tyro Carthaginem, Massiliam Phocæa Syracusas Corintho, Cyzicum ac Byzantium Mileto, gentili solo, diligenter vitaverant, ut civis Romanos ad censendum ex provinciis in Italiam revocaverint. Prima autem extra Italiam colonia Carthago condita est; subinde Porcio Marcioque consulibus deducta colonia Narbo Martius.
- 1 VIII. Mandetur deinde memoriæ severitas iudiciorum: quippe C. Cato consularis, M. Catonis nepos, Africani sororis filius, repetundarum ex Macedonia damnatus est, cum lis eius HS. quattuor milibus æstimeretur; adeo illi viri magis voluntatem peccandi intuebantur quam modum factaque ad consilium dirigebant et quid, non in quantum admissum foret, æstimabant.
- 2 Circa eadem tempora duo Metelli fratres uno die triumphaverunt. Non minus clarum exemplum et adhuc unicum Fulvi Flacci eius qui Capuam ceperat, filiorum, sed alterius in adoptionem dati, in collegio consulatus fuit; adoptivus in Acidini Manlii familiam datus. Nam censura Metellorum patruelium, non germanorum fratrum fuit; quod solis contigerat Scipionibus. Tum Cimbri et Teutoni transcendere Rhenum, multis mox nostris

őket is elítélték. E fontos dolgokhoz egy jelenetektelen meg- 3
 jegyzést fűzök: ez azon Opimius, kinek consulságától veszi
 nevét az opimiusi bor, mely hogy most már elfogyott, az a nagy
 időtávolságból is következtethető, mert ama kortól a te cons-
 sulságodig, M. Vinicius, százötven év telt el. Opimius tettét, 4
 mely a magánellenségeskedésből folyó boszú műve volt, a
 tekintély alászállása követte, és meglátszott, hogy a boszú-
 állás inkább egyéni gyűlöletben, mint hazaszeretetből eredő
 megtorlásban gyökerezik. A mi a gracchusi törvényeket illeti, 5
 azt tartom köztük legveszedelmesebbnek, mely gyarmatokat
 sürget Italián kívül; elődeink ettől, mivel látták, hogy a gyar-
 matok az anyavárosnál hatalmasabbak lettek: Carthago
 Tyrusnál, Massilia Phocæánál, Syracusæ Corinthusnál, Cyzi-
 cus és Byzantium Miletusnál, gondosan óvakodtak, annyira,
 hogy még a provinciákból is Italiába hívták vissza a szava-
 zatjog gyakorlása végett a római polgárokat. Az Italián kívül 6
 fekvő első gyarmat Carthago volt, majd Porcius és Marcius
 consulok alatt Narbo Martius gyarmat alakult.

VIII. Említést akarok tenni biráink szigoráról is; C. 1
 Cato consularist, M. Cato unokáját, Africanus nőtestvére fiát,
 midőn provinciájából, Macedoniából, visszatért, zsarolás miatt
 elítélték, noha csak négyezer sestertius¹³ szolgált a per egész
 anyagául; annyira a bűnös hajlamot mérlegelték ama férfiak
 a bűn mekkorasága helyett s annyira a szándék szerint itél-
 ték meg a tettet, azt mérlegelték, hogy mit követtek el, s nem
 hogy mily fokban. Azon korban a két Metellus fitestvér egy 2
 napon tartott diadalmenetet. Nem kevésbé jeles s még pél-
 dátlanabb eset, hogy Fulvius Flaccusnak, Capua elfoglaló-
 jának fiai, — egyik ugyan Acidinus Manlius családjába volt
 örökbe adva — consultársak voltak. Volt ugyan két Metellus
 is együtt censor, de azok nem édes, hanem unokatestvérek
 voltak; ilyesmi csak a Scipiokkal történt. Akkor keltek át a 3
 cimberék és teutonok a Rajnán; nevök híres a sok vereség-

suisque cladibus nobiles. Per eadem tempora clarus eius Minuci, qui porticus, quæ hodieque celebres sunt, molitus est, ex Scordiscis triumphus fuit.

1 IX. Eodem tractu temporum nituerunt oratores Scipio Aemilianus Læliusque, Ser. Galba, duo Gracchi, C. Fannius, Carbo Papius; nec prætereundus Metellus Numidicus et Scaurus, et ante omnis L. Crassus et M. Antonius, quorum ætati ingeniisque successe-
 2 re C. Cæsar Strabo, P. Sulpicius; nam Q. Mucius iuris scientia quam propriæ eloquentiæ nomine celebrior
 3 fuit. Clara etiam per idem ævi spatium fuere ingenia in togatis Afrani, in tragœdiis Pacuvi atque Acci, usque in Græcorum ingeniorum comparisonem evicti ma-
 4 gnumque inter hos ipsos facientis operi suo locum, adeo quidem, ut in illis limæ, in hoc pæne plus videatur fuisse
 5 sanguinis. Celebre et Lucili nomen fuit, qui sub Publico Africano Numantino bello eques militaverat; quo quidem tempore iuvenes adhuc Iugurtha ac Marius sub eodem Africano militantes in iisdem castris didicere, quæ
 6 postea in contrariis facerent. Historiarum auctor iam tum Sisenna erat iuvenis; sed opus belli civilis Sul-
 7 lanique post aliquot annos ab eo seniore editum est. Vetustior Sisenna fuit Cælius, æqualis Sisennæ Rutilius Clau-
 8 diusque Quadrigarius et Valerius Antias. Sane non ignoremus eadem ætate fuisse Pomponium sensibus celebrem, verbis
 9 rudem, et novitate inventi a se operis commendabilem.

1 X. Prosequamur (notam) severitatem censorum Cassi Longini Cæpionisque, qui abhinc annos centum quin-
 2 quaginta tris Lepidum Aemilium augurem, quod sex milibus HS. ædis conduxisset, adesse iusserunt; at nunc si quis tanti habitet, vix ut senator agnoscitur: adeo mature a rectis (in vitia vitiis) in prava, a pravis
 3 in præcipitia pervenitur. Eodem tractu temporum et

ról, melyet majd mi szenvedtünk, majd ők. Ugyanez időben emlékezetes volt Munciusnak, a ma is híres oszlopcsarnok építőjének, a scordiscusok¹⁴ fölött tartott diadalmenete.

IX. E kor kiváló szónokai voltak: Scipio Aemilianus, 1
Laelius, Ser. Galba, a két Gracchus, C. Fannius, Carbo Papi-
rius; nem mellőzendő Metellus Numidicus és Scaurus sem,
de különösen híresek L. Crassus és M. Antonius, kiket kor-
ban s tehetségben követtek C. Cæsar Strabo és P. Sulpicius;
mert Q. Mucius inkább jogtudományával, mint szónoki tehet-
ségével jeleskedett. Ugyanez idők folyamán kiváló tehetségek 2
voltak Afranius római tárgyú vígjátékokkal, Pacuvius és Accius
görög tárgyú tragœdiákkal, kik a görögök legjelesbjei mellé
emelkedtek s még ezek közt is jelentékeny helyet vívtak
ki művészetükkel, mert a görögökén több simaság, ezeken
ellenben több elevenség látszott. Nagy hírneve volt Luci- 3
liusnak is, ki a numantiai háborúban P. Africanus alatt
mint lovag katonáskodott. Ugyane táborban s ugyanez
Africanus alatt szolgálva, tanulták az ifjú Jugurtha és Marius
is a hadi tudományt, melyet később egymás ellen használtak.
Sisenna, ki már akkor mint történetíró lépett föl, ekkor még 4
ifjú volt; a Sulla polgárháborújáról szóló művét néhány év
mulva, idősebb korában adta ki. Sisennánál idősebb volt
Cælius, Sisenna kortársai voltak Rutilius, Claudius Quadriga-
rius és Valerius Antias. Ne feledjük, hogy ekkor virágzott 5
Pomponius, ki gondolatokban gazdag, bár nyers írásmódú
szerző¹⁵ volt, de kit az általa föltalált műfaj ajánl.

X. Megemlítem itt Cassius Longinus és Cæpio censorok 1
ismert szigorát, kik százötvenhárom éve Lepidus Aemilius
augurt, mert hatezer sestertiusért¹⁶ bérelt házat, maguk elé
idézték; most pedig, ha valaki annyi lakásbért fizet, alig
ismerik el senatornak; oly gyorsan eljutottunk a helyestől a
a hibákhoz, a hibáktól a bűnbe, a bűnből a végveszedelembe. 2
Ez időtájban híres győzelmet aratott Domitius az arvernusok,

Domiti ex Arvernīs et Fabi ex Allobrogibus victoria fuit nobilis; Fabio, Pauli nepoti, ex victoria cognomen Allobrogico inditum. Notetur Domitiæ familiæ peculiaris quædam et ut clarissima, ita artata numero felicitas. Septem ante hunc nobilissimæ simplicitatis iuvenem Cn. Domitium fuere singulis omnino parentibus geniti, sed omnes ad consulatum sacerdotiaque, ad triumphī autem pæne omnes pervenerunt insignia.

1 XI. Bellum deinde Iugurthinum gestum est per Q. Metellum, nulli secundum seculi sui. Huius legatus fuit C. Marius, quem prædiximus, natus agresti loco, hirtus atque horridus vitaque sanctus, quantum bello optimus, tantum pace pessimus, immodicus gloriæ, (insatiabilis,) impotens, semperque inquietus. Hic per publicanos aliosque in Africa negotiantis criminatus Metelli lentitudinem, trahentis iam in tertium annum bellum, et naturalem nobilitatis superbiam morandique in imperiis cupiditatem, effecit ut, cum comœatu petito Romam venisset, consul crearetur bellique pæne patrati a Metello qui bis Iugurtham acie fuderat, summa committeretur sibi. Metelli tamen et triumphus fuit clarissimus et meritum
2 virtute ei cognomen Numidici inditum. Ut paulo ante Domitiæ familiæ, ita Cæciliæ notanda claritudo est; quippe intra duodecim ferme annos huius temporis consules fuere Metelli aut censores aut triumpharunt amplius duodecies, ut appareat quemadmodum urbium imperiorumque, ita gentium nunc florere fortunam, nunc senescere, nunc interire.

1 XII. At C. Marius L. Sullam iam tunc ut præcaventibus fati copulatum sibi quæstorem habuit et per eum missum ad regem Bocchum Iugurtha rege abhinc annos ferme centum triginta quattuor potitus est; designatusque iterum consul in urbem reversus secundi consu-

Fabius az allobrogok fölött. Fabius, Paulus unokája, győzelméről Allobrogicus melléknevet nyert. Említésre méltó a Domitius-család különös s nemcsak feltűnő, de gyakran ismétlődő szerencséje: Cn. Domitius, e nemes és derék férfi előtt még hét gyermekük volt ugyanazon szülőknek, s mindannyian eljutottak a consulságra és papi rangra s diadalmenetet is majdnem mind tartottak.

XI. E kor legjelentékenyebb háborúja volt, melyet 1 Q. Metellus viselt Jugurtha ellen; Metellusnak a már említett C. Marius volt alvezére, ki földműves családból született, nyers, képzetlen volt, de élete feddhetetlen; épen oly kitűnő a háborúban, mint rossz a békében; a túlságig dicsőségvágyó, telhetetlen, nyugtalan természetű és szenvedélyeinek rabja. Ő az állami haszonbérlok s más, Afrikában kereskedést űzők 2 által Metellust, ki már három év óta húzta a háborút, lassúságról vádoltatta, panaszt emelt Metellus s az ott levő nemeség veleszületett büszkesége ellen s hogy rangjukhoz makacsul ragaszkodnak; kieszközlé, mert szabadságra Rómába ment, hogy consullá lett s rábízták a háború fővezérségét, melyet Metellus, ki Jugurthát két ütközetben megverte, már majdnem befejezett. Mégis Metellus fényes diadalmenetet tartott, s a győző a vitézsége által jól kiérdemelt Numidicus melléknevet nyerte. Mint az említett Domitius-családé, oly 3 nevezetes a Cæcilius-család híre is, mert mintegy tizenkét éven át úgy a consulok, mint a censorok Metellusok voltak s többször, mint tizenkétszer tartottak diadalmenetet; világos ebből, hogy a mint a városok s államok szerencséje, úgy egyes családoké is fölvirágzik, majd hanyatlik és elenyészik.

XII. C. Mariusnak a sorstól már ekkor mintegy hozzá 1 kötött L. Sulla volt quæstora, kit Bocchus királyhoz elküldvén, általa Jugurtha királyt ezelőtt mintegy százharmincz-négy évvel hatalmába kerítette; a városba mint másodszor is megválasztott consul tért vissza, s második consulsága első

latus initio Kalendis Ianuariis eum in triumpho duxit.

2 Effusa, ut prædiximus, immanis vis Germanarum gentium, quibus nomen Cimbris ac Teutonis erat, cum Cæpionem Manliumque consules, et ante Carbonem Silanumque fudissent fugassentque in Galliis et exuissent exercitu, Scaurumque Aurelium consularem et alios celeberrimi nominis viros trucidassent, populus Romanus non alium repellendis tantis hostibus magis idoneum imperatorem quam Marium est ratus. Tum multiplicati consulatus

3 eius. Tertius in apparatu belli consumptus; quo anno Cn. Domitius tribunus plebis legem tulit, ut sacerdotes,

4 quos antea collegæ sufficiebant, populus crearet. Quarto trans Alpis circa Aquas Sextias cum Teutonis confligit, amplius centum quinquaginta milia hostium priore ac postero die ab eo trucidati, gensque excisa Teutonum.

5 Quinto citra Alpis in campis, quibus nomen erat Raudiis, ipse consul et proconsul Q. Lutatius Catulus fortunatissimo decertavere prælio; cæsa aut capta amplius ducenta milia hominum. Hac victoria videtur meruisse Marius, ne eius nati rempublicam pœniteret, ac bonis mala

6 repensasse. Sextus consulatus veluti præmium ei meritorum datus. Non tamen huius consulatus fraudetur gloria, quo Servili Glauciæ Saturninique Apulei furorem, continuatis honoribus rempublicam lacerantium et gladiis quoque et cæde comitia discutientium, consul armis compe-scuit hominesque exitiabilis in Hostilia curia morte multavit.

1 XIII. Deinde interiectis paucis annis tribunatum iniit M. Livius Drusus, vir nobilissimus, eloquentissimus, sanctissimus, meliore in omnia ingenio animoque quam

2 fortuna usus. Qui cum senatui priscum restituere cuperet decus et iudicia ab equitibus ad eum transferre ordinem,

napján, január elsején diadalmenetben vezette Jugurthát. 2
 Mint említettük, a roppant számban özönlő german törzsek,
 melyek neve cimber és teuton vala, Cæpio és Manlius consu-
 lokat, s már előbb Carbo Silanust Galliában megverték és
 megszalasztották, sőt seregöktől is megfosztották; Scaurus
 Aurelius consularist s más kiváló férfiakat legyilkoltak: a
 római nép senkit sem tartott alkalmasabb fővezérnek az ily
 jelentékeny ellenség visszaszorítására, mint Mariust. Innen
 eredt az ő többszöri consulsága. Harmadszori consulsága a 3
 háború előkészületei közt telt el, mely évben Cn. Domitius
 néptribunus törvényt hozott, hogy a papokat, kiket addig hiva-
 taltársaik választottak, válaszsza a nép. Negyedik consuli 4
 évében az Alpesen túl, Aquæ Sextiæ tájékán, a teutonokkal
 megütközött s két egymás után való nap az ellenségből száz-
 ötvenezernél többet leölvén, a teuton törzset kiirtotta. Az 5
 ötödik évben az Alpesen innen az úgynevezett raudiusi mező-
 kön maga a consul és Q. Lutatius Catulus proconsul igen
 szerencsés ütközetet vívtak; elesett, vagy fogolylyá lett több,
 mint kétszázezer ember. Úgy látszik, hogy e győzelem után
 vívta ki Marius azt, hogy az állam ne piruljon az ő születése
 miatt s a rosszat jóval viszonzta. A hatodik évi consulságot 6
 mintegy érdemei jutalmául nyerte. De ne vegyünk el az
 ezen évi consulság dicsőségéből sem, mely évben Servilius
 Glaucus és Saturninus Apuleius lázadását, kik hivataluknak
 időn túl való viselése által a köztársaságot fölháborították s
 karddal és öldökléssel üzték szét a választó gyűlést, a consul
 fegyverrel csillapította le s a veszedelmes embereket a Hosti-
 lia-curiában halálbüntetéssel sujtotta.

XIII. Néhány év multán M. Livius Drusus¹⁷ lett nép- 1
 tribunus; előkelő származású, tiszta jellemű férfi és jeles
 szónok, kinek mindenben nagyobb volt a tehetsége és buz-
 galma, mint a szerencséje. Midőn a senatus ősi tekintélyét 2
 vissza akarta állítani és a biráskodást a lovagoktól ezen rend-

(quippe eam potestatem nacti equites Gracchanis legibus cum in multos clarissimos atque innocentissimos viros sævissent, tum P. Rutilium, virum non seculi sui sed omnis ævi optimum, interrogatum lege repetundarum maximo cum gemitu civitatis damnaverant) in iis ipsis quæ pro senatu moliebatur, senatum habuit adversarium, non intelligentem, si qua de plebis commodis ab eo agerentur, veluti inescandæ inlicendæque multitudinis causa fieri, ut minoribus perceptis maiora 3 permitteret. Denique ea fortuna Drusi fuit, ut male facta collegarum eius quam optime ab ipso cogitata senatus probaret magis, et honorem qui ab eo deferebatur, sperneret, iniurias quæ ab illis intendebantur, æquo animo reciperet, et huius summæ gloriæ invideret, illorum modicam ferret.

1 XIV. Tum conversus Drusi animus, quando bene cœpta male cedebant, ad dandam civitatem Italiæ; quod cum moliens revertisset e foro immensa illa et incondita quæ eum semper comitabatur, cinctus 2 multitudine, in atrio domus suæ cultello percussus, qui adfixus lateri eius relictus est, intra paucas horas decessit. Sed cum ultimum redderet spiritum, intuens circumstantium mærentiumque frequentiam, effudit vocem convenientissimam conscientiæ suæ: equandone, inquit, propinqui amicique, similem mei civem habe- 3 bit respublica? Hunc finem clarissimus iuvenis vitæ habuit. Cuius morum minime omittatur argumentum: cum ædificaret domum in Palatio in eo loco, ubi est, quæ quondam Ciceronis, mox Censorini fuit, nunc Statili Sisennæ est, promitteretque ei architectus, ita se eam ædificaturum, ut libera a conspectu immunisque ab omnibus arbitris esset neque quisquam in eam despiciere posset:

nek akarta visszaszerezni (e jogot a lovagok a gracchusi törvények által nyerték; s nemcsak számos jeles és ártatlan férfival szemben kegyetlenkedtek, hanem még P. Rutiliust is, nem csupán korának, de minden időknek legjobbját a zsarolási törvény alapján vád alá helyezték s a város mély sajnálkozása közt el is ítélték); s Drusus épen azon ügyben, melyben a senatus javáért küzdött, a senatusnál talált ellenkezésre, mely nem értette meg, hogy ha ő egyben-másban a köznép javára törekszik, az azért történik, hogy a nagy tömeget magához csábítsa-csalogassa, hogy midőn ez kisebb engedményeket nyer, nagyobbakat fog tenni. Végre is az lett 3 Drusus sorsa, hogy a senatus inkább az ő hivataltársainak rossz javaslatait, mint az ő jól megfontolt indítványait fogadta el; a megtisztelést, melyet Drusus fölajánlott, megvetette, míg a méltatlanságokat, melyekben amazok részesíték, különbözően fogadta s míg ennek nagy dicsőségét rossz szemmel nézte, addig örömmel látta, hogy azok jelentéktelenek maradnak.

XIV. Mert üdvös kezdeményei rosszul ütöttek ki, Drusus 1 megváltoztatta szándékát és azt sürgette, hogy egész Italiának adjanak polgárjogot; ebben fáradozott, és midőn egykor körülvéttette a minden rangú emberek tömegétől, mely őt mindig követte, a forumról haza tért, házának udvarán egy késsel, mely testében maradt, valaki oldalba szúrta őt s néhány óra mulva meg is halt. Midőn haldoklott, körültekin- 2 tett szomorú környezői sokaságán, lelkületét leginkább jellemző ily szókat ejte ki: «Lesz-e, oh rokonaim és barátaim, valaha az államnak oly polgára, mint én!» Ily véget ért a jeles férfiú! Szolgáljon az ő jellemzéseül a következő vonás: Midőn a Palatinuson házat építtetett, a helyen, hol most azon ház áll, mely egykor Ciceroé, majd Censorinusé volt, most Statilius Sisennáé, az építész azt ígerte neki, hogy úgy építi föl a házat, hogy oda senki be ne láthasson. Drusus

tu vero, inquit, si quid in te artis est, ita compone domum meam, ut quicquid agam, ab omnibus perspici possit.

1 XV. Mors Drussi iam pridem tumescens bellum excitavit Italicum; quippe L. Cæsare et P. Rutilio consulibus abhinc annos centum viginti universa Italia, cum id malum ab Asculanis ortum esset, (quippe Servilium prætorem Fonteiumque legatum occiderant) ac deinde a Marsis exceptum in omnis penetrasset regiones,
 2 arma adversus Romanos cepit. Quorum ut fortuna atrox, ita causa fuit iustissima; petebant enim eam civitatem, cuius imperium armis tuebantur; per omnis annos atque omnia bella duplici numero se militum equitumque fungi, neque in eius civitatis ius recipi, quæ per eos in id ipsum pervenisset fastigium, per quod homines eiusdem et gentis et sanguinis ut externos alienosque fastidire posset. Id bellum amplius trecenta milia iuventulis Italicæ abstulit. Clarissimi autem imperatores fuerunt
 3 Romani eo bello Cn. Pompeius, Cn. Pompei Magni pater, C. Marius, de quo prædiximus, L. Sulla, anno ante prætura functus, Q. Metellus, Numidici filius, qui meritum
 4 cognomen Pii consecutus erat: quippe expulsus civitate a L. Saturnino tribuno plebis quod solus in leges eius iurare noluerat, pietate sua, auctoritate senatus, consensu populi Romani restituit patrem. Nec triumphis honoribusque quam aut causa exili aut exilio aut reditu clarior fuit Numidicus.

1 XVI. Italicorum autem fuerunt celeberrimi duces Silo Popædus, Herius Asinius, Insteius Cato, C. Pontidius, Telesinus Pontius, Marius Egnatius, Papius Mutilus; neque ego verecundia domestici sanguinis gloriæ quicquam, dum verum refero, subtraham:

azonban felelé: «Ha érted mesterségedet, úgy építsed háza-
mat, hogy akármit cselekszem, mindenki láthassa.»

XV. Drusus halála ürügyül szolgált a már rég készülö- 1
ben levő italiai háború kitörésére; ugyanis L. Cæsar és P.
Rutilius consulok alatt, ezelőtt százhusz évvel, az egész
Italia fegyvert fogott a rómaiak ellen; e veszedelem az ascu-
lumiaktól eredt (kik Servilius prætor és Fonteius alvezért meg-
ölték), majd folytatódott a marsusoknál, míg végre az összes
tartományokba elterjedt. A mily szomorú a fölkelők sorsa, 2
ügyök oly igaz volt; mert ők azon város polgári jogait kérték,
melynek hatalmát fegyvereikkel védték, mert bár ők min-
den évben s minden háborúban úgy a gyalogsághoz, mint
a lovassághoz kétszeres számmal járultak, még sem nyerhet-
ték el a város polgári jogait, mely épen ő általuk jutott
el azon magaslatra, melyről az egyeredetű és nemzetségű
népeket, mint idegeneket s ellenségeket, visszautasíthatja.
E háború Italia férfaiából háromszázezernél többet elrabolt 3
a legjelesebb vezérek voltak e harcban római részről Cn.
Pompeius, a nagy Pompeius atyja, a már említett C. Marius,
L. Sulla, ki az előbbi évben volt prætor, Q. Metellus, Numi-
dicus fia, ki a méltán megérdemelt Pius melléknevet nyerte,
mert fiúi szeretetével kieszközölte, hogy atyját, kit L. Satur- 4
ninus néptribunus a miatt, hogy egyedül ő vonakodott a nép-
tribunus törvényeinek megtartására megesküdni, száműze-
tett, tanácshatározat s a római nép hozzájárulása folytán
visszahívták. Numidicus nem lett híresebbé sem diadal-
menete, sem nagy hivatalai által, mint akár száműzetése,
akár ennek oka, akár visszatérte által.

XVI. Az italiaiak részéről legjelesebb hadvezérek vol- 1
tak: Silo Popædius, Herius Popedijs, Insteius Cato, C. Pon-
tidius, Telesinus Pontius, Marius Egnatius, Papius Mutilus;
én, mivel itt ösömet is felhozom, szerénységből senki hírét
sem kisebbítem, mert a valót adom elő: a hálás emlékezet-

quippe multum Minati Magi, atavi mei, Acculanensis,
 2 tribuendum est memoriæ; qui nepos Deci Magi, Campanorum principis, celeberrimi et fidelissimi viri, tantam hoc bello Romanis fidem præstitit, ut cum legione quam ipse in Hirpinis conscripserat, Herculaneum simul cum T. Didio caperet, Pompeios cum L. Sulla oppugnaret Compsamque occuparet; (cuius de virtutibus cum alii, tum maxime dilucide Q. Hortensius in annalibus suis retulit;) cuius illi pietati plenam populus Romanus gratiam retulit ipsum viritum civitate donando, duos filios eius creando prætores, cum seni adhuc
 3 crearentur. Tam varia atque atrox fortuna Italici belli fuit, ut per biennium continuum duo Romani consules, Rutilius ac deinde Cato Porcius, ab hostibus occiderentur, exercitus populi Romani multis in locis funderentur, utque ad saga iretur diuque in eo habitu maneretur. Caput imperi sui Corfinium legerant
 4 atque appellarant Italicam. Paulatim deinde recipiendo in civitatem qui arma aut non ceperant aut deposuerant maturius, vires reffectæ sunt Pompeio Sullaque et Mario fluentem procumbentemque rempublicam Romanam restituentibus.

1 XVII. Finito ex maxima parte, nisi qua Nolani belli manebant reliquiæ, Italico bello, quo quidem Romani victis adflictisque ipsi exarmati quam integri universis civitatem dare maluerunt, consulatum inierunt Q. Pompeius et L. Cornelius Sulla, vir qui neque ad finem victoriæ satis laudari, neque post victoriam
 2 abunde vituperari potest. Hic natus familia nobili, sextus a Cornelio Rufino qui bello Pyrrhi inter celeberrimos fuerat duces, cum familiæ eius claritudo intermissa esset, diu ita se gessit, ut nullam petendi
 3 consulatum cogitationem habere videretur: deinde post præturam inlustratus bello Italico et ante in Gallia

ből jelentékeny részt érdemel ősem æculanumi Minatius Magius. Mert ő, a hűségéről ismert és előkelő Decius Magius-² nak, a campanok vezérének unokája, e háborúban oly hűnek bizonyult a rómaiak iránt, hogy egy legióval, melyet a hirpinek közt gyűjtött, Titus Didius-szal egyesülvén, Herculanumot bevette, L. Sullával pedig Pompeiit ostromolta, Comp-sát meg elfoglalta; (az ő érdemeiről mások is megemlékeztek, de különösen Q. Hortensius az ő évkönyveiben), az ő ragaszkodásáért hálás is volt a római nép: őt magát polgárjoggal ajándékozta meg, két fiát pedig praetorrá választotta, midőn még hat volt a praetorok száma. — Az italiai háború változó³ szerencsével és kegyetlenül folyt; két év alatt két római consult, Rutiliust, aztán Cato Porciust, ölt meg az ellenség; a római nép hada sok helyütt vereséget szenvedett; mindenki hadi köpenyt öltött s ez öltözéket sokáig hordották. Birodalmuk fővárosává Corfiniumot tették s azt Italicának nevezték. Végre erők lassanként megújult az által, hogy a kik nem⁴ fogtak fegyvert, vagy a kik korán letették, polgárjogot nyertek s Pompeius, Sulla és Marius megmentették a már ingadozó és roskadó római köztársaságot.

XVII. Az italiai háború legnagyobb részben, kivéve a nolai¹ háború némely ügyeit, véget ért, kimerültek maguk a rómaiak is, kik, míg maguk is erősek voltak, nem adták meg az erős italiai népnek a polgárjogot, de megadták azt most a legyőzöttnek s lesujtottnak: consulokká lettek Q. Pompeius és L. Cornelius Sulla, ki olyan volt, hogy őt a győzelem kivívásáig eléggé dicsérni, a győzelem után pedig eléggé gyaláznai nem lehet. Előkelő családból eredt; ő volt a hatodik azon Cornelius² Rufinus után, ki a Pyrrhus elleni háború legderekabb vezérének volt egyike, de ennek dicsősége elhomályosult; soká úgy viselte magát, hogy a consulságra való törekvéssel nem is látszott gondolni. De utóbb a praetorság után az italiai³ háborúban hírre vergődött, valamint már előbb is Galliában,

legatione sub Mario, qua eminentissimos duces hostium fuderat, ex successu animum sumpsit petensque consulatum pæne omnium civium suffragiis factus est; sed eum honorem undequingagesimo ætatis suæ anno adsecutus est.

- 1 XVIII. Per ea tempora Mithridates, Ponticus rex, vir neque silendus neque dicendus sine cura, bello acerrimus, virtute eximius, aliquando fortuna, semper animo maximus, consiliis dux, miles manu, odio in Romanos Hannibal, occupata Asia necatisque in ea omnibus civibus Romanis, quos quidem eadem die atque hora redditis civitatibus litteris ingenti cum pollicitatione præmiorum interim iusserat, quo tempore neque fortitudine adversus Mithridaten, neque fide in Romanos quisquam Rhodiis par fuit, (horum fidem Mytilenæorum perfidia inluminavit, qui M'. Aquilium aliosque Mithridati vinctos tradiderunt, quibus libertas in unius Theophanis gratiam postea a Pompeio restituta est) cum terribilis Italiæ quoque videretur
- 2 imminere, sorte obvenit Sullæ Asia provincia. Is egressus urbe cum circa Nolam moraretur, (quippe ea urbs pertinacissime arma retinebat exercituque Romano obsidebatur, velut pæniteret eius fidei, quam omnium sanctissimam bello præstiterat Punico) P. Sulpicius tribunus plebis disertus, acer, opibus, gratia, amicitiiis, vigore ingeni atque animi ceberimus, cum antea rectissima voluntate apud populum maximam quaesisset dignitatem, quasi pigeret eum virtutum suarum et bene consulta ei male cederent, subito pravus et præceps, C. Mario post septuagesimum annum omnia imperia et omnis provincias concupiscenti addixit legemque ad populum tulit, qua Sullæ imperium abrogaretur,

mint Marius alvezére, hol az ellenség legjobb vezéreit verte meg; e sikereiből bátorságot merített s midőn a consulságot kérte, a választáskor csaknem mindenki rászavazott; e hivatalt negyvenkilencz éves korában nyerte el.

XVIII. E korban Mithridates, Pontus királya, azon férfi, 1
kinek történetét nem csak hogy elhallgatni nem lehet, de sőt legnagyobb gonddal kell tárgyalni, ki rendkívüli vitéz, serény harczos volt, egykor szerencsében is, észtehetségben pedig mindig igen nagy, ki a tanácskozásban vezér, harczban közkatona, a rómaiak elleni gyűlöletben pedig Hannibal volt; elfoglalván Ázsiát, ugyanazon nap ugyanegy órájában leölette az összes ottani római polgárokat, miután ezen parancsát igen nagy jutalom ígérete mellett minden városnak megküldte. Ekkor sem a Mithridates elleni harczkészségben, sem a rómaiak iránti hűségben senki sem volt hasonló a rhodusiakhoz (ezek hűségét még inkább föltüntette a mytilenebeliek álnoksága, kik Mithridatesnek megkötözve adták át Manius Aquiliust s másokat; ezeknek utóbb az egy Theophanes kedvéért Pompeius adta vissza szabadságukat). Midőn a félelmes ellenség már Italiát is fenyegetni látszott, Kisázsia sors által Sullának jutott provinciául. Sulla Rómából távoz- 2
ván, midőn Nola körül időzött (mert e várost, mely a háborút igen makacsul folytatta, egy római sereg ostromolta; mintha megbánta volna e város a hűséget, melyet a pun háború alkalmával kiválóan szentül megőrzött), P. Sulpicius, egy ékesszóló és tevékeny néptribunus, ki vagyona, népszerűsége, összeköttetései, valamint éles esze s szelleme által magaslott ki, míg előbb őszinte buzgalommal törekedett a nép kezéből a legmagasabb hivatalt elnyerni: mintha megutálta volna jó tulajdonait s rosszul ütnének ki jó szándékai, hirtelen rossz és veszedelmes útra tért s C. Mariushoz, ki hetven évnél idősebb létére minden főhatalmat s minden provinciát magának kívánt, pártolt át, törvényjavaslatot ter-

C. Mario bellum decerneretur Mithridaticum, aliasque leges perniciosas et exitiabilis neque tolerandas libera civitati tulit; quin etiam Q. Pompei consulis filium eundemque Sullæ generum per emissarios factionis suæ interfecit.

1 XIX. Tum Sulla contracto exercitu ad urbem rediit eamque armis occupavit, duodecim auctores novarum pessimiarumque rerum, inter quos Marium cum filio et P. Sulpicio, urbe exturbavit ac lege lata exules fecit; Sulpicium etiam adsecuti equites in Laurentinis paludibus iugulavere, caputque eius erectum et ostentatum pro rostris velut omen imminentis pro-
 2 criptionis fuit. Marius post sextum consulatum annumque septuagesimum nudus ac limo obrutus, oculis tantummodo ac naribus eminentibus, extractus arundineto circa paludem Maricæ, in quam se fugiens consectantis Sullæ equites abdiderat, iniecto in collum loro in carcerem Minturnensium iussu duumviri per-
 3 ductus est. Ad quem interficiendum missus cum gladio servus publicus natione Germanus, qui forte ab imperatore eo bello Cimbrico captus erat, ut agnovit Marium, magno eiulatu exprimente indignationem casus
 4 tanti viri, abiecto gladio profugit e carcere. Tum cives, ab hoste misereri paulo ante principis viri docti, instructum eum viatico conlataque veste in navem imposuerunt; at ille adsecutus circa Aenariam filium cursum in Africam direxit inopemque vitam in tugurio ruinarum Carthaginiensium toleravit, cum Marius aspiciens Carthaginem, illa intuens Marium, alter alteri possent esse solatio.

1 XX. Hoc primum anno sanguine consulis Romani militis imbutæ manus sunt; quippe Pompeius,

jesztett a nép elé, melynél fogva Sulla fosztassék meg a főhatalomtól s a Mithridates elleni háború bizassék C. Mariusra; más veszedelmes és végzetes javaslatokat is tett, melyeket szabad államnak tűrnie nem lehet; sőt Q. Pompeius consul fiát, ki Sulla veje volt, pártja kémei által megölette.

XIX. Sulla ekkor sereget vonván össze, visszatért Rómába 1 s azt fegyverrel foglalta el; a gonosz újítások tizenkét főczinkosát, köztük Mariust fiával és P. Sulpicius-szal együtt, kiűzte a városból és törvényileg száműzöttekké tette, sőt Sulpiciust az üldöző lovagok a laurentini mocsarak közt megfojtották s szószerűen feltűzött s közszemlére kitett feje előjele lett a bekövetkezett proscriptiónak. A hetven éven fölüli Mariust, 2 miután hatszor volt consul, a Marica mocsár táján, hova Sulla üldöző lovasai elől rejtette magát úgy, hogy meztele nélkül az iszapba temetkezett, melyből csak szemei s orra látszottak ki, a nádasból kivonszolatva, szíjjal a nyakán, egy duumvir¹⁸ parancsára a minturnæi börtönbe vetették. Egy 3 german eredetű rabszolgát¹⁹ küldtek börtönébe, hogy ölje meg őt; e szolga esetleg a Marius fővezérlete alatt a cimberrek ellen vívott harcban lett fogolylyá, s midőn megismerte Mariust, nagy jajszóval fejezte ki méltatlankodását ily nagy férfiú sorsa fölött s elvetvén kardját, elfutott a börtönből. Ekkor a polgárok, kiket ellenség tanított meg, hogy szána- 4 lommal legyenek a férfiú iránt, ki kevéssel előbb még első ember volt az államban, Mariust utiköltséggel és ruhával ellátván, hajóra ültették; ő pedig, miután fiát Aenaria sziget körül utólérte, Afrikának vette útját s nyomorult életét Carthago romjainak egyik üregében tengette; Marius látva Carthagót, s ez Mariust, egymásnak kölcsönös vigasztalói lehettek.

XX. Ez évben történt először, hogy római katona római 1 consul vérébe mártotta kardját. Ugyanis Pompeius, Sulla

collega Sullæ, ab exercitu Cn. Pompei proconsulis seditione, sed quam dux creaverat, interfectus est.***

- 2 Non erat Mario Sulpicioque Cinna temperantior. Itaque cum ita civitas Italiæ data esset, ut in octo tribus contribuerentur novi cives, ne potentia eorum et multitudo veterum civium dignitatem frangeret plusque possent recepti in beneficium quam auctores benefici, Cinna in omnibus tribubus eos se distributurum
- 3 pollicitus est. Quo nomine ingentem totius Italiæ frequentiam in urbem acciverat. E qua pulsus collegæ optimatiumque viribus cum in Campaniam tenderet, ex auctoritate senatus consulatus ei abrogatus est suffectusque in eius locum L. Cornelius Merula flamen dialis: hæc iniuria homine quam exemplo dignior
- 4 fuit. Tum Cinna corruptis primo centurionibus ac tribunis, mox etiam spe largitionis militibus, ab eo exercitu qui circa Nolam erat, receptus est. Is cum universus in verba eius iurasset, retinens insignia consulatus patriæ bellum intulit, fretus ingenti numero novorum civium e quorum delectu trecentas amplius cohortis conscripserat ac triginta legionum instar impleverat.
- 5 Opus erat partibus auctoritate, gratia, cuius augendæ C. Marium cum filio de exilio revocavit, quique cum iis pulsi erant.

- 1 XXI. Dum bellum autem infert patriæ Cinna, Cn. Pompeius, Magni pater, cuius præclara opera bello Marsico præcipue circa Picenum agrum, ut præscripsimus. usa erat respublica, quique Asculum ceperat, (circa quam urbem, cum in multis aliis regionibus exercitus dispersi forent, quinque et septuaginta milia civium Romanorum, amplius sexaginta milia Italicorum una die conflixerant,) frustratus spe continuandi consulatus ita se dubium

hivataltársra, Cn. Pompeius proconsul serege által egy lázadás alkalmával, melyet azonban maga a vezér támasztott, megöletett. Cinna sem volt mérsékeltebb, mint Marius és 2 Sulpicius. Miközben ugyanis a polgárjogot az italiaiaknak megadták, úgy, hogy az új polgárok nyolcz tribusba osztattak fel, nehogy túlnyomó számuk a régi polgárok hatalmát megtörje, s nehogy azok, kik jótéteményben részesültek, hatalmasabbak legyenek, mint a jótéteményt gyakorlók, Cinna azt ígérte, hogy szétszítja őket valamennyi tribusba. E czim alatt roppant sokaságot rendelt egész Italiából a 3 városba, honnan hivataltársának s az optimatesnek ereje kiűzte őt; midőn Campania felé tartott, a tanács határozata a consulságtól megfosztotta s helyébe L. Cornelius Merulát, Jupiter papját választották meg; az így sujtott Cinna megérdemelte ugyan e jogtalanságot, de a példa rossz volt. Ekkor 4 Cinnát, ki előbb megvesztegette a centuriókat s tribunusokat, majd pénzigéreteivel a katonákat is, a hadsereg, mely Nola körül tartózkodott, befogadta s miután a sereg hűséget esküdött neki, megtartva a consuli jelvényeket, hona ellen hadat indított, támaszkodván az új polgárok nagy számára, kikből háromezernél több cohorsot sorozott s azokat mintegy harmincz legióba osztotta. Cinnának tekintélyes pártra és nép- 5 szerúségre volt szüksége, melynek növelése végett C. Mariust fiával s a vele kiűzöttekkel együtt a számkivetésből visszahívta.

XXI. Míg Cinna hadat indított hazája ellen, Cn. Pom- 1 peius, a nagy Pompeius atya, mint már említettük, kiváló szolgálatokat tett az államnak a marsok elleni háborúban különösen Picenum vidékén; ő vette be Asculumot is (mely város birtokáért, bár a hadsereg sokfelé volt szétszórva, egy- napon több mint hetvenötezer római polgár hatvanezernél több italiaival harcolt); Pompeius tehát csalódva ama reményében, hogy a consulságot folytathatja, megbizhatatlan és

mediumque partibus præstitit, ut omnia ex proprio usu ageret temporibusque insidiari videretur et huc atque illuc, unde spes maior adfuisset potentiæ, se exercitumque deflecteret. Sed ad ultimum magno atrocique proelio cum Cinna confligit, cuius commissi patratique sub ipsis moenibus oculisque urbis Romanæ pugnantibus spectantibusque quam fuerit eventus exitiabilis, vix verbis exprimi potest. Post hoc cum utrumque exercitum velut parum bello exhaustum laceraret pestilentia, Cn. Pompeius decessit, cuius interitus voluptas amissorum aut gladio aut morbo civium pæne damno repensata est, populusque Romanus, quam vivo iracundiam debuerat, in corpus mortui contulit. Seu duæ, seu tres Pompeiorum fuere familiæ, primus eius nominis ante annos fere centum sexaginta septem Q. Pompeius cum Cn. Servilio consul fuit. Cinna et Marius haud incruentis utrinque certaminibus editis urbem occupaverunt; sed prior ingressus Cinna de recipiendo Mario legem tulit.

XXII. Mox C. Marius pestifero civibus suis reditu intravit mœnia. Nihil illa victoria fuisset crudelius, nisi mox Sullana esset secuta; neque licentia in mediocri sævitum, sed excelsissimæ quoque atque eminentissimæ claritatis viri variis suppliciorum generibus adfecti. In iis consul Octavius, vir lenissimi animi, iussu Cinnæ interfectus est; Merula autem qui se sub adventum Cinnæ consulatu abdicaverat, incisis venis superfusaque altaribus sanguine, quos sæpe pro salute reipublicæ flamen dialis precatus erat deos, eos in execrationem Cinnæ partiumque eius tum precatus optime de reipublica meritum spiritum reddidit. M. Antonius, princeps civitatis atque eloquentiæ, gladiis militum quos ipsos facundia sua moratus erat, iussu Mari Cinnæque confossus est,

semleges maradt a pártok közt annyira, hogy tettei czélja csak saját javának előmozdítása volt; az alkalmat látszott lesni s seregével együtt majd ide, majd oda hajlott: a mely részről a hatalomnak több reménye csillámlott. De végre 2 Cinnával mérközött meg nagy és kegyetlen ütközetben; ez ütközet Róma falai alatt s annak szeme láttára történt meg; alig lehet azt leírni, hogy ez a harczolókra és szemlélőkre mily borzasztó hatású volt. Cn. Pompeius ezután meghalt a 3 pestisben, mely mindkét sereget pusztította, mintha a háború nem fogyasztotta volna meg azokat eléggé. Az ő halála fölötti örömet azon polgároknak kellett megváltani, kik kard, vagy betegség által vesztek el; s a római nép azon haragot, melyel az élő iránt joggal viseltetett, annak holttestén töltötte ki. — Pompeius-család kettő, vagy három volt; ily néven az 4 első mintegy százhatvanhét évvel ezelőtt, Q. Pompeius nevű, Servilius-szal consul volt. Cinna és Marius, mindkét részről 5 véres ütközetek vivása után, Rómát elfoglalták; Cinna jött be előbb, ki Marius visszahívásáról törvényt hozott.

XXII. Csakhamar Marius is megtartotta a polgártár- 1 saira oly végzetes bevonulását a város falai közé. Mi sem lett volna borzasztóbb e győzelemnél, ha nem követte volna azonnal Sulláé is, mire aztán nem csak az alsóbb rangúakat volt szabad irtani, hanem a halál különféle nemeivel öldökölték a legelőkelőbb s legjelesebb férfiakat is. Ezek közt 2 volt a szelid lelkű Octavius consul, kit Cinna parancsára öltek meg, Merula pedig, ki Cinna bevonulásakor lemondott a consulságról, ereit fölragván, kérte az isteneket, hogy irtásák ki Cinnát és pártját, mialatt vére az oltárra patakzott, melynél, mint Jupiter papja, annyiszor könyörgött az állam üdvéért, s kilehelte lelkét, melynek minden gondolata az állam javát czélozta. M. Antoniust, ki úgy rangja, mint ékes- 3 szólása által az állam legelsőbbjei közé tartozott, Marius és Cinna parancsára a katonák, kiket ő ékesszólásával habo-

Q. Catulus, et aliarum virtutum et belli Cimbrici gloria, quæ illi cum Mario communis fuerat, celeberrimus, cum ad mortem conquireretur, conclusit se loco nuper calce harenaque perpolito inlatoque igni qui vim odoris excitaret, simul exitiali hausto spiritu, simul incluso suo, mortem magis voto quam arbitrio inimicorum
 4 obiit. Omnia erant præcipitia in republica, nec tamen adhuc quisquam inveniebatur, qui bona civis Romani aut donare auderet aut petere sustineret; postea id quoque accessit, ut sævitiae causam avaritia præberet et modus culpæ ex pecuniæ modo constitueretur et qui fuisset locuples, fieret inde nocens, suique quisque periculi merces foret, nec quicquam videretur turpe quod esset quæstuosum.

1 XXIII. Secundum deinde consulatum Cinna, et septimum Marius in priorum dedecus iniit, cuius initio morbo oppressus decessit, vir in bello hostibus, in otio
 2 civibus infestissimus quietisque impatientissimus. In huius locum suffectus Valerius Flaccus, turpissimæ legis auctor, qua creditoribus quadrantem solvi iusserat; cuius facti merita eum pœna intra biennium consecuta est. Dominante in Italia Cinna maior pars nobilitatis ad
 3 Sullam in Achaiam ac deinde post in Asiam perfugit. Sulla interim cum Mithridatis præfectis circa Athenas Bœotiamque et Macedoniam ita dimicavit, ut et Athenas
 4 interficeret nec minus multa caperet. Si quis hoc rebel- landi tempus, quo Athenæ oppugnatae a Sulla sunt, im- putat Atheniensibus, nimirum veri vetustatisque ignarus est; adeo enim certa Atheniensium in Romanos fides fuit, ut semper et in omni re quicquid sincera fide gereretur,

zökká tett, karddal szúrták le. Q. Catulus, ki mind egyéb érényei, mind a cimber háború dicsősége miatt, melyben Marius-szal osztozott, ünnepelt férfiú volt, midőn halálra keresték, friss vakolású szobába zárkózott s tüzet hozatott, hogy a kipárolgást előmozdítsa; az egészségtelen belélekezés és az elzártkozottság következtében inkább saját elhatározása, mint ellenségei akarata folytán halt meg. Az államban minden fel volt forgatva, még sem vállalkozott akkor még senki arra, hogy római polgárok javait elajándékozza, vagy kérni merészelje; később az is megtörtént, hogy a kapzsiság adott okot a gyilkolásra s a bűn nagyságát a vagyon nagysága szerint mérték, s a ki gazdag volt, bűnös is volt, és kiki saját halálának lett megjutalmazója; semmit sem tartottak gyalázatosnak, a mi nyereséget hajtott.

XXIII. Ekkor Cinna másodszer s Marius, előbbi consulsági gyalázatára, hetedszer jutott consulságra, de hivatal-éve elején betegségben elhunyt a férfiú, ki háborúban az ellenségnek, békében polgártársainak volt veszedelme s ki a nyugalmat tűrni nem bírta. Az ő helyére Valerius Flaccust választották, szerzőjét a legbotrányosabb törvénynek, melynél fogva az adósok hitelezőiknek csak az adósság negyedét kényszerültek visszafizetni; e tettének méltó büntetését két év alatt elvette. Míg Cinna Italia ura volt, az előkelőség nagyobb része Sullához Görögországba, majd utóbb Kis-ázsziába menekült. Sulla eközben Mithridates alvezéréivel Athen, Boeotia és Macedonia körül harczolt s Athent visszavette, mialatt igen nagy gondot fordított arra, hogy a Piræus kikötőt védő sok erődívényt bevegye, s ezalatt az ellenség közül kétszázezren fölül leölt s nem kevesebbet elfogott. Ha valaki ez ellenállást, mely miatt Sulla Athent ostromolta, az athenieknek rója fel, az a régi kor való történetében járatlan, mert az atheniek hűsége a rómaiak iránt annyira kétségen fölül állott, hogy a rómaiak mindent, a mi őszinte hűséggel

5 id Romani Attica fieri prædicarent: ceterum tum oppressi
 Mithridatis armis homines misserrimæ condicionis cum
 ab inimicis tenerentur, oppugnabantur ab amicis et ani-
 mos extra mœnia, corpora necessitati servientes intra
 6 muros habebant. Transgressus deinde in Asia Sulla paren-
 tem ad omnia supplicemque Mithridaten invenit, quem
 multatum pecunia ac parte navium Asia omnibusque aliis
 provinciis, quas armis occupaverat, decedere coëgit, cap-
 tivos recepit, in perfugas noxiosque animadvertit, pater-
 nis id est Ponticis finibus contentum esse iussit.

1 XXIV. C. Flavius Fimbria, qui prefectus equitum
 ante adventum Sullæ Valerium Flaccum consularem
 virum interfecerat, exercituque occupato imperator appel-
 latus forti Mithridaten pepulerat prælio, sub adventu
 Sullæ se ipse interemit, adulescens, quæ pessime ausus
 2 erat, fortiter exsecutus. Eodem anno P. Lænas tribunus
 plebis Sex. Lucilium, qui (in) priore anno tribunus
 plebis fuerat, saxo Tarpeio deiecit, et cum collegæ
 eius quibus diem dixerat, metu ad Sullam profugissent,
 3 aqua ignique iis interdixit. Tum Sulla compositis trans-
 marinis rebus cum ad eum primum omnium Romano-
 rum legati Parthorum venissent et in iis quidam magi ex
 notis corporis respondissent cælestem eius vitam et memo-
 riam futuram, revector in Italiam haud plura quam
 triginta armatorum milia adversum ducenta milia amplius
 4 hostium exposuit Brundusi. Vix quicquam in Sullæ operi-
 bus clarius duxerim, quam quod, cum per triennium
 Cinnanæ Marianæque partes Italiam obsiderent, neque
 inlaturum se bellum iis dissimulavit, nec quod erat in
 manibus omisit, existimavitque ante frangendum hostem
 quam ulciscendum civem, repulsoque externo metu, ubi
 quod alienum esset vicisset, superaret quod erat domesticum.

történt, atticai hűségűnek neveztek. Egyébiránt ekkor a 5 Mithridates fegyvereitől elnyomott lakosság százalmas sorsra jutott, mivel az ellenség meghódította s barátai ostromolták; lelkük a falakon kívül volt, testök pedig a kényszernek engedve a falakon belül. Sulla utóbb Ázsiába menvén át, 6 Mithridatest mindenben engedékenynek és alázatosnak találta, öt pénzbírsággal sujtotta s hajói egy részét elvette, Kisázsziából s minden egyéb elfoglalt tartományából kiharancsolta; a foglyokat visszavette, a szökevényeket s bűnösöket megbüntette, Mithridatesnek pedig megparancsolta, hogy atyai örökségének, Pontusnak, határát túl ne lépje.

XXIV. C. Fulvius Fimbria a lovasság vezére, Sulla meg- 1
érkezte előtt Valerius Flaccus consularist megölte s annak seregét saját hatalma alá vetvén, fölvette az imperator nevet s Mithridatest egy nagy ütközetben megverte; de mikor Sulla megérkezett, megölte magát ifjan, ki oly bátor volt tervei megvalósításában, mint a mily bűnösök voltak azok. Ugyan- 2
azon évben P. Lænas néptribunus Sex. Luciliust, ki az előző évben volt néptribunus, a Tarpeii szikláról ledobatta; s midőn hivataltársai, kiket törvény elé idézett, félelmökben Sul-
lához menekültek, őket számüzötteknek nyilvánítá. Ekkor 3
Sulla rendbehozta a tengerentúli ügyeket; miután ő, ki Rómá-
nak első embere volt, fogadta a parthus követeket, kik közül néhány jós Sulla testi külsőségeiből azt jövendölte, hogy élete és emlékezete isteni lesz, Sulla Italiába tért vissza s alig több, mint harmincezer fegyverest állított Brundisium-
ban a kétszázezernél több ellenséggel szembe. Sulla tettei 4
közül a legjelesbek egyikének tartom azt, hogy midőn Cinna és Marius párthivei Italiát három éven át dúlták, noha nem palástolta, hogy ellenök hadat fog vezetni, mégsem szakította félbe azt, a mit megkezdett; előbb a külellenséget akarta megtörni s csak aztán boszút állani a polgárokon; elosztat-
ván győzelmei által a külellenségtől való félelmet, most le-

5 Ante adventum L. Sullæ Cinna seditione orta ab exercitu interemptus, vir dignior qui arbitrio victorum moreretur quam iracundia militum; de quo vere dici potest, ausum eum quæ nemo auderet bonus, perfecisse quæ a nullo nisi fortissimo perfici possent, et fuisse eum in consultando temerarium, in exequendo virum. Carbo nullo suffecto collega solus toto anno consul fuit.

1 XXV. Putares Sullam venisse in Italiam non belli vindicem, sed pacis auctorem: tanta cum quiete exercitum per Calabriam Apuliamque cum singulari cura frugum, agrorum, hominum, urbium perduxit in Campaniam tentavitque iustis legibus et æquis conditionibus bellum componere; sed iis quibus et pessima et immodica cupiditas erat, non poterat pax placere.

2 Crescebat interim in dies Sullæ exercitus confluentibus ad eum optimo quoque et sanissimo. Felici deinde circa Capuam eventu Scipionem Norbanumque consules superat, quorum Norbanus acie victus, Scipio ab exercitu suo desertus ac proditus, inviolatus a Sulla dimissus

3 est. Adeo enim Sulla dissimilis fuit bellator ac victor, ut dum vincit, cautissimo lenior, post victoriam audito fuerit crudelior. Nam et consulem, ut prædiximus, exarmatum, Quintumque Sertorium, pro quanti mox belli facem! et multos alios, potitus eorum, dimisit incolumis, credo ut in eodem homine duplicis ac diver-

4 sissimi animi conspiceretur exemplum. Post victoriam qua defendens montem Tifata cum C. Norbano concurrerat Sulla gratis Dianæ, cuius numini regio illa sacrata est, solvit, aquas salubritate (in) medendisque corporibus nobilis agrosque omnis addixit deæ.

győzi a hazait. L. Sulla megérkezte előtt Cinnát egy lázadás alkalmával serege megölte; megérdemelte volna e férfiú, hogy inkább győzőjének ítélete által haljon meg, mint a katonák haragja által; róla méltán elmondható, hogy oly terveit voltak, minők nem vallanak jó polgárra, de azok megvalósításában úgy járt el, mint a legbátrabbak; az elhajtásban oly vakmerő volt, mint a mily szilárd a végrehajtásban. Carbo az egész éven át maga volt consul, mert új társat nem választottak melléje.

XXV. Ugy látszott, mintha Sulla nem a háború megbo- 1
szulására, hanem a béke helyreállítása végett jött volna Ita-
liába, oly nagy nyugalommal vezette seregét Calabrián és
Apulián át Campaniába, kiváló gondot fordítván útközben a
termékeny földek, emberek és városok kimelésére; kísérle-
tet tett a háborút törvényes alapon s méltányos föltételek,
mellett megszüntetni, de a béke nem lehetett inyökre azok-
nak, kiket bűnös és kártékony boszúvágy hevített. E közben 2
Sulla hada napról-napra növekedett, a legjobbak és legdere-
kabbak hozzá csatlakozván. Capua környékén Scipio és Nor-
banus consulokat szerencsésen legyőzte, és pedig Norbanust
nyílt csatában, míg Scipiót saját serege hagyta és árulta el.
Sulla mindkettőt sértetlenül bocsátotta el. Mert Sulla any- 3
nyira más volt mint harczó és mint győztes, hogy a győze-
lem kivivásáig a legóvatosabbnál is tartózkodóbb, a győzelem
után pedig rendkívül kegyetlen volt; mint mondtuk, sza-
bad távozást engedett a védtelen consuloknak, utóbb Q. Ser-
toriusnak is, ki csakhamar iszonyú háború okozója lett, és
még másokat is, kik hatalmába estek, sértetlenül bocsátott
el. Azt hiszem, hogy ez egy emberben kétféle s a legeltérőbb
természet példáját láthatjuk. A győzelem után, melyet a 4
Tifata hegyet védve C. Norbanus-szal kivivott, hálát adott
Dianának, kinek ama vidék szentelve van; az emberi testet
gyógyító ottani hires vizeket s az összes szántóföldeket ez

Huius gratæ religionis memoriam et inscriptio templi ad-
fixa posti hodieque et tabula testatur ærea intra ædem.

1 XXVI. Deinde consules Carbo tertium et C. Marius,
septiens consulis filius, annos natus viginti sex, vir
animi magis quam ingeni paterni, multa fortiterque
molitus neque usquam inferior nomine consulis, apud
Sacriportum pulsus a Sulla acie, Præneste quod arte et
natura munitum præsiidiis firmaverat, se exercitumque
2 contulit. Ne quid usquam malis publicis deesset, in qua
civitate semper virtutibus certatum erat, certabatur
sceleribus, optimusque sibi videbatur, qui fuerat pes-
simus: quippe dum ad Sacriportum dimicatur, Dama-
sippus prætor Domitium **, (Mucium) Scævola[m] etiam,
pontificem maximum et divini humanique iuris auctorem
celeberrimum, et C. Carbonem prætorium, consulis fra-
trem, et Antistium ædilitium velut faventis Sullæ parti-
3 bus in curia Hostilia trucidavit. Non perdat nobilissimi
facti gloriam Calpurnia, Bestiæ filia, uxor Antisti, quæ
iugulato, ut prædiximus, viro gladio se ipsa transfixit.
Quantum huius gloriæ famæque accessit! Nunc virtute
eminet*, patria latet.*

1 XXVII. At Pontius Telesinus, dux Samnitium, vir
animi fortissimus bellicque peritus, Romano nomini infe-
stissimus, contractis circiter octoginta milibus fortissimæ
pertinacissimæque in retinendis armis iuventutis, Car-
bone ac Mario consulibus abhinc annos centum et
novem, kal. Novembribus ita ad portam Collinam cum
Sulla dimicavit, ut ad summum discrimen et eum et
republicam perduceret, quæ non maius periculum
adiit Hannibalis intra tertium miliarium castra con-
spicata, quam eo die, quo circumvolans ordines exer-
citus sui Telesinus dictitansque adesse Romanis ulti-
mum diem vociferabatur eruendam delendamque urbem,

istennőnek szentelte. E vallásos kegyelet emlékét bizonyítja maig is a templom ajtaján levő fölirat s a bent levő kép.

XXVI. Consulok lettek aztán Carbo harmadszor és C. 1
Marius, a hétszeri consul fia, huszonhatéves korában, ki
bátorságban atyjára ütött, de tehetségben nem; sok jeles
tettet vitt véghez s a consuli névre méltatlan dolgot nem
művelt; a Sacriportumnál Sulla ellen vívott csatát elveszt-
ván, Prænestebe futott seregével együtt, mely várost termé-
szet és emberi kéz tett erőssé. Hogy a közerkölcsök sülye- 2
dése teljes legyen, bűnökben versenyeztek egymással azon
város polgárai, melyben azelőtt erények versenyeztek, s az
tartotta magát legderekabbnak, ki leghitványabb volt. Ugyanis
míg Sacriportumnál folyt a harc, Damasippus prætor Domi-
tium és Mucius Scævola, a híres pontifex maximus, egy-
házi és polgári jogtudóst és C. Carbót, a volt prætor, a con-
sul fitestvérét, és Antistius volt ædilit, mint Sulla állítóla-
gos párhiveit, a Hostilia-curiában megölte. Kövesse örök 3
dicsőség ama nemes tettet, melyet Calpurnia, Bestia leánya,
Antistius felesége vitt véghez, ki miután férjét — mint mon-
dottuk — megölték, karddal átszúrta önmagát. Mily nagy
dicsőségre lett ő érdemes! de míg az ő dicsősége kimagaslik,
atyjáét nem is ismerjük.

XXVII. Pontius Telesinus ellenben, a samnitok vezére, 1
ki ép oly bátor, mint tapasztalt harcos s a római népnek
szíve mélyéből ellensége volt, a legbátrabb s legkitartóbb
ifjak közül mintegy nyolczvanezret összeszedvén, Carbo és
Marius consulok alatt százkilencz évvel ezelőtt november
elsején a porta Collinánál oly harcot vívott Sullával,
mely ezt s a köztársaságot a végveszedelem szélére juttatá;
súlyosabb viszonyok közt akkor sem volt az állam, mikor
Hannibal a harmadik mértföldkőnél táborot ütött, mint e
napon, melyen Telesinus, serege rendeit körüljárva, hirdette,
hogy elérkezett a rómaiak végső napja, hogy a várost szét

adiiciens nunquam defuturos raptores Italicae libertatis
 lupos, nisi silva in quam refugere solent, esset excisa.
 2 Post primam demum horam noctis et Romana acies
 respiravit, et hostium cessit. Telesinus postera die
 semianimis repertus est victoris magis quam morientis
 vultum praeferens, cuius abscisum caput ferri gestarique
 3 circa Præneste Sulla iussit. Tum demum desperatis
 rebus suis C. Marius adulescens per cuniculos qui miro
 opere fabricati in diversas agrorum partis fuerant, cona-
 tus erumpere cum foramine e terra emersisset, a dis-
 positis in id ipsum interemptus est. Sunt qui sua manu,
 sunt qui concurrentem mutuis ictibus cum minore fratre
 Telesini una obsesso et erumpente occubuisse prodide-
 4 rint. Utcunque cecidit, hodieque tanta patris imagine
 non obscuratur eius memoria. De quo iuvene quid
 existimaverit Sulla, in promptu est; occiso enim demum
 eo Felicis nomen adsumpsit, quod quidem usurpasset
 iustissime, si eundem et vincendi et vivendi finem ha-
 5 buisset. Oppugnationi autem Prænestis ac Mari prae-
 rat Ofella Lucretius, qui cum ante Marianarum fuisset
 partium, proditor ad Sullam transfugerat. Felicitatem
 6 die quo Samnitium Telesinique pulsus est exercitus,
 Sulla perpetua ludorum Circensium honoravit memoria,
 qui sub eius nomine (Sullanæ) Victoriae celebrantur.

1 XXVIII. Paulo ante quam Sulla ad Sacriportum
 dimicaret, magnificis proeliis partium eius viri hostium
 exercitum fuderant, duo Servilii apud Clusium, Metellus
 Pius apud Faventiam, M. Lucullus circa Fidentiam.
 2 Videbantur finita belli civilis mala, cum Sullae crudelitate
 aucta sunt: quippe dictator creatus (cuius honoris usurpatio
 per annos centum et viginti intermissa; nam proximus
 post annum, quam Hannibal Italia excesserat, uti adpareat

kell rombolni, hogy az Italia szabadságára áhítozó farkasok nem pusztulnak el előbb, míg az erdő, melybe menekülni szoktak, nem lesz kivágva. Végre esti hét óra után fölélek-² zett a rómaiak csatarendje, miután az ellenségé engedett. Telesinust másnap holtan találták meg, arca inkább a győzelmet tükrözé vissza, mint a halált; fejét Sulla levágatta s Præneste táján körülhordoztatta. Ekkor kétségbe esvén ügyei³ felől az ifju C. Marius, az alagúton át, mely csodálatos ügyességgel volt az erősség körüli talajba ásva, menekülsi kísérletet tett, de midőn a nyíláson a föld alól kiemelkedett, az örül oda állítottak megölték. Vannak, kik azt mondják, hogy önkezével, mások ismét, hogy Telesinusnak vele együtt szorongatott és szabadulást kereső öcsésével összeesapván, a kapott sebek által múlt ki. Bármikép történt is, ő elesett s⁴ emlékét még atyjának oly kimagasló alakja sem homályosítja el. Ismeretes, mint vélekedett Sulla ez ifjuról, mert ennek megölése után vette föl a Felix nevet, melyet teljes joggal használhatott volna, ha az lett volna életének is czélja, a mi győzelmeié volt. A Præneste és Marius elleni harcot⁵ Ofella Lucretius vezette, ki előbb a Marius-pártnak volt hives áruló módon ment át Sullához. Ama nap szerencsését,⁶ melyen Telesinust és a samnitokat megverte, Sulla örök emlékezetül circusi játékokkal ünnepelte meg, melyek «Sulla győzelme» név alatt tartatnak meg.

XXVIII. Kevéssel előbb, hogy Sulla Sacriportumnál¹ harczolt, a pártjabeliek nagyszerű győzelmet arattak az ellenséges sereg fölött; a két Servilius Clusiumnál, Metellus Pius Faventiánál, M. Lucullus Fidentia környékén. Úgy látszott,² hogy a polgárháború veszedelme véget ér, midőn Sulla kegyetlensége által még nagyobbra nőtt; dictatorrá lévén ugyanis, (mely hivatal százhusz éven át szünetelt, mert Sulla előtt a legutolsó dictatort Hannibalnak Italiából való távozása utáni évben választották, annak jeléül, hogy a római

populum Romanum usum dictatoris ut (in) metu desiderasse, ita in otio timuisse potestatem) imperio, quo priores ad vindicandam maximis periculis populi libertatem usi erant, eo immodicæ crudelitatis licentia usus
 3 est. Primus ille, et utinam ultimus, exemplum proscriptio-
 nis invenit, ut in qua civitate petulantis convici iudicium histrioni exoleto redditur, in ea iugulati
 civis Romani publice constitueretur auctoramentum, plurimumque haberet qui plurimos interemisset, neque occisi hostis quam civis uberius foret præmium
 4 fieretque quisque merces mortis suæ. Nec tantum in eos qui contra arma tulerant, sed in multos insontis sævitum; adiectum etiam, ut bona proscriptorum venirent exclusique paternis opibus liberi etiam petendorum honorum iure prohiberentur simulque, quod indignissimum est, senatorum filii et onera ordinis sustinerent et iura perderent.

1 XXIX. Sub adventum in Italiam L. Sullæ Cn. Pompeius, eius Cn. Pompei filius, quem magnificentissimas res in consulatu gessisse bello Marsico prædiximus, viginti tris annos natus, abhinc annos centum et tredecim, privatis ut opibus ita consiliis magna ausus magnificeque conata executus, ad vindicandam restituendamque dignitatem patriæ firmum ex agro Piceno qui totus paternis eius clientelis refertus erat, contraxit exercitum; cuius viri magnitudo multorum voluminum instar
 2 git, sed operis modus paucis eum narrari iubet. Fuit hic genitus matre Lucilia, stirpis senatoriæ, forma excellens non ea qua flos commendatur ætatis, sed ea dignitate constantiaque quæ in illam conveniens amplitudinem fortunamque eum ad ultimum vitæ comitata est diem, innocentia eximius, sanctitate præcipuus, eloquentia medius,

nép a mint kívánta dictator kinevezését a félelem napjaiban, úgy félt annak hatalmától béke idején), a főhatalmat, melyet a régiek a legnagyobb veszedelemben a népszabadság megmentésére használtak, ő rendkívüli kegyetlenségének kielégítésére fordította. Ő volt az első s vajha utolsó, ki a proscip- 3
tiónak nevezett eljárást föltalálta, mely oda fejlődött, hogy ugyanazon államban, melyben a szándékos bántalmazásért még a legalacsonyabb személy²⁰ is igazságot talált: nyilvános díjat állapítottak meg római polgár megöléseért, s az lett leg-
gazdagabb, a ki legtöbbet ölt meg; nem járt nagyobb jutalom az ellenség megöléseért, mint a polgártárséért, s kiki saját halálát jutalmazta meg. A vérengzés nem csak azok, 4
ellen folyt, kik Sulla ellen fegyvert ragadtak, de sok ártatlan ellen is; kimondották, hogy a száműzöttek javai elvéteszenek, az atyai örökségből a gyermekek kizárassanak s államhivatalért ne pályázhassanak, s ha, a mi a legnagyobb méltatlanság, senatorok fiai volnának, azon esetben, noha viselni tartoznak a senatori rend terheit, az azzal járó jogokat elvesztik.

XXIX. L. Sullának Italiába érkezése idején Cn. Pompeius, azon Cn. Pompeius fia, kiről említettük, hogy consul- 1
sága alatt a marsok elleni háborúban jeles dolgokat művelt, ekkor huszonhárom éves ifju, nagyratörő tervekkel, miket nagyszerűen megvalósított, most száztizenhárom éve, hona méltóságának megtorlása és helyreállítása végett Picenum vidékén, mely tele volt atyja clienseivel, saját költségén jelentékeny hadsereget toborzott. Hogy e férfiú nagyságát leírassuk, kötetekre volna szükségünk, e munka kerete az ő rajzát szűkebbre szorítja. Anyja a senatori eredetű Lu- 2
cilia volt; alakja feltűnő szép, nem olyan, melynek szépségét csak az ifjukor üdesége teszi; méltóság és szilárdság ékíté őt, mely rangját és szerencsését megilleté s élte utolsó napjáig követé őt; feddhetetlen, jellemes életű, s elég jó

potentiae quæ honoris causa ad eum deferretur, non vi ab
 eo occuparetur cupidissimus, dux bello peritissimus, civis
 in toga nisi ubi vereretur, ne quem haberet parem, mo-
 destissimus, amicitiarum tenax, in offensis exorabilis, in
 reconcilianda gratia fidelissimus, in accipienda satis-
 factione facillimus, potentia sua nunquam aut raro ad impo-
 tentiam usus, pæne omnium vitiorum experts, nisi numerat-
 3 retur inter maxima in civitate libera dominaque gentium
 indignari, cum omnis civis iure haberet pares, quem-
 quam æqualem dignitate conspicere. Hic a toga virili ad-
 suctus commilitio prudentissimi ducis, parentis sui, bonum
 et capax recta discendi ingenium singulari rerum militarium
 prudentia excoluerat, ut a Sertorio Metellus laudaretur ma-
 gis, Pompeius timeretur validius.

1 XXX. *** Tum M. Perperna prætorius, e proscri-
 ptis, gentis clarioris quam animi, Sertorium inter cœ-
 nam Oscæ interemit Romanisque certam victoriam, par-
 tibus suis excidium, sibi turpissimam mortem pessimo
 2 auctoravit facinore. Metellus et Pompeius ex Hispaniis
 triumphaverunt; sed Pompeius, hoc quoque triumpho ad-
 huc eques Romanus, ante diem quam consulatum iniret,
 3 curru urbem invectus est. Quem virum quis non miretur
 per tot extraordinaria imperia in summum fastigium eve-
 ctum iniquo tulisse animo C. Cæsaris in altero consu-
 latu petendo senatum populumque Romanum rationem
 habere: adeo familiare est hominibus omnia sibi igno-
 cere, nihil aliis remittere, et invidiam rerum non ad
 4 causam sed ad voluntatem personasque dirigere. Hoc
 consulatu Pompeius tribuniciam potestatem restituit,

szónok volt, igen szerette a hatalmat, melylyel őt az ő utánjárása nélkül megtisztelték, de nem azért, hogy azt csupán magának tartsa meg; hadban tapasztalt vezér, békében igen szerény polgár, ha vetélytárstól nem kellett félnie; hűséges és megbántást könnyen feledő s kiengesztelés után ismét megbízható barát; készséges a megbántásért elégtételt adni; hatalmával soha vagy csak ritkán élt vissza; hibája alig volt, ha csak a nemzetek fölött uralkodó szabad államban azt nem tartjuk bizonyára megrovandó tulajdonságnak, hogy míg polgártársai vele voltaképen egyenlő jogokat élveztek, ő nem igen tűrte, hogy mást a magáéhoz hasonló rangban lásson. Ifjú kora óta résztvevén atyjának, az igen böles vezérnek harcaiban, rendkívül fogékony elméjét annyira kiképezte a haditudományok elsajátításával, hogy Sertorius inkább dicsérte Metellust, de jobban félt Pompeiustól...

XXX.²¹ Ekkor a száműzöttek egyike, M. Perperna, 1 volt-prætor, kinek származása előkelőbb volt, mint lelkülete, Oscában lakoma közben megölte Sertoriust; e hitvány tettével a rómaiaknak biztos győzelmet, pártjának végveszedelmet s magának gyalázatos halált okozott. Metellus és Pompeius hispaniai győzelmeikért diadalmenetet tartottak. De Pompeius, ki még e diadalmenet alkalmával is csak római lovag volt, egy nappal a consuli hivatalba lépése előtt diadalkocsiján ment be Rómába. Csodálatos dolog, 3 hogy e férfiú, a ki annyi rendkívüli főhivatal után a legmagasabb polczra jutott, igen folingerült a miatt, hogy a senatus és a római nép C. Cæsarnak, ki a másik consulságot kérte, kérését teljesítette. Annyira megrögzött szokásuk az embereknek, hogy maguknak mindent elnéznek s másoknak semmit meg nem engednek; az elkeseredést némely ügy fölött nem a dolgok oka, hanem az abban részes emberek és a saját kényünk keltik. E consulság alatt Pompeius vissza- 4 állította a tribunusi hivatalt, melynek Sulla alatt csak

5 cuius Sulla imaginem sine re reliquerat. Dum Sertorianum bellum in Hispania geritur, sexaginta quattuor fugitivi e ludo gladiatorio Capua profugientes duce Spartaco raptis ex ea urbe gladiis primo Vesuvium montem petiere, mox crescente in dies multitudine gravibus variisque casibus adfecere Italiam; quorum numerus in tantum adulevit, ut qua ultima dimicavere acie, centum et viginti milia hominum se Romano exercitui opposuerint. Huius patrati gloria penes M. Crassum fuit, mox reipublicæ omnis principem.

1 XXXI. Converterat Cn. Pompei persona totum in se terrarum orbem et per omnia maior cive habebatur; qui cum consul perquam laudabiliter iurasset se in nullam provinciam ex eo magistratu iturum idque servasset post biennium A. Gabinius tribunus legem tulit, ut cum belli more, non latrociniorum, orbem classibus iam, non furtivis expeditionibus piratæ terrerent quasdamque etiam Italiæ urbis diripuissent, Cn. Pompeius ad eos opprimendos mitteretur essetque ei imperium æquum in omnibus provinciis cum proconsulibus usque ad quinquagesimum
 2 miliarium a mari. Quo senatus consulto pæne totius terrarum orbis imperium uni viro deferebatur; sed tamen idem hoc ante septennium in M. Antoni prætura decre-
 3 tum erat. Sed interdum persona ut exemplo nocet, ita invidiam auget aut levat: in Antonio homines æquo animo passi erant; raro enim invidetur eorum honoribus, quorum vis non timetur; contra in iis homines extraordinaria reformidant, qui ea suo arbitrio aut deposituri aut retenturi videntur et modum in voluntate habent. Dissuadebant optimates, sed consilia impetu victa sunt.

árnyéka volt meg. Míg Hispaniában a Sertorius elleni há- 5
ború folyt, a capuai gladiatoriskolából Spartacus vezérlete
alatt hatvannégy rabszolga megszökött, miután a városból
fegyvereket hoztak magukkal; először a Vesuv-hegyre vonul-
tak, és számuk napról-napra növekedvén, Italiát többféle
súlyos csapással sujtották; számuk annyira fölszaporodott,
hogy midőn a végső ütközetet vívták, százhuszezer embert
állíthattak a római sereggel szembe. E győzelem kivívása
M. Crassus érdeme, ki csakhamar az állam egyik első em-
bere lett.

XXXI. Cn. Pompeius egyénisége magára vonta az egész 1
világ figyelmét; úgy látszott, hogy kortársait mindenben
fölülmulja; consulkorában igen dicséretreméltó esküt tett:
hogy hivatala leteltével nem fog egy provinciába sem menni,
s ezt meg is tartotta. Két év múlva A. Gabinius néptribunus
törvényjavaslatot nyújtott be, hogy mivel a kalózok már
nem alattomos rablókirándulások módjára, hanem rendes
hadi szokás szerint s hajóhaddal rémítik a szárazföldet s már
Italia némely városát is kirabolták: Cn. Pompeius küldessék
ki elpusztításukra s e czélból neki minden provinciában a
proconsulokéval mindenben egyenlő hatalom adassék a
tengerparttól számított ötvenedik jelkőig. E tanácshatározat- 2
tal majd az egész világ egy ember hatalma alá jutott; de ily
hatalmat már hét év előtt M. Antonius praetornak is meg-
szavaztak. Azonban — bár az ily megbizás maga mindig 3
káros is — a kisebb-nagyobb irigységet nem ez, hanem a
személy kelti; Antoniusban meg voltak nyugodva az embe-
rek, mert nem szokták irigyleni annak méltóságát, kinek
erejétől nem félnek, ellenben megütköznek azoknak rend-
kívüliségén, kik nagyságuk erejét tetszésök szerint föl is
használhatják, nem is, tetteik csak a saját akaratuktól füg-
genek. Az optimatesek elleneztek, de a hirtelen erőszak le-
győzte a higgadt megfontolást.

- 1 XXXII. Digna est memoria Q. Catuli cum auctoritas
 tum verecundia, qui cum dissuadens legem in contione
 dixisset esse quidem præclarum virum Cn. Pompeium
 sed nimium iam liberæ reipublicæ neque omnia in uno
 reponenda, adiecissetque; «si quid huic acciderit, quem
 in eius locum substituitis?» subclamavit universa contio:
 «te, Q. Catule;» tum ille victus consensu omnium et
 tam honorifico civitatis testimonio e contione discessit.
- 2 Hic hominis verecundiam, populi iustitiam mirari libet;
 huius, quod non ultra contendit, plebis, quod dissua-
 dentem et adversarium voluntatis suæ vero testimonio
- 3 fraudare noluit. Per idem tempus Cotta iudicandi munus,
 quod C. Gracchus ereptum senatui ad equites, Sulla ab
 illis ad senatum transtulerant, æqualiter inter utrumque
 ordinem partitus est; Otho Roscius lege sua equitibus
- 4 in theatro loca restituit. At Cn. Pompeius multis et præ-
 claris viris in id bellum adsumptis descriptoque (pæne)
 in omnis recessus maris præsidio navium brevi in exsupe-
 rabili manu terrarum orbem liberavit, prædonesque per
 multa ac multis locis victos circa Ciliciam classe ad-
 gressus fudit ac fugavit, et quo maturius bellum tam
 late diffusum conficeret, reliquias eorum contractas in
 urbibus remotoque mari loco in certa sede constituit.
- 5 Sunt qui hoc carpant; sed quamquam in auctore satis
 rationis est, tum ratio quemlibet magnum auctorem fa-
 ceret; data enim facultate sine rapto vivendi rapinis
 arcuit.

- 1 XXXIII. Cum esset in fine bellum Piraticum, et
 L. Lucullus, qui ante septem annos ex consulatu sortitus
 Asiam Mithridati oppositus erat magnasque ac memorabi-
 lis res ibi gesserat, Mithridaten sæpe multis locis fuderat,

XXXII. Említésre méltó Q. Catulus tekintélye és szerénysége, ki a gyűlésben ellenezvén a törvényjavaslatot, így szólott: «Igaz, hogy Cn. Pompeius kitűnő férfiú, de már igen nagy a köztársaság szabadságára nézve s nem is kell mindent egy kézbe helyezni»; továbbá így szólott: «És ha ő neki valami baja támad, kit állítotok az ő helyére?» Mire az egész gyűlés fölkiáltott: «Téged Q. Catulus!» Erre ő a közhangulattól meggyőzötve, polgártársai becsülésének eme bizonyítékával távozott a gyűlésből. Örömmel csodáljuk itt e férfiú szerénységét, hogy magasabbra nem tört; s a nép igazságszeretetét, hogy azt, a ki a nép akaratával ellenkező véleményt nyilvánított, nem fosztotta meg az őt megillető elismeréstől. Azon időben Cotta a biráskodás tisztét, melyet C. Gracchus a senatoroktól elvett s a lovagokra bízott, s melyet Sulla ezektől visszavitt a senatorokhoz: e két rend közt arányosan osztotta meg; Otho Roscius az ő törvényével visszaadta a lovagoknak színházi helyöket. — Cn. Pompeius e háborúba számos jeles férfiút vitt magával s hajóőrséget rendelt a tenger majdnem minden zugába; az ő fölülmulhatatlan vitézségével rövid idő alatt megszabadította a földet, a rablókat több ízben s több helyen megverte, sőt hajóhadával Cilicia körül teljesen szétszórta és legyőzte őket; s hogy az oly nagy területen folyó háborút mielőbb befejezze, összeszedte a megmaradt kalózokat s városokban, a tengertől távol eső biztos helyeken telepítette le. Néme-
lyek gáncsolják ezt, de bár Pompeius e tette igen tapintatos volt, maga az ily eljárás bárkinek is csak éleslátását bizonyítaná, mert azáltal, hogy a kalózoknak módot nyújtott rablás nélkül is megélni, a rablástól távol tartotta őket.

XXXIII. Midőn a kalózhadjárat véget ért és L. Lucullus, ki hét év előtti consulsága után sors által Kisásziát kapta provinciául, ellenségül pedig Mithridatest, jeles és emlékezetes tetteket vitt véghez, Mithridatest gyakran és

egregia Cyzicum liberarat victoria, Tigranen, regum maximum, in Armenia vicerat ultimamque bello manum pæne magis noluerat imponere quam non potuerat, qui alioqui per omnia laudabilis et bello pæne invictus pecuniæ pellebatur cupidine, idem bellum adhuc administraret, Manilius tribunus plebis, semper venalis et alienæ minister potentia, legem tulit, ut bellum Mithridaticum per Cn. Pompeium administraretur. Accepta ea magnisque certatum inter imperatores iurgiis, cum Pompeius Lucullo infamiam pecuniæ, Lucullus Pompeio interminatam cupiditatem obiiceret imperi, neuterque ab eo quo arguebatur, mentitus argui posset. Nam neque Pompeius, ut primum ad rempublicam adgressus est, quemquam æquo animo parem tulit, et in quibus rebus primus esse debebat, solus esse cupiebat, neque eo viro quisquam aut alia omnia minus aut gloriam magis concupiit, adpetendis honoribus immodicus, in gerendis verecundissimus, ut qui eos ut libentissime iniret, ita finiret, æquo animo, et quod cupisset, arbitrio suo sumeret, alieno deponeret, et Lucullus, summus alioqui vir, profusæ huius in ædificiis convictibusque et apparatus luxuriæ primus auctor fuit, quem ob iniectas molis mari et receptum suffossis montibus in terras mare haud infacete Magnus Pompeius Xerxen togatum vocare assueverat.

1 XXXIV. Per id tempus a Q. Metello Creta insula in populi Romani potestatem redacta est, quæ ducibus Panare et Lasthene quattuor et viginti milibus iuvenum coactis velocitate pernicibus, armorum laborumque patientissimis, sagittarum usu celeberrimis, per triennium Romanos exercitus fatigaverat. Ne ab huius
2 quidem usura gloriæ temperavit animum Cn. Pompeius,

több helyen megverte, Cyzicust fényes győzelemben fölszabadította, a nagy királyt, Tigranest, Armeniában legyőzte, a háborút majdnem inkább saját akaratából, mint tehetségiányból nem fejezte be; Lucullus minden tekintetben jeles férfiú s harczban majdnem győzhetetlen volt: csak a pénzvágy sarkalta őt, hogy a háborút folytassa; Manilius néptribunus, ki mindig megvásárolható s mások hatalmának szolgája volt, törvényjavaslatot nyújtott be, hogy a Mithridates elleni háborút bizzák Cn. Pompeiusra. E javaslat elfogadtatván, a fővezérek közt jelentékeny surlódások oka lett; Pompeius Lucullusnak rendkívüli pénzvágyat, Lucullus Pompeiusnak határtalan uralomvágyat hányt szemére, s mindkét vád igazat mondott. Mert sem Pompeius nem túrt meg senkit maga mellett, mióta csak szerephez jutott az államban s a miben szükségkép első volt, abban egyedül is kívánt maradni; egyebekre ugyan nem sokat adott, de a dicsőséget mértéktelenül kívánta; azonban míg így a méltóságok után mód nélkül sovárgott, azok viselésében szerénynek mutatkozott, s oly nyugodtan vált meg azoktól, a mily örömmel vette, s a mit önszántából vállalt magára, azt mások kívánságára szívesen abban hagyta. Lucullus ellenben, ki egyébiránt sok jeles tulajdonnal is birt, kezdeményezője volt a mostani épületeken, lakomákon és berendezéseken előmlő fényűzésnek s kit a nagy Pompeius tógás Xerxesnek nevezett a miatt, mert Lucullus falakat épített a tengerbe, majd meg hegyeket fúrt át és a tengert a szárazföldre bocsátotta.

XXXIV. Ezalatt Q. Metellus a római nép hatalma alá vetette Creta szigetét, mely három éven át fárasztotta a római sereget a Panares és Lasthenes vezérek alatt összegyűjtött huszonnégyezer fegyveressel, kik gyorsaságban utólérhetetlenek, fegyverek és fáradalmak viselésében kitartók, híres nyilazók voltak. Cn. Pompeiusban nem volt annyi ön-

quin victoriae partem conaretur vindicare; sed et Luculli et Metelli triumphum cum ipsorum singularis virtus, tum etiam invidia Pompei apud optimum quemque fecit favo-
 3 rabilem. Per hæc tempora M. Cicero, qui omnia incre-
 menta sua sibi debuit, vir novitatis nobilissimæ et ut vita
 clarus ita ingenio maximus, qui effecit, ne quorum arma
 viceramus, eorum ingenio vinceremur, consul Sergi Cati-
 linæ Lentulique et Cethegi et aliorum utriusque ordinis
 4 virorum coniurationem singulari virtute, constantia, vigilia
 curaquæ aperuit. Catilina metu consularis imperi urbe
 pulsus est; Lentulus consularis et prætor iterum Cethe-
 gusque et alii clari nominis viri auctore senatu, iussu con-
 sulis in carcere necati sunt.

1 XXXV. Ille senatus dies, quo hæc acta sunt, virtu-
 tem M. Catonis, iam multis in rebus conspicuam atque
 2 prænitentem in altissimo culmine, inluminavit. Hic geni-
 tus proavo M. Catone, principe illo familiæ Porciæ,
 homo Virtuti simillimus et per omnia ingenio diis quam
 hominibus propior, qui nunquam recte fecit, ut facere
 videretur, sed quia aliter facere non potuerat, cuique
 id solum visum est rationem habere, quod haberet ius-
 titiæ, omnibus humanis vitiis immunis semper fortunam
 3 in sua potestate habuit. Hic tribunus plebis designatus
 et adhuc admodum adulescens, cum alii suaderent, ut
 per municipia Lentulus coniuratiqque custodirentur, pæne
 inter ultimos interrogatus sententiam, tanta vi animi
 atque ingeni invecus est in coniurationem, eo ardore
 oris orationem omnium lenitatem suadentium socie-
 tate consili suspectam fecit, sic impendentia ex ruinis
 incendiisque urbis et commutatione status publici peri-
 cula exposuit, ita consulis virtutem amplificavit, ut uni-
 versus senatus in eius sententiam transiret animad-
 vertendumque in eos, quos prædiximus, censeret maior-

megtagadás, hogy e dicsőség egy részére is ne áhítozzék. De Lucullus és Metellus diadalmenete iránt a közhangulat kedvező volt úgy kiváló vitézségük, mint a Pompeius ellen támadt irigység miatt. Ez időben lépett föl M. Cicero, ki 3 mindazt, a mit elért, önmagának köszönhette; kevéssé ismert családból eredt s egész élete oly feddhetetlen volt, mint jelentékenyek tehetségei; az ő érdeme, hogy azok, kiket harcban mi győztünk le, nem győztek le minket szellemi képzettségben; mint consul párját ritkító ügyessége-, erélye- és gondos éberségével fölfödözte Sergius Catilina, Lentulus, Cethegus és más előkelő és alacsony rangú férfiak összeesküvését. Catilinát elűzte a városból a consuli hatalomtól 4 való félelem, Lentulus volt-consul és Cethegus két ízben praetor és más előkelő nevű férfiak a senatus felelősségére s a consul rendeletére a börtönben ölettek meg.

XXXV. Azon senatusülésen, melyen ez ügyek elintézését 1 nyertek, M. Catonak már több más alkalommal is feltűnt jelessége igen határozottan kidomborodott. Őse M. Cato 2 volt, a Porcius-család megalapítója, ki maga volt az erény s általában inkább istenekhez, mint emberekhez hasonló, ki soha sem a látszat kedvéért tett helyesen, de mert másképe cselekedni nem tudott; csak azt vélte helyesnek, a mi igaz volt; az emberi botlásoktól menten sorsát mindig hatalmában tartotta. Még akkor igen fiatal s kijelölt néptribunus 3 volt, midőn a senatusban néhányan azt javallották, hogy Lentulus s az összeesküdtek vidéki városokban őriztessenek; ő a legutolsók közt szavazván, bátran és ékesszólással támadt az összeesküvőkre s mindazokat, kik szelidebb büntetést ajánlottak, meggyőződése szerint titkos bűnrészességgel gyanúsította; oly élénken festé le a veszedelmeket, melyekkel a város, felgyújtása s rombadúlta és az államviszonyok megváltoztatása esetén, szemben áll, annyira kiemelte a consul ügyességét, hogy az egész senatus elfogadta az ő javaslatát,

que pars ordinis eius Ciceronem prosequerentur do-
 4 mum. At Catilina non segnius conata obiit, quam
 sceleris conandi consilia inierat; quippe fortissime
 dimicans, quem spiritum supplicio debuerat, proelio
 reddidit.

1 XXXVI. Consulatu Ciceronis non mediocre adiecit
 decus natus eo anno divus Augustus abhinc annos nona-
 ginta, omnibus omnium gentium viris magnitudine sua
 2 inducturus caliginem. Iam pæne supervacaneum videri
 potest eminentium ingeniorum notare tempora; quis
 enim ignorat diremptos gradibus ætatis floruisse hoc
 tempore Ciceronem, Hortensium, antequam Antonium,
 Crassum, Cottam, Sulpicium, moxque Brutum, Calidium,
 Cœlium, Calvum, et proximum Ciceroni Cæsarem, eorum-
 que velut alumnos Corvinum ac Pollionem Asinium,
 æmulumque Thucydidis Sallustium auctoresque carmi-
 num Varronem ac Lucretium, neque ullo in suscepti
 3 operis sui genere (carmine) minorem Catullum. Pæne
 stultâ est inhærentium oculis ingeniorum enumeratio,
 inter quæ maxime nostri ævi eminent princeps carmi-
 num Vergilius Rabiriusque et consecutus Sallustium Livius
 Tibullusque et Naso, perfectissimi in forma operis
 sui; nam vivorum ut magna admiratio ita censura diffi-
 cilis est.

1 XXXVII. Dum hæc in urbe Italiaque gerun-
 tur, Cn. Pompeius memorabile adversus Mithridaten,
 qui post Luculli profectionem magnas novi exer-
 2 citus viris reparaverat, bellum gessit. At rex fu-

az említett összeesküvőkre szigorú büntetést szabott s Cicerot a senatus nagy része házáig kísérte. Catilina pedig, a ki nagy akaratérőt tanusított bűnös tervei elhatározásakor, e törekvéseknek megfelelő tevékenységben halt meg, ugyanis bátran harczolván, lelkét, melyet halálbüntetés kínjai közt kellett volna kilehelnie, csatában adta ki.

XXXVI. Cicero consulságának jelentékeny díszet kölcsönzött az is, hogy azon évben, ezelőtt kilenczven évvel, született az isteni Augustus, ki arra volt hivatva, hogy nagyságával elhomályosítsa minden nemzet minden férfiának hírét. Innen kezdve már majdnem fölöslegesnek látszik a nagy emberek életkorát megjegyeznünk; mert ki nem tudja, hogy ez időben virágoztak Cicero és Hortensius, kik közt csak néhány év különbség volt; még előbb Antonius, Crassus, Cotta, Sulpicius, majd Brutus, Calidius, Caelius, Calvus, a Ciceroval egykorú Cæsar, s ezeknek mintegy tanítványai Corvinus és Asinius Pollio, és Thukydidés versenytársa, Sallustius; Varro és Lucretius költők s végre az általa megkezdett költői irányban fölülmulhatatlan Catullus. Majdnem balgaság elszámlálnom e szemeink előtt levő nagy szellemeket, kik közül korunkhoz egészen közel Vergilius, a legnagyobb költő emelkedik ki, és Rabirius s a Sallustius elérő Livius; Tibullus és Naso, a műfajukban tökéletesek: s a kik még élnek, azokat oly könnyű csodálni, mint nehéz őket bírálni.

XXXVII. Míg a városban és Italiában ezek történnek, Cn. Pompeius Mithridates ellen, ki Lucullus távozása után új sereget szervezvén, megerősíté magát, dicsőséges háborút viselt. A legyőzött király futásra kényszerülten, minden segítségtől megfosztva menekült Armenia királyához, Tigraneshez, ki ipja volt, s ki Lucullus által történt legyőzetéseig azon idő leghatalmasabb uralkodója volt. Pompeius tehát egyszerre vette üzöbe mindkettőt s bevonult Armeniába. Először Ti-

sus fugatusque et omnibus exutus copiis Armeniam Tigranenque socerum petiit, regem eius temporis, nisi qua Luculli armis erat infractus, potentissimum. Simul itaque duos per-
 3 secutus Pompeius intravit Armeniam. Prior filius Tigranis, sed discors patri, pervenit ad Pompeium; mox ipse supplex et præsens se regnumque dicioni eius permisit, præfatus neminem alium neque Romanum neque ullius gentis virum futurum fuisse, cuius se societati commissurus foret, quam Cn. Pompeium; proinde omnem sibi vel adversam vel secundam, cuius factor ille esset, fortunam tolerabilem futuram; non esse turpe ab eo vinci, quem vincere esset nefas, neque inhoneste aliquem
 4 summitti huic, quem fortuna super omnis extulisset. Servatus regi honos imperi, sed multato ingenti pecunia, quæ omnis, sicuti Pompeio moris erat, redacta in quæstoris potestatem ac publicis descripta litteris. Syria aliæque, quas occupaverat, provinciæ ereptæ et aliæ restitutæ populo Romano, aliæ tum primum in eius potestatem redactæ, ut Syria, quæ tum primum facta est stipendiaria; finis imperi regi terminatus Armenia.

1 XXXVIII. Haud absurdum videtur propositi operis regulæ paucis percurrere, quæ cuiusque ductu gens ac natio redacta in formulam provinciæ (stipendia pacta) sit, ut quæ partibus
 2 notavimus, facilius simul universa conspici possint. Primus in Siciliam traiecit exercitum consul Claudius, sed provinciam eam post annos ferme quinquaginta duos captis Syracusis fecit Marcellus Claudius; primus Africam Regulus nono ferme anno primi Punici belli **, sed post centum et novem annos P. Scipio Aemilianus eruta Carthagine abhinc annos centum
 3 septuaginta tris Africam in formulam redegit provinciæ. Sardinia inter primum et secundum bellum Punicum ductu T. Manlii consulis certum recepit imperi iugum. Immane bellicæ civitatis argumentum, quod semel sub regibus, iterum hoc T. Manlio consule, tertio Augusto principe certæ pacis argumen-
 4 tum Ianus geminus clausus dedit. In Hispaniam primi omnium duxere exercitus Cn. et P. Scipiones initio secundi belli Punici

granesnek idősebb, atyjával meghasonlott fia jött Pompeius-hoz, majd maga a király is, könyörögvén, magát és országát hatalmába adván, mondá, hogy sem római, sem más nemzet-beli más férfinak hatalmára nem bizta volna magát, csak épen Cn. Pompeiuséra; aláveti magát a sorsnak, melyben Pompeius őt részesíteni fogja, kedvező lesz az, vagy kedvezőtlen; tőle legyőzetni nem szégyen, őt legyőzni bűn; ²² s csak megtisztelés lehet meghajolni az előtt, a kit a szerencse mindenek fölé emelt. Pompeius meghagyta méltóságában a 4 királyt, de roppant pénzüsszegben marasztalta el, melyet Pompeius, szokása szerint, egészen a quæstornak adott át s így az állampénztárba juttatta. A király elvesztette Syriát s más, elfoglalt tartományait; ezek közül némelyik visszakerült a római nép hatalmába, más tartományok, mint Syria, mely akkor lett adóköteles, csak ez alkalommal került Róma birtokába. A király birodalmának határa Armenia lett.

XXXVIII. Művem czéljával összefüggőnek tartom, hogy 1 áttekintést nyujtsak a felől, mely nemzet mely fővezér alatt alakult provinciává; vagy adófizetővé, hogy az egyenkint tett vonatkozások együttesen könnyebben legyenek áttekinthetők. Siciliába Claudius consul hajózott először egy sereggel s 2 mintegy ötvenkét év múlva Syracusæ elfoglalása által Marcellus Claudius alakította azt provinciává; Afrikába Regulus hajózott először ez első pun háborúnak mintegy kilenczedik évében, de százkilencz évvel utóbb P. Scipio Aemilianus lerombolván Carthagót, ezelőtt százhetvenhárom évvel Afrikát provinciává tette. Sardinia az első és második pun háború közt T. Manlius consul alatt ismerte el a birodalom fönhatóságát. Államunk harcziasságának érthető bizonyítéka, hogy 3 a királyok alatt először, másodsor eme T. Manlius consul alatt, harmadszor Augustus uralma alatt zárták be a kétarczú Janus templomát a tartósabb béke biztos jeléül. Hispa- 4 niába Cn. és P. Scipio vezettek először hadat a második pun

abhinc annos ducentos quinquaginta; inde varie possessa et sæpe amissa partibus, universa ductu Augusti
 5 facta stipendiaria est. Macedoniam Paulus, Mummius Achaiam, Fulvius Nobilior subegit Aetoliam; Asiam L. Scipio, Africani frater, eripuit Antiocho; sed beneficio senatus populique Romani mox ab Attalis possessam regibus M. Perperna, capto Aristonico, fecit tributariam. Cypri devictæ nullis adsignanda gloria est;
 6 quippe senatus consulto, ministerio Catonis, regis morte, quam ille conscientia acciverat, facta provincia est. Creta Metelli ductu longissimæ libertatis fine multata est. Syria Pontusque Cn. Pompei virtutis monumenta sunt.

1 XXXIX. Gallias, primum a Domitio Fabioque, nepote Pauli, qui Allobrogicus vocatus est, intratas cum exercitu, magna mox clade nostra sæpe et adfectavimus et omisimus; sed fulgentissimum C. Cæsaris opus in iis conspicitur; quippe eius ductu auspiciisque infractæ pæne idem quod totus terrarum orbis ignavum
 2 conferunt stipendium. Ab eodem facta (Numidia provincia, e qua iam olim cognomen virtute partum detulerat Metellus) Numidicus. Ciliciam perdomuit Isauricus, et post bellum Antiochinum Vulso Manlius Gallogræciam. Bithynia, ut prædiximus, testamento Nicomedis relicta hereditaria. Divus Augustus præter Hispanias aliasque gentis, quarum titulis forum eius prænitet, pæne idem facta Aegypto stipendiaria, quantum pater eius Galliis in ærarium reditus contulit. At Ti. Cæsar, quam certam Hispanis parendi confessionem extorserat parens, Illyriis Delmatisque extorsit; Rhætiam autem et Vindelicos ac Noricos Pannoniamque et Scordiscos novas imperio nostro subiunxit provincias; ut has armis, ita auctoritate Cappadociam

háború kezdetén, most kétszázötven éve. Ettől fogva egyes részek majd meghódítottak, majd elvesztek, míg végre Augustus alatt az egész Hispania adófizetővé lett. Paulus Macedo- 5 niát, Mummius Achaiát, Fulvius Nobilior Aetoliát igazta le. Kisázsziát L. Scipio, Africanus fitestvére ragadta el Antiochustól, majd a római senatus és nép kegyéből Attalus birtoka lett, mignem M. Perperna, miután Aristonicust elfogta, adófizetővé tette. Cyprus megszerzése senki érdemének nem 6 tulajdonítható, mert a tanácshatározat értelmében megbízott Cato provinciává tette királya halála után, melyet ez bűnös öntudata miatt maga-magának okozott. Creta igen hosszú függetlenségének Metellus vezérlete alatt lett vége. Syria és Pontus Cn. Pompeius vitézségének emlékjele.

XXXIX. A két Galliába először Domitius és Fabius, 1 Paulus unokája, ki Allobrogicus melléknévvel birt, vezetett sereget; e tartományokat mi több ízben meghódítottuk, majd csakhamar nagy vereségünk következtében ismét elvesztettük. De itt C. Cæsar dicsősége magaslik ki, mert az ő vezérsége és eljárása alatt megtörve fizetik, bár akaratuk ellenére, ugyanazon gyáva adót, mit az egész világ. Numi- 2 diát is ő tette provinciává, melytől Metellus Numidicus már rég melléknevet szerzett magának vitézsége által. Bithyniát, mint említettük, Nicomedes hagyományozta végrendeletileg. Az isteni Augustus, Hispanián és sok néptörzsön kívül, melyek nevei az ő forumát ékesítik, Egyiptom adófizetővé tétele által majdnem annyi jövedelmet szerzett a kincstárnak, a mennyit atyja Galliáé által. Ti. Cæsar pedig, a mily hűség- 3 nyilatkozatra kényszerítette atyja a hispanokat, ugyanolyanra birta az illyreket és dalmatokat is. Rhætiát és Vindelicumot, Noricumot, Pannoniát és a scordiscusok földét, mint új provinciákat, ugyancsak Tiberius vetette alá birodalmunknak; a mint ezeket fegyverrel, úgy Cappadociát

populo Romano fecit stipendiariam. Sed revertamur ad ordinem.

- 1 XL. Secuta deinde Cn. Pompei militia, gloriæ laborisne maioris incertum est. Penetratæ cum victoria Media, Albania, Iberia; deinde flexum agmen ad eas nationes, quæ dextra atque intima Ponti incolunt, Colchos Heniochosque et Achæos, et oppressus auspiciis Pompei, insidiis fili Pharnacis Mithridates, ultimus omnium iuris sui regum præter Parthicos.
- 2 Tum victor omnium quas adierat gentium Pompeius suoque et civium voto maior et per omnia fortunam hominis egressus revertit in Italiam. Cuius reditum favorabilem opinio fecerat; quippe plerique non sine exercitu venturum in urbem adfirmabant et libertati publicæ statuturum arbitrio suo modum; quo magis hoc homines timuerant, eo gratior civilis tanti imperatoris reditus fuit: omni quippe Brundusi dimisso exercitu nihil præter nomen imperatoris retinens cum privato comitatu quem semper illi secum trahere moris fuit, in urbem rediit magnificentissimumque de tot regibus per biduum egit triumphum longeque maiorem omni ante se inlata pecunia in ærarium, præterquam a Paulo, ex manubiis intulit.
- 4 Absente Cn. Pompeio T. Ampius et T. Labienus tribuni plebis legem tulerunt, ut is ludis Circensibus corona laurea et omni cultu triumphantium uteretur, scenicis autem prætexta coronaque aurea; id ille non plus quam semel, et hoc sane nimium fuit,
- 5 usurpare sustinuit. Huius viri fastigium tantis auctibus fortuna extulit, ut primum ex Africa, iterum

tekintélyével tette a római nép adófizetőjévé. De térjünk vissza tárgyunkhoz.

XL. Aztán Cn. Pompeius hadjárata következett, mely- 1
ről nem tudjuk, dicsősége vagy terhe volt-e nagyobb. Győz-
zelmesen hatolt át Medián, Albanián, Iberián, aztán azon
népek ellen fordult seregével, melyek a Pontus jobb partján
s a tartomány bensejében laknak, a colehusok, heniochusok
és achaiok ellen; Mithridatest is, a ki a parthusokon kívül
az utolsó független király volt, legyőzte fiának, Pharnaces-
nek cselszövése és Pompeius szerencséje. Ekkor Pompeius, 2
ki minden népet megtört, mely ellen hadat vezetett, ki
nagyobb lett, mint maga és a római nép kívánta: az elér-
hető emberi dicsőséget messze meghaladva tért vissza
Italiába. Az egy öt megelőző hír folytán javult közhangulat 3
kedvezőleg fogadta visszatértét; mert a többség azt mon-
dotta, hogy ő nem fog serege nélkül a városba visszatérni s
a közviszonyokat tetszése szerint fogja rendezni; minél
inkább félték ettől az emberek, annál kedvesebb volt előttük
az oly nagy hadvezér békés szándékú megtérte; seregét
ugyanis Brundisiumban teljesen elbocsátván, s a fővezér
néven kívül mit sem tartván meg, csupán magánkiséretével,
melyet szokása volt magával vinni, tért vissza a városba.
Rendkívül fényes volt a két napig tartó diadalmenet, melyet
annyi legyőzött király fölött tartott, s a zsákmányok váltság-
díjaként sokkal több pénzt hozott a kincstárnak, mint Pau-
lust kivéve, bárki ő előtte. Cn. Pompeius távollétében T. Am- 4
pius és T. Labienus néptribunusok törvényt hoztak, hogy
Pompeius a circusi játékokon borostyánkoszorúval s a
diadalmenetet tartók minden ékességével ²³ jelenhessen meg,
a színházban pedig biborszegélyű togában ²⁴ és borostyán-
koszorúval; ezt ő egyszernél többször nem használta, s
bizonyára az is sok volt! Annyira segített a szerencse is 5
növelni e férfit dicsőségét, hogy először Afrika fölött, majd

ex Europa, tertio ex Asia triumpharet, et quot partes terrarum orbis sunt, totidem faceret monumenta victoriæ suæ. Nunquam eminentia invidia carent: itaque et Lucullus, memor tamen acceptæ iniuriæ, et Metellus Creticus, non iniuste querens, (quippe ornamentum triumphii eius captivos duces Pompeius subduxerat) et cum iis pars optimatum refragabatur, ne aut promissa civitatibus a Pompeio aut bene meritis præmia ad arbitrium eius persolverentur.

1 XLI. Secutus deinde est consulatus C. Cæsaris, qui scribenti manum iniicit et quamlibet festinantem
2 in se morari cogit. Hic nobilissima Iuliorum genitus familia et, quod monumentis antiquissimis constabat, ab Anchise ac Venere deducens genus, forma omnium civium excellentissimus, vigore animi acerrimus, munificentia effusissimus, animo super humanam et naturam et fidem euectus, magnitudine cogitationum, celeritate bellandi, patientia periculorum Magno illi Alexandro sed sobrio neque iracundo simillimus, qui denique semper et somno et cibo in vitam, non in voluptatem uteretur, cum fuisset C. Mario sanguine coniunctissimus atque idem Cinnæ gener, cuius filiam ut repudiaret nullo metu compelli potuit, cum M. Piso consularis Anniam quæ Cinnæ uxor fuerat, in Sullæ dimisisset gratiam, habuissetque fere duodeviginti annos eo tempore, quo Sulla rerum potitus est, magis ministris Sullæ adiutoribusque partium quam ipso conquirentibus eum ad necem, mutata veste dissimilemque fortunæ suæ indutus habitum nocte urbe elapsus est.

1 XLII. Idem postea admodum iuuenis cum a piratis captus esset, ita se per omne spatium quo ab his retentus est, apud eos gessit, ut pariter iis terrori venerationique esset neque unquam aut nocte aut die

Európa, harmadszor Ázsia fölött tartott diadalmenetet, s a hány része van a világnak, ő annyi emléket állított győzelmeinek. De a nagyok mellett mindig ott van az irigység: 6 Lucullus a szenvedett jogtalanságot még mindig nem feledvén, és Metellus Creticus, ki joggal panaszkodott (mert az ő diadalmenetének főekességét, a fogoly vezéreket, Pompeius tőle elragadta) s velök az optimatesek egy része ellenszegült a Pompeius által az egyes államok javára tett ígéretek beváltásának és hogy az érdemes katonáknak az ő akarata szerint megállapított díj kifizettségük.

XLI. Aztán C. Cæsar consulsága következett, ki föltár- 1 toztatja az író kezét s bármennyire siessek is, kényszerít, hogy személyénél időzzem. A Juliusok igen előkelő család- 2 jából származott, s mit a legrégebb emlékek is igazolnak, családfája Anchisestől és Venustól eredt; szépsége az összes polgárok közt feltűnő volt; rendkívüli akaraterejű, kiapadhatlan bőkezű, bátorsága az emberi természetén s a hihetőségen fölüli, gondolatai mélysége, hadviselési gyorsasága, a fáradalom elviselésében való türelme ama Nagy Sándoréhoz hasonlított, de nem volt iszákos és indulatos; az alvás, evés neki csak életszükséglet volt, nem gyönyör. C. Mariusnak közeli rokona volt, Cinnának pedig veje. Midőn M. Piso consularis feleségét Anniát, ki azelőtt Cinna neje volt, Sullának engedte át, Cæsart, ki akkor, midőn Sulla hatalma tetőpontján állott, tizennyolcz éves volt, semmiféle kényszerítés által sem lehetett rábirni, hogy Cinna leányát eltaszítsa magától, noha Sulla szolgálói és párthivei — inkább ezek, mint Sulla maga, — halálra keresték őt, s ő állásához épen nem illő álruhában éjjel volt kénytelen Rómából menekülni.

XLII. Később még igen ifjan a kalózok kezeibe esett,²⁵ 1 s fogságának egész ideje alatt úgy viselte magát náluk, hogy azok előtt félelem s tisztelet tárgya volt; saruját vagy ruhá-

(cur enim quod vel maximum est, si narrari verbis speciosius non potest, omittatur?) aut exalcearetur aut disingeretur, in hoc scilicet ne, si quando aliquid ex solito variaret, suspectus his qui oculis tantummodo eum custodiebant, foret. Longum est narrare, quid et quotiens ausus sit, quanto opere conata eius qui obtinebat Asiam magistratus populi Romani metu suo destituerit: illud referatur documentum tanti mox evasuri viri. Quæ nox eam diem secuta est, qua publica civitatum pecunia redemptus est, ita tamen, ut cogeret ante obsides a piratis civitatibus dari, contracta classe et privatus et tumultuaria in eum locum, in quo ipsi prædones erant, partem classis fugavit, partem mersit, aliquot navis multosque mortalis cepit, lætusque nocturnæ expeditionis triumpho ad suos revector est mandatisque custodiæ, quos ceperat, in Bithyniam perrexit ad præconsulem Iuncum (idem enim Asiam etiamtum obtinebat) petens, ut auctor fieret sumendi de captivis supplicii; quod cum ille se facturum negasset venditurumque captivos dixisset, (quippe sequebatur invidia inertiam) incredibile celeritate revector ad mare, priusquam de ea re ulli præconsulis redderentur epistolæ, omnis quos ceperat, suffixit cruci.

1 XLIII. Idem mox ad sacerdotium ineundum (quippe absens pontifex factus erat in Cottæ consularis locum, cum pæne puer a Mario Cinnaque flamen dialis creatus, victoria Sullæ, qui omnia ab iis acta feceret irrita, amisisset id sacerdotium) festinans in Italiam, ne conspiceretur a prædonibus omnia tunc obtinentibus maria et merito tam infestis sibi, quattuor scalmorum navem una cum duobus amicis decemque servis ingressus effusissimum Adriatici maris traiecit sinum.

ját sem éjjel, sem nappal le nem vethette, (miért hallgatnék el ily jellemző vonást, habár ékeőbb szavakkal nem is adhatom elő), nehogy az ő, csupán szemekkel vigyázó örei előtt gyanuba jöjjön, ha valamit ruháján változtatna. Mesz- 2 szire vinne az, ha az ő merész tetteit mind el akarnám mondani, s azt is, hogy a római nép azon hivatalnoka, ki Kisázsziát kormányozta, hányszor akadályozta meg aggodalmával merész tetteit. Csupán egy esetet akarok elmondani a csakhamar nagygyá lett férfiúról: azon éjjel, mely ama napot 3 követte, mikor őt a városok közkölségen visszaváltották és pedig úgy, hogy előbb kényszerítette a rablókat, hogy adjanak a városoknak kezeseket: magánuton hamarjában hajóhadat szedett össze s megtámadván azon helyet, hol a kalózok tanyáztak, hajóik egy részét megszalasztotta, más részét elsülyesztette s néhány hajót és számos embert elfogott; örvendye az éjjeli támadásnak, diadallal tért vissza övéihez; az elfogottakat őrizet alatt hagyván, Juncus proconsulhoz Bithyniába ment (ennek főnhatósága alatt volt Kisázsia is) és kérte őt, hogy a foglyok megbüntetését engedje át neki; mivel a consul ezt megtagadta s azt mondta, hogy a foglyokat el fogja adni (mert tétlenségének társa volt az irigység): ő rendkívül gyorsan a tengerhez tért vissza s mielőtt a proconsul levele valakinek kezébe jutott volna, a foglyokat mind keresztre feszíttette.²⁶

XLIII. Erre papi hivatalának elfoglalása végett Italiába 1 sietett (mert távollétében Cotta consularist helyébe pontifexnek választották; már egyszer, még majdnem gyermekkorában, Jupiter flamenévé²⁷ tették őt Marius és Cinna; de Sulla győzelme folytán, ki azoknak minden közintézkedését megsemmisítette, e papi hivatalt elvesztette); nehogy a rá méltán dühös rablók, kik ez időben valamennyi tengeren garázdálkodtak, őt meglássák, két barátjával és tíz szolgálával egy négyvezős hajóra szállt, s az Adriai tenger nagy öblét

2 Quo quidem in cursu conspectis, ut putabat, piratarum navibus cum exuisset vestem alligassetque pugionem ad femur alterutri se fortunæ parans, mox intellexit frustratum esse visum suum arborumque ex longinquo ordinem
 3 antemnarum præbuisse imaginem. Reliqua eius acta in urbe, nobilissima Gn. Dolabellæ accusatio et maior civitatis in ea favor quam reis præstari solet, contentionesque civiles cum Q. Catulo atque aliis eminentissimis viris celeberrimæ et ante præturam victus maximi pontificatus petitione Q. Catulus, omnium confessione senatus princeps, et restituta in ædilitate adversante quidem nobilitate monumenta C. Mari simulque revocati ad ius dignitatis proscriptorum liberi et prætura, quæsturaque mirabili virtute atque industria obita in Hispania, cum esset quæstor sub Vetere Antistio, avo huius Veteris consularis atque pontificis, duorum consularium et sacerdotum patris, viri in tantum boni in quantum humana simplicitas intellegi potest, quo notiora sunt, minus egent stilo.

1 XLIV. Hoc igitur consule inter eum et Cn. Pompeium et M. Crassum inita potentiæ societas, quæ urbi orbique terrarum nec minus diverso cuique tempore ipsis exitialis fuit. Hoc consilium sequendi Pompeius causam habuerat, ut tandem acta in transmarinis provinciis, quibus, ut prædiximus, multi obtrectabant, per Cæsarem confirmarentur consulem; Cæsar autem, quod animadvertibat se cedendo Pompei gloriæ aucturum suam et invidia communis potentiæ in illum relegata confirmaturum viris suas; Crassus, ut quem principatum solus adsequi non
 3 poterat, auctoritate Pompei, viribus teneret Cæsaris. Adfinitas etiam inter Cæsarem Pompeiumque contracta nuptiis, quippe filiam C. Cæsaris Cn. Magnus duxit uxorem.

áthajózta. Ez útjában egyszer azt vélte, hogy kalózhajókat 2
lát, mire levetette ruháit s törét derekához kötven, minden
eshetőségre előkészítette magát. De csakhamar átlátta, hogy
szemei csalódtak, vitorlarudaknak nézven a távoli fasort.
Következő tettei a városban minél ismertebbek, annál ke- 3
vésbbé szorulnak leírásra: hires vádja Gn. Dolabella ellen,
ki iránt a város több jóindulatot mutatott, mint vádlottak
iránt mutatni szokás; politikai viszálykodása Q. Catulus-
szal s más jeles férfakkal; a pontifex maximusi hivatal kéré-
sekor Q. Catulus veresége, ki az általános hiedelem szerint
a senatus vezetője volt, bár Cæsar még akkor prætor sem
volt. Továbbá ædilis korában helyreállította C. Marius em-
lékét, bár a nemesség ellenezte; a számüzöttek gyermekei-
nek visszaszerezte polgári jogaikat; prætorsága és quæstor-
sága nevezetes volt ügyessége és buzgalma miatt: ez utóbbi
hivatalt Hispaniában viselte Antistius Vetus alatt, ki őse a
mi kortársunknak, Vetus consularisnak és pontifexnek, két
consul és pap atyjának, ezen annyira derék férfiúnak, a
ki az egyszerűség és jámborság mintaképe.

XLIV. Midőn consullá lett, közte, Cn. Pompeius és M. 1
Crassus közt hatalmi szövetség jött létre, mely igen vész-
hozó volt a városra, az egész világra s nem kevésbé rájuk
is, bár csak későbbi időben. Pompeiusnak erre ráállani oka 2
volt, hogy a tengerentúli provinciákban tett rendelkezéseit,
melyekben, mint említettük, sokan akadékoskodtak, Cæsar,
mint consul, végre megerősítse. Cæsar oka azon meggyőző-
dése volt, hogy a mennyiben félrevonul Pompeius dicsősége
elől, a magáét emeli, és hogy a közös hatalom elleni irigy-
ség inkább Pompeius ellen fog irányulni s így ő saját erejét
növeli; Crassus végre azt hitte, hogy a mely hatalmat egy-
magában elnyerni nem bir, azt Pompeius tekintélyével és 3
Cæsar erejével megszerezheti. Cæsar és Pompeius közt nász
által még rokonság is jött létre, ugyanis a nagy Cneius nőül

4 In hoc consulatu Cæsar legem tulit, ut ager Campanus plebei divideretur, suasore legis Pompeio: ita circiter viginti milia civium eo deducta et ius ab his restitutum post annos circiter centum quinquaginta duos quam bello Punico ab Romanis Capua in formam præfecturæ re-
5 ducta erat. Bibulus, collega Cæsaris, cum actiones eius magis vellet impedire quam posset, maiore parte anni domi se tenuit; quo facto dum augere vult invidiam collegæ, auxit potentiam. Tum Cæsari decretæ in quinquennium Galliæ.

1 XLV. Per idem tempus P. Clodius, homo nobilis, disertus, audax, qui neque dicendi neque faciendi ullum, nisi quem vellet, nosset modum, malorum propositorum executor acerrimus, infamis etiam sororis stupro et actus incesti reus ob initum inter religiosissima populi Romani sacra adulterium, cum gravis inimicitias cum M. Cicerone exerceret (quid enim inter tam dissimilis amicum esse poterat?) et a patribus ad plebem transisset, legem in tribunatu tulit, qui civem Romanum indemnatum interemisset, ei aqua et igni interdiceretur; cuius verbis etsi non nominabatur Cicero, tamen solus petebatur; ita vir optime meritis de republica conservatæ patriæ
2 pretium calamitatem exili tulit. Non caruerunt suspitione oppressi Ciceronis Cæsar et Pompeius. Hoc sibi contraxisse videbatur Cicero, quod inter vigintiviros dividendo
3 agro Campano esse noluisset. Idem intra biennium sera Cn. Pompei cura, verum, ut cœpit, intenta votisque Italiæ ac decretis senatus, virtute atque actione Anni Milonis tribuni plebis dignitati patriæque restitutus est:

vette C. Cæsar leányát. E consulság alatt Cæsar Pompeius 4 támogatása mellett törvényt hozott, hogy a campaniai állami földterület osztassék fel a nép közt, így mintegy húszezer polgárt telepítettek oda s ezek visszaszerezték az önkormányzati jogot mintegy százötvenkét évvel azután, hogy Capuát a rómaiak a pun háború alatt præfecturává tették. Bibulus, 5 Cæsar consultársa, mivel ennek intézkedéseit tehetségén fölül akadályozni akarta, az év nagyobb részében lakásán tartózkodott, mely tettevel midőn növelni akarta a consultársa elleni gyűlöletet, csak annak hatalmát növelte. Ekkor Galliát öt évre Cæsarnak adták.

XLV. Ez időben lépett föl P. Clodius, ez az előkelő, 1 ékesszóló és merész ember, ki sem szavainak, sem tetteinek nem ismerte más mértékét, mint saját tetszését; buzgó megvalósítója volt terveinek, melyek igen elvetemültek voltak; nőtestvére meggyalázása által igen rossz hírbe keveredett, s mivel a római nép egyik legszentebb ünnepén házasságtörést követett el,²⁸ vád alá helyeztetett; mert M. Cicerónak nagy ellensége volt, (miféle barátság is lett volna ez annyira különböző két jellem közt!) patriciusból plebejussá lévén, mint tribunus törvényt hozott, hogy ki római polgárt törvényes eljárás nélkül megölt, az száműzessék; mely törvényben bár Cicero nem volt megnevezve, mégis egyedül ő ellene irányult az, s így a haza megmentése körül legnagyobb érdemeket szerzett férfiú a száműzetés kellemetlenségeit nyerte jutalmul. Cicero megrontásának gyanuját Cæsar és Pompeius sem kerülték ki. Úgy látszott, hogy Cicero ezt az 2 által vonta magára, mert nem akart belépni azon bizottságba, mely a campaniai földek fölosztására kiküldött húsz férfiúból állott. Ő két év lefolyta előtt Cn. Pompeiusnak 3 késő, de annál buzgóbb utánjárása, Italia közóhajtása, a senatus határozata, különösen pedig Amius Milo néptribunus erélye és buzgalma folytán visszajutott honába s rang-

neque post Numidici exilium aut reditum quisquam aut expulsus invidiosius, aut receptus est lætius; cuius domus quam infeste a Clodio disiecta erat, tam speciose a senatu restituta est. Idem P. Clodius in tribunatu sub honorificentissimo ministeri titulo M. Catonem a republica relegavit: quippe legem tulit, ut is quæstor cum iure prætorio adiecto etiam quæstore mitteretur in insulam Cyprum ad spoliandum regno Ptolemæum, omnibus morum vitiis eam contumeliam meritum. Sed ille sub adventum Catonis vitæ suæ vim intulit; unde pecuniam longe sperata maiorem Cato Romam retulit; cuius integritatem laudari nefas est, insolentia pæne argui potest, quod una cum consulibus ac senatu effusa civitate obviam cum per Tiberim subiret navibus, non ante is egressus est, quam ad eum locum pervenit, ubi erat exponenda pecunia.

XLVI. Cum deinde immanis res, vix multis voluminibus explicandas, C. Cæser in Gallia ageret, nec contentus plurimis ac felicissimis victoriis innumerabilibusque cæsis et captis hostium milibus etiam in Britanniam traiecisset exercitum, alterum pæne imperio nostro ac suo quaerens orbem, vetus par consulum, Cn. Pompeius et M. Crassus, alterum iniere consulatum, qui neque petitus honeste ab iis, neque probabiliter gestus est. Cæsari lege, quam Pompeius ad populum tulit, prorogatae in idem spatium temporis provinciæ; Crasso, bellum Parthicum in animo molienti, Syria decreta, qui vir cetera sanctissimus immunisque voluptatibus neque in pecunia neque in gloria concupiscenda aut modum norat aut capiebat terminum. Hunc proficiscentem in Syriam diris cum ominibus tribuni plebis frustra retinere conati, quorum execrationes si in ipsum tantummodo valuissent,

jába. Numidicus száműzetése és visszatérte óta senkit sem
 űztek el nagyobb gyűlöléssel s nem fogadtak vissza nagyobb
 örömmel, mint őt; házát a mily haraggal rombolta le Clo-
 dius, oly díszszel állította helyre a senatus. Ugyanezen Clo- 4
 dius, mint néptribunus, kiválóan megtisztelő megbízás ürü-
 gye alatt M. Catot is eltávolította Rómából; törvényt hozott
 ugyanis, hogy Cato mint quæstor, prætori hatáskörrel, s a
 melléje adott quæstorral küldessék Cyprus szigetére Ptole-
 mæust a királyságtól megfosztani, ki erkölceinek romlott-
 sága miatt megérdemelte e gyalázatot; de ez Cato megérkez-
 tekor megölte magát. Cato e kiküldetéséből a remélnél is 5
 sokkal nagyobb pénzüsszeget vitt Rómába; az ő becsületes-
 ségéhez szó sem férhet, de megróható amaz illetlensége, hogy
 midőn a consulokkal és a senatussal elébe jött az egész
 város, hajóiból, melyekkel a Tiberisen feljött, nem engedte
 meg a kiszállást mindaddig, míg azon helyre nem ért, hol a
 pénzt kellett kitennie.

XLVI. C. Cæsar Galliában bámulatos dolgokat vitt 1
 végbe, melyeket köteteken át sem igen lehetne fölsorolni;
 meg nem elégedve a sok és szerencsés győzelemmel, a leölt
 és elfogott emberek megszámlálhatlan ezreivel, Britanniába
 is áthajózott seregével, mintegy új világot keresvén birodal-
 munk, az ő birodalma számára; ezalatt az érdekpár, Cn.
 Pompeius és M. Crassus másodszeri consulságukat kezdet-
 ték meg, melyet sem illendően nem kértek, sem helyesen
 nem viseltek. A Pompeius által a nép elé terjesztett törvény- 2
 nyel Cæsarnak meghagyták provinciáit ugyanannyi időre,
 Crassusnak Syria jutott a parthusok ellen indítandó háború-
 val. E különben derék, bűnöktől ment férfiú pénz és dicső-
 ségvágyban nem ismert sem mérsékletet, sem határt. A nép- 3
 tribunusok hiába törekedtek őt visszatartani, ő, bár kedve-
 zőtlen előjelek közt, elindult Syriába. Ha a tribunusok
 átkozódásai csak ő rá vonatkozólag teljesültek volna be, a

utile imperatoris damnum salvo exercitu fuisset reipublicæ.

4 Transgressum Euphraten Crassum petentemque Seleuciam circumfusus immanibus copiis equitum rex Orodes una cum parte maiore Romani exercitus interemit. Reliquias legionum C. Cassius, atrocissimi mox auctor facinoris, tum quæstor, conservavit Syriamque adeo in populi Romani potestate retinuit, ut transgressos in eam Parthos felici rerum eventu fugaret ac funderet.

1 XLVII. Per hæc insequentiaque et quæ prædiximus tempora amplius decies centena milia hostium a C. Cæsare cæsa sunt, plura capta; pugnatum sæpe directa acie, sæpe in agminibus, sæpe eruptionibus, bis penetrata Britannia, novem denique æstatibus vix ulla non iustissimus triumphus emeritus; circa Alesiam vero tantæ res gestæ, quantas audere vix hominis, perficere pæne nullius nisi dei fuerit. Quinto ferme anno Cæsar morabatur
2 in Galliis, cum medium iam ex invidia potentiæ male coherentis inter Cn. Pompeium et C. Cæsarem concordiæ pignus Iulia, uxor Magni, decessit; atque omnia inter destinatos tanto discrimini duces dirimente fortuna filius quoque parvus Pompei, Iulia natus, intra breve spatium
3 obiit. Tum in gladios cædisque civium furente ambitu, cuius neque finis reperiebatur nec modus, tertius consulatus soli Cn. Pompeio etiam adversantium antea dignitati eius iudicio delatus est, cuius ille honoris gloria veluti reconciliatis sibi optimatibus maxime a C. Cæsare alienatus est; sed eius consulatus omnem vim in coërcitionem ambi-
4 tus exercuit. Quo tempore P. Clodius a Milone, candidato consulatus, exemplo inutili, facto salutari reipublicæ circa Bovillas contracta ex occurso rixa iugulatus est.

fővezér elveszte a hadsereg épenmaradása mellett hasznos lehetett volna az államnak. Az Euphratesen átlépő s Se- 4
leucia ellen induló Crassust Orodes király roppant számú lovassággal körülfogva a római sereg nagyobb részével megölte. A legiók romjait C. Cassius, akkor quæstor, később ama borzasztó büntett részese, mentette meg és Syriát oly sikerrel őrizte meg a római nép hatalmának, hogy az oda betörő parthusokat szerencsésen megverte és visszaűzte.

XLVII. Ezen, a későbbi s a már említett idő alatt Cæ- 1
sar több mint egy millió embert ölt meg s többet elfogott; néha nyílt ütközetben harcolt, néha kisebb csapattal, olykor kirohanásokban; Britanníán kétszer hatolt át s kilencz nyár közül alig volt egy, melyen érdemet ne szerzett volna diadalmenetre; Alesia körül pedig oly tetteket vitt véghez, minőket embernek merészelní is alig, véghez vinni pedig senkinek sem lehet, hacsak nem istennek. Mintegy ötödik 2
éve időzött már Cæsar Galliában, midőn a Cn. Pompeius és C. Cæsar közt levő, a kölesönös hatalmi féltékenység miatt úgy is igen meglazult egyetértésnek összekötő kapcsa, Julia, Pompeius neje meghalt s hogy a sors minden köteléket megszakítson a versengésre hivatott vezérek közt, rövid idő múlva meghalt Pompeiusnak Juliától született kis fia is. Fegyverekkel s polgári vérben dühöngő, mértéket és véget 3
nem ismerő korteskedés közt választották Pompeiust harmadízben, és pedig hivataltárs nélkül consullá; még azok is rászavaztak, kik előbb az ő méltóságának ellenzői voltak. Épen e kitüntetés dicsősége, melylyel az előkelők pártja megtisztelte, idegenítette el leginkább C. Cæsartól. Pompeius egész befolyását, melyet neki a consulság engedett, a törvényellenes korteskedés korlátozására fordította. Ekkor P. Clo- 4
diust a consulságra törekvő Milo Bovillæ körül, a találkozásukkor támadt viszálykodás folytán, megölte, mely tett épen oly rossz példának szolgált, mint a mily üdvös volt ma-

Milonem reum non magis invidia facti quam Pompei damnavit voluntas; quem quidem M. Cato palam lata absolvit sententia; qui si maturius tulisset, non defuissent qui sequerentur exemplum probarentque eum civem occisum, quo nemo perniciosior reipublicæ neque bonis inimicior vixerat.

- 1 XLVIII. Intra breve deinde spatium belli civilis exarserunt initia, cum iustissimus quisque et a Cæsare et a Pompeio vellet demitti exercitus; quippe Pompeius in secundo consulatu Hispanias sibi decerni voluerat, easque per triennium absens ipse ac præsidens urbi per Afranium et Petreium, consularem ac prætorium, legatos suos, administrabat et iis qui a Cæsare dimittendos exercitus contendebant, adsentabatur, iis qui ab ipso
- 2 quoque, adversabatur. Qui si ante biennium, quam ad arma itum est, perfectis muneribus theatri et aliorum operum, quæ ei circumdedit, gravissima tentatus valetudine decessisset in Campania, quo quidem tempore universa Italia vota pro salute eius, primi omnium civium, suscepit, defuisset fortunæ destruendi eius locus et quam apud superos habuerat magnitudinem, inlibatam
- 3 detulisset ad inferos. Bello autem civili et tot quæ deinde per continuos viginti annos consecuta sunt, malis non alius maiorem flagrantiolemque quam C. Curio tribunus plebis subiecit facem, vir nobilis, eloquens, audax, suæ alienæque et fortunæ et pudicitiae prodigus, homo ingeniosissime nequam et facundus malo publico, cuius animo (voluptatibus vel libidinibus) neque opes ullæ neque
- 4 cupiditatis sufficere possent. Hic primo pro Pompei partibus, id est, ut tunc habebatur, pro republica, mox simulatione contra Pompeium et Cæsarem sed animo pro Cæsare stetit; id gratis an accepto centies sesterno fecerit,

gában véve az államnak; Milo vád alá helyeztetett s nem csupán tettének bűnös volta, hanem Pompeius akarata következtében el is ítéltetett; M. Cato a fölmentésre szavazott s szavazatát nyíltan okokkal is támogatta; ha előbb szavazott volna, bizonyára követői is lettek volna s jóváhagyták volna azon ember megölését, kinél az államra veszedelmesebb s a jók iránt ellenségesebb nem volt.

XLVIII. Erre rövid idő alatt kigyuladt a polgárháború 1 tüze; a ki mindkét fél iránt igazságos akart volna lenni, az azt kívánta volna, hogy mind Cæsar, mind Pompeius bocsássák el seregöket; Pompeius ugyanis második consulságakor a két Hispaniát kérte magának s e provinciákat három éven át, bár maga távol volt s Rómában vezette az ügyeket, alvezérei Afranius, a volt-consul, és Petreius, a volt-prætor, által igazgatta; azokat, kik Cæsar seregeinek elbocsátását sürgették, támogatta, azoknak pedig ellenszegült, kik tőle is ugyanazt kívánták. Ha két évvel a polgárháború 2 kitörése előtt, akkor, mikor a színház s az azt környező épületek fölépültek, meghalt volna az öt Campaniában ért súlyos betegségben, mikor érte, az első polgárért és szerencsés felgyógyulásáért ünnepélyes fogadalmak történtek egész Italiában: a sors nem zúzta volna össze őt s a mely nagysággal birt az élők közt, azt szeplőtlenül vitte volna le a holtak közé. A polgárháborúnak s az erre húsz éven át 3 tartó veszedelemnek fáklyáját C. Curio néptribun gyujtotta meg, előkelő, ékesszóló, vakmerő férfiú volt, könnyelmű tékozlója a saját és mások vagyonának és becsületének, szellemesen rossz ember, és a közjó kárára ügyes szónok; az ő kéjvágýát és szeszélyeit semmi kincs és szenvedély nem elégíthette ki. Először Pompeius vagy, mint akkor tartották, a 4 köztársaság pártján állott, majd látszólag Pompeius és Cæsar ellen, bár valójában Cæsar mellett; hogy ingyen tette-e ezt, vagy mint értesültem, százezer sestertius-szal meg-

5 ut accepimus, in medio relinquemus. Ad ultimum salu-
 berrimas (et) coalescentis condiciones pacis, quas et Cæsar
 iustissimo animo postulabat et Pompeius æquo recipiebat,
 discussit ac rupit unice cavente Cicerone concordiæ pu-
 6 blicæ. Harum præteritarumque rerum ordo cum iustis
 aliorum voluminibus promatur, tum, uti spero, nostris
 explicabitur: nunc proposito operi sua forma reddatur,
 si prius gratulatus ero Q. Catulo, duobus Lucullis Me-
 telloque et Hortensio, qui cum sine invidia in repub-
 lica flourissent eminuissentque sine periculo, quieta aut
 certe non præcipitata ac fatali ante initium bellorum civi-
 lium morte functi sunt.

1 XLIX. Lentulo et Marcello consulibus post urbem
 conditam annis septingentis tribus, et ante annos sep-
 tuaginta octo, quam tu, M. Vinici, consulatum inires,
 2 bellum civile exarsit. Alterius ducis causa melior vide-
 batur, alterius erat firmior; hic omnia speciosa, illic
 valentia; Pompeium senatus auctoritas, Cæsarem militum
 armavit fiducia. Consules senatusque causæ, non Pompeio,
 3 summam imperi detulerunt. Nihil relictum a Cæsare,
 quod servandæ pacis causa tentari posset; nihil recep-
 tum a Pompeianis, cum alter consul iusto esset ferocior,
 Lentulus vero salva republica salvus esse non posset,
 M. autem Cato moriendum ante quam ullam condicio-
 nem civis accipiendam reipublicæ contenderet. Vir anti-
 quus et gravis Pompei partis laudaret magis, prudens
 sequeretur Gæsaris, et illa gloriosa, hæc terribiliora
 4 duceret. Ut deinde spretis omnibus, quæ Cæsar pos-
 tulaverat, tantummodo contentus cum una legione titu-
 lum retinere provinciæ, privatus ut in urbem veniret

vesztegetve, eldöntetlenül hagyom. A tartósabb béke üdvös 5
 feltételeit, melyeket Cæsar igen méltányosan állapított meg
 és Pompeius őszintén fogadott, ő a végsőig akadályozta s
 egyedül Cicero törekedett az állam egységét megmenteni. —
 Ezen s az előbbi dolgok rendje, valamint mások műveiben 6
 helyesen van előadva, úgy hiszem, hogy az enyémben is meg-
 felel a valóságnak. Most ismét visszatérek művem tervbe
 vett alakítási módjához, midőn előbb szerencsét kívánok
 Q. Catulusnak, a két Lucullusnak, Metellusnak és Hor-
 tensiusnak, a kik gyűlölséget nem keltve viselték állami
 méltóságaikat s fölemelkedésök nem volt vészthozó s meg-
 haltak a polgárháború kitörése előtt nyugodtan, vagy leg-
 alább nem erőszakosan és szerencsétlenül.

XLIX. Lentulus és Marcellus consulsága alatt, hétszáz- 1
 három évvel a város alapítása után és hetvennyolcz évvel
 előbb, hogy te, M. Vinicius, consullá lettél, tört ki a polgár-
 háború. Úgy látszott, hogy az egyik vezér ügye igazabb, a 2
 másiké erősebb; itt minden fényesebb, amott szilárdabb;
 Pompeiust a senatus tekintélye, Cæsart katonái hűsége
 támogatta. A consulok s a senatus az állami főhatalmat
 nem Pompeiusra, hanem az ügyre bízták. Cæsar nem mellő- 3
 zött el semmit, a mi a béke megőrzése czéljából megkísér-
 tethető volt, de a Pompeius-pártiak semmit sem fogadtak el,
 mert az egyik consul²⁹ kelleténél elkeseredettebb volt, a
 másiknak, Lentulusnak pedig nem volt kilátása boldogulni
 más módon, csak lázadás által; ³⁰ végre M. Cato azt mondta,
 hogy meg kell inkább halni, mintsem hogy az állam fogad-
 jon el oly feltételeket, melyeket egyetlen polgár szab. Az ósdi
 szellemű férfi inkább Pompeius pártját magasztalná, míg az
 Cæsarét követné, amazt dicsőnek, ezt fenyegetőbbnek tar-
 taná. Midőn aztán Cæsarnak, ki meg akart elégedni egy
 legióval s provinciája czímének megtartásával, minden köve- 4
 telését megtagadván, azt határozták, hogy mint magánember

et se in petitione consulatus suffragiis populi Romani committeret decrevere, ratus bellandum Cæsar cum exercitu Rubiconem transiit. Cn. Pompeius consulesque et maior pars senatus relicta urbe ac deinde Italia transmisere Dyrrhachium.

1 L. At Cæsar Domitio legionibusque Corfini, quæ una cum eo fuerant, potitus, duce aliisque, qui voluerant abire ad Pompeium, sine dilatione dimissis, persecutus Brundisium, ita ut appareret malle integris rebus et condicionibus finire bellum quam opprimere fugientis cum transgressos reperisset consules, in urbem revertit redditaque ratione consiliorum suorum in senatu et in contione ac miserrimæ necessitudinis, cum alienis armis ad arma compulsus esset, Hispanias petere decrevit. Festinationem itineris eius aliquamdiu morata Massilia est, fide melior quam consilio prudentior, intempestive principalium armorum arbitria captans, quibus hi se debent interponere, qui non parentem coërcere possunt. Exercitus deinde, qui sub Afranio consulari ac Petreio prætorio fuerat, ipsius adventus vigore ac fulgore occupatus se Cæsari tradidit; uterque legatorum et quisquis cuiusque ordinis sequi eos voluerat, remissi ad Pompeium.

1 LI. Proximo anno cum Dyrrhachium ac vicina ei urbi regio castris Pompei retineretur, qui accitis ex omnibus transmarinis provinciis legionibus, equitum ac peditum auxiliis, regumque et tetrarcharum simulque dynastarum copiis immanem exercitum confecerat et mare præsidii classium, ut rebatur, sepserat, quominus Cæsar legiones posset transmittere, sua et celeritate et fortuna C. Cæsar usus nihil in mora habuit, quominus eo, cum vellet, ipse exercitusque classibus perveniret et primo pæne castris Pompei sua iungeret,

jöjjön a városba s vesse alá magát a consulság kérésében a római nép szavazatának: Cæsar jobbnak látta a háborút s hadával átlépte a Rubicont. Cn. Pompeius, a consulok s a 5 senatus nagyobb része elhagyták a várost, aztán Italiát és áthajóztak Dyrrhachiumba.

L. Cæsar pedig hatalmába kerítette Domitiust s a vele 1 levő corfiniumi legiókat, a vezért s másokat, kik Pompeius-hoz kívánkoztak, késedelem nélkül elbocsátotta; a Brundisium felé futókat üldözte, de az üldözés módja elárulta, hogy ő most, az intézmények épségében, méltányos föltételek mellett inkább kívánná a háború végét, mint a futókat bántani; midőn látta, hogy a consulok túl vannak a tengeren, visszatért a városba, ügyeiről számot adván a senatusban és a népgyűlésben, a szomorú kényszerűségről, melylyel más fegyverei kényszerítették őt magát is fegyvert fogni, s elhátározta, hogy Hispaniába megy. Utja gyorsaságában Mas- 2 silia volt egy ideig akadályul, hivebb, mint okos, ügyetlenül eléje vágván a sors döntésének a versengő fővezérek közt. Ily harcba csak az vegyüljön, a ki el is bírja az ügyet dönteni. A sereg, mely Afranius consularis és Petreius volt-præ- 3 tor alatt állott, az ő megérkeztekor mintegy villámütéstől meglepetve megadta magát Cæsarnak; a két alvezér és mindazok, kik bármely rangból követni kívánták őket, Pompeius-hoz bocsáttattak.

LI. A következő évben Pompeius tábora ellepte Dyrr- 1 rhachiumot s a várost környező vidéket; az összes tengerentúli provinciákból legiókat szerzett s ezekből, valamint a a királyok, tetrarchák és dynasták gyalog és lovas segédcsapataiból roppant sereget alakított; a tengert — mint vélte — sikerült a széthelyezett hajórajok által biztosítani, hogy Cæsar ne szállíthassa át legióit; C. Cæsar gyorsaságát és szerencsését fölhasználván, mit sem késett, hogy maga és serege a hajóhaddal idejében célhoz jusson; Pompeiusé

mox etiam obsidione munimentisque eum complectere-
 2 tur. Sed inopia obsidentibus quam obsessis erat gra-
 vior. Tum Balbus Cornelius excedente humanam fidem
 temeritate ingressus castra hostium sæpiusque cum
 Lentulo conlocutus consule, dubitante quanti se ven-
 deret, illis incrementis fecit viam, quibus, non in His-
 pania ex cive natus sed Hispanus, in triumphum et
 pontificatum adsurgeret fieretque ex privato consularis.
 3 Variatum deinde præliis, sed uno longe magis Pom-
 peianis prospero, quo graviter impulsi sunt Cæsaris
 milites.

1 LII. Tum Cæsar cum exercitu fatalem victoriæ
 suæ Thessaliam petiit, Pompeius, longe diversa aliis
 suadentibus, quorum plerique hortabantur, ut in Italiam
 transmitteret, (neque hercules quicquam partibus illis
 salubrius fuit) alii, ut bellum traheret, quod dignatione
 partium in dies ipsis magis prosperum fieret, usus
 2 impetu suo hostem secutus est. Aciem Pharsalicam et
 illum cruentissimum Romano nomini diem tantumque
 utriusque exercitus profusum sanguinis et conlisa inter
 se duo reipublicæ capita effossumque alterum Romani
 imperi lumen, tot talisque Pompeianarum partium cæs-
 sos viros non recipit enarranda hic scripturæ modus.
 3 Illud notandum est: ut primum C. Cæsar inclinatham
 vidit Pompeianorum aciem, neque prius neque antiquius
 quicquam habuit, quam in omnis partis (ut militari et
 verbo et consuetudine utar) dimittere [præcones parce
 4 civibus edicentes.] Pro dii immortales, quod huius
 voluntatis erga Brutum suæ postea vir tam mitis
 5 pretium tulit! Nihil in illa victoria mirabilius,
 magnificentius, clarius fuit, quam quod neminem nisi
 acie consumptum civem patria desideravit; sed munus

mellett ütötte föl táborát, seregével és ostromszereivel őt ostrom alá is vette. De nagyobb szükség nehezedett az 2 ostromlókra, mint az ostromlottakra; ekkor Balbus Cornelius minden emberi képzeletet meghaladó vakmerőséggel az ellenséges táborba ment és Lentulus consullal — a ki csak azon habozott, hogy mennyiért adja el magát — alkudozást kezdett. Balbus e tettével előkészítette pályáját, melyen ő, ki valóságos hispaniai eredetű, nem pedig római polgárnak Hispaniában született fia volt, diadalmenet tartásig, főpapságig vitte, sőt magánemberből consularis lett. Változó sze- 3 rensével folyt aztán a harc, de az egyik ütközet a Pompeius pártiakra igen kedvezőleg ütött ki, míg Cæsar katonái súlyos vereséget szenvedtek.³¹

LII. Ekkor Cæsar Thessaliába, győzelmének végzetszerű 1 színhelyére vonult seregével. Pompeiusnak mást tanácsoltak hívei, mint a mit ő cselekedett; a legtöbben arra buzdították, hogy keljen át Italiába (s valóban pártjának mi sem lett volna czélszerűbb), mások, hogy halogassa a háborút, a mi a párt tekintélye miatt napról-napra hasznosabb lett volna nekik, de ő saját bensejére hallgatva, inkább ellenségét vette üzöbe. Nem lehet e mű korlátai közt elbeszélni a pharsalusi 2 ütközetnek és a római népre nézve nagyon szomorú napnak végződését, a két seregnek vére ontását, az állam két legfőbbjének egymással való megmérkőzését, a római birodalom egyik világosságának kioltását, a Pompeius-párt sok kitünő férfianak megölését. Azt meg kell jegyezni, hogy C. Cæsar- 3 nak, mihelyt meglátta, hogy a Pompeius-párt serege hátrál, nem volt sürgősebb dolga, mint hogy serege minden részéhez, hogy katonai kifejezéssel éljek, hirnököket küldött ezen parancscsal: Kiméld a polgárt! Oh halhatatlan istenek, mi 4 jutalmát nyerte később e szelíd férfiú Brutus iránti vonzódásának! Egyőzelemben mi sem volt bámulatosabb, nagyobb- 5 szerű, fényesebb, mint, hogy a haza nem vesztett el több

misericiordiæ corruptit pertinacia, cum libentius vitam victor iam daret, quam victi acciperent.

1 LIII. Pompeius profugiens cum duobus Lentulis consularibus Sextoque filio et Favonio prætorio, quos comites ei fortuna adgregaverat, aliis ut Parthos, aliis ut Africam peteret, in qua fidelissimum partium suarum haberet regem Iubam, suadentibus Aegyptum petere proposuit memor beneficiorum, quæ in patrem eius Ptolemæi, qui tum puero quam iuveni propior
2 regnabat Alexandræ, contulerat. Sed quis in adversis beneficiorum servat memoriam? aut quis ullam calamitosis deberi putat gratiam? aut quando fortuna non
3 mutat fidem? Missi itaque ab rege, qui venientem Cn. Pompeium (is iam a Mytilenis Corneliam uxorem receptam in navem fugæ comitem habere cœperat) consilio Theodoti et Achillæ exciperent hortarenturque, ut ex oneraria in eam navem, quæ obviam processerat, transcenderet; quod cum fecisset, princeps Romani nominis imperio arbitrioque Aegyptii mancipi C. Cæsare, P. Servilio consulibus iugulatus est. Hic post tris consulatus
4 et totidem triumphos domitumque terrarum orbem sanctissimi ac præstantissimi viri in id evecti, super quod ascendi non potest, duodesexagesimum annum agentis pridie natalem ipsius vitæ fuit exitus, in tantum in
5 illo viro a se discordante fortuna, ut cui modo ad victoriam terra defuerat, deesset ad sepulturam. Quid aliud quam nimium occupatos dixerim, quos in ætate et tanti et pæne nostri seculi viri fefellit quinquennium, cum a C. Atilio et Q. Servilio consulibus tam facilis esset annorum digestio; quod adieci non ut arguerem, sed ne arguerer.

1 LIV. Non fuit maior in Cæsarem, quam in Pompeium fuerat, regis eorumque quorum is auctoritate regebatur,

polgárt, mint a kik a harcban elestek; de a kegyelem gyakorlását akadályozta a makacsság, mert a győztes szívesebben adta a kegyelmet, semmint elfogadták azt a legyőzöttek

LIII. Pompeius a két Lentulus consularissal, fiával, Sextus 1
szal és Favonius volt praetorral, kiket a sors kísérvöl körötte csoportosított, menekült; némelyek azt javasolták, hogy a parthusokhoz, mások, hogy Afrikába menjen, hol a pártjához leghívebb király, Juba volt; ő azt határozta, hogy Egyiptomba megy; megemlékeztén azon jótéteményekről, melyeket az Alexandriában uralkodó ifjú, vagy inkább gyermek Ptolemæus atyjával tett. De ki örzi meg a szerencsétlenségbe jutott jótevő emlékét, vagy általában ki érzi magát lekötelezve az üldözöttek iránt, vagy a szerencse nem forgatja-e ki a hűséget? A király követeket küldött, kik Theodotus és Achilles 3 tanácsára az érkező Cn. Pompeiust (kit futásában Mytilenétől kezdve kísért a hajóba fölvelt felesége Cornelia is), fogadják s hívják fel, hogy a teherhajóból az eléje küldött hajóba szálljon át; a mit midőn megtett, ő, a római nép első férfia, C. Cæsar és P. Servilius consulsága alatt, az egyiptomi rabszolga³² akaratára és parancsára megöletett. Háromszori consulság, ugyanannyi diadalmenet s az egész világ megfékezése után, ötvennyolcz éves korában, épen születése évfordulati napja előtt lett ily vége ama nagy és jeles férfiúnak, ki oda emelkedett, honnan magasabbra már nem juthatott. Annyira elfordult a szerencse e férfiútól, hogy kinek, míg élt, győzelmei számára már nem volt többé hely, sírja számára helyet nem kapott. — Mit mondjak egyebet, mint hogy igen el voltak 5 azok foglalva, kik öt évvel tévedtek az oly nagy s majdnem a mi századunkban élt férfiú életkorát illetőleg, mikor C. Atilius és Q. Servilius consuloktól oly könnyű az évek számítása; ezt nem azért említettem föl, hogy vádoljak, hanem hogy ne vádoltassam.

LIV. Cæsar iránt sem volt a királynak s tanácsosainak 1

fides: quippe cum venientem eum tentassent insidiis ac deinde bello lacessere auderent, utrique summo imperatorum alteri (mortuo, alteri) superstiti meritas pœnas luere suppliciiis. Nusquam erat Pompeius corpore, adhuc ubique vivebat nomine: quippe ingens partium eius favor bellum excitaverat Africum, quod ciebat rex Iuba et Scipio, vir consularis, ante biennium quam exstingeretur Pompeius, lectus ab eo socer, eorumque copias auxerat M. Cato ingenti cum difficultate itinerum locorumque inopia perductis ad eos legionibus; qui vir, cum summum ei a militibus deferretur imperium, honoratori parere maluit.

1 LV. Admonet promissæ brevitatis fides, quanto omnia transcurso dicenda sint. Sequens fortunam suam Cæsar pervectus in Africam est, quam occiso Curione, Iulianarum duce partium, Pompeiani obtinebant exercitus: ibi primo varia fortuna, mox pugnavit sua, inclinatæque hostium copiæ; nec dissimilis ibi adversus victos quam
2 in priores clementia Cæsarum fuit. Victorem Africani belli (C.) Cæsarem gravius excepit Hispaniense, (nam victus ab eo Pharnaces vix quicquam gloriæ eius adstruxit) quod Cn. Pompeius, Magni filius, adulescens impetus ad bella maximi, ingens ac terribile conflaverat undique ad eum adhuc paterni nominis magnitudinem sequentium ex toto
3 orbe terrarum auxiliis confluentibus. Sua Cæsarem in Hispaniam comitata fortuna est, sed nullum unquam atrocius periculosiusque ab eo initum prælium, adeo ut plus quam dubio Marte descenderet equo consistensque ante recedentem suorum aciem increpita prius fortuna, quod se in eum servasset exitum, denuntiaret militibus vestigio se non recessurum; proinde viderent, quem et quo loco im-
4 peratorem deserturi forent. Verecundia magis quam virtute

nagyobb a hűsége, mint Pompeius iránt volt: mert midőn ő megérkezett, cselte próbáltak ellene s aztán háborúval merészelték rárontani, de halálukkal elvették a méltó büntetést azért, a mit a két fővezér ellen elkövettek, kiknek egyike holt, másika élő volt. Pompeiusnak bár testileg nem volt többé 2 sehol, neve mindenütt élt; sőt a pártja iránti kedvező hangulat az afrikai háborút idézte föl. Ezt Juba király és Scipio consularis indította meg, kit Pompeius két évvel halála előtt ipául választott; az ő csapataikat növelte M. Cato is, ropant nehéz utakon és élelemhiány közt vezetvén hozzájuk legióit; midőn a katonák neki ajánlották föl a fővezérséget, ő azt a magasabb rangúnak engedte át.

LV. Az ígért rövidség megtartása int, hogy csak futólag 1 érintsek mindent. Cæsar követte szerencsését és Afrikába hajózott, melyet Curionak, a Julius-párt vezérének megölése után a pompeiusi seregek ejtettek hatalmukba; ott kezdetben változó eredményű volt a harc, utóbb az ő különös szerencsésével folyt s az ellenséges csapatok meghátráltak; Cæsar kegyelme a legyőzöttekhez olyan volt itt is, mint az előbbi esetekben. Az afrikai hadjárat győztesére súlyosabb 2 háború várt Hispaniában (mert az, hogy Pharnacest legyőzte, dicsőségén alig emelt valamit), melyet Gneius, a nagy Pompeiusnak igen nagy harczkedvvel bíró fia támasztott; ez iszonyú háborúra azok, kik atyja nevének nagyságát bámulták, a világ minden részéből segédc csapatokkal gyülekeztek köréje. Cæsart követte szerencsése Hispaniába, de soha kegyetlenebb 3 és veszedelmesebb ütközetet nem vívott annál, annyira, hogy midőn rá nézve a csatavesztés már kétségen fölüli volt, leugrott lováról s megállván övéinek hátráló sorai előtt, előbb kifakadt szerencsése ellen, hogy őt ily végzetnek tartotta fönn, majd katonáit fenyegette, hogy arról a helyről nem távozik, ők lássák hát, hogy mely vezért s mely helyen akarnak cserben hagyni. A csatarend inkább pirulás, mint vitézség keltése 4

acies restituta et a duce quam a milite fortius. Cn. Pompeius, gravis vulnere inventus inter solitudines avias interemptus est; Labienum Varumque acies abstulit.

1 LVI. Cæsar omnium victor regressus in urbem, quod humanam excedat fidem, omnibus qui contra se arma tulerant, ignovit et magnificentissimis gladiatorii muneris, naumachiæ et equitum peditumque, simul elephantorum certaminis spectaculis epulique per multos dies dati celebratione replevit eam. Quinque egit triumphos: Gallici apparatus ex citro, Pontici ex acantho, Alexandrini testudine, Africi ebore, Hispaniensis argento rasili constitit. Pecunia ex manubiis lata paulo amplius sexiens miliens
2 sestertium. Neque illi tanto viro et tam clementer omnibus victoriis suis uso plus quinque mensium principalis quies contigit: quippe cum mense Octobri in urbem revertisset, idibus Martiis coniurationis auctoribus Bruto et Cassio, quorum alterum promittendo consulatum non obligaverat, contra differendo Cassium offenderat, adiectis etiam consiliariis cædis familiarissimis omnium et fortuna partium eius in summum evectis fastigium, D. Bruto et C. Trebonio aliisque clari nominis viris, interemptus
3 est. Cui magnam invidiam conciliarat M. Antonius, omnibus audendis paratissimus, consulatus collega, imponendo capiti eius Lupercalibus sedentis pro rostris insigne regium, quod ab eo ita repulsum erat, ut non offensus videretur.

1 LVII. Laudandum experientia consilium est Pansæ atque Hirti, qui semper prædixerant Cæsari, ut principatum armis quæsitum armis teneret: ille dictitans mori se quam timeri malle dum clementiam, quam præstiterat, expectat, incautus ab ingratis occupatus est,

által állott helyre s a vezér vitézebbül harczolt, mint a katonának. A megsebesült Cn. Pompeiust, kit alig találtak meg a járatlan vadonban, megölték. Labienus és Varus a csatában estek el.

LVI. A mindenki fölött győzedelmes Cæsar visszatért 1 a városba; a mi alig hihető: megbocsátott mindenkinek, ki ellene fegyvert ragadott s a várost fényes gladiator-i játékok, tengeri ütközetek, lovasok és gyalogok, majd elefántok harczjátékának látványaival s több napon át adott lakoma tartásával örvendezteté meg. Öt diadalmenetet tartott: a galliai- 2 nak díszletei citromfából, a pontusié acanthusból, az alexandriaié kagylóból, az afrikaié elefántesontból, a hispaniaié csiszolt ezüsből voltak készítve. A hadi zsákmányként hozott pénz valamivel több volt hatszázmillió sestertiusnál. S e nagy 3 férfiúnak, ki minden győzelmét oly kimélettel használta föl, nem jutott több öt hónapnyi uralomnál, mert október hóban tért vissza a városba s márczius idusán öletett meg. Brutus és Cassius voltak az összeesküvés szerzői; egyiket a consulság odaigérése által sem bírta lekötelezni, míg Cassiust azzal tette ellenségévé, hogy az ő consulságát elhalasztotta; tanácsal és tettel támogatták őket D. Brutus és C. Trebonius, Cæsar bizalmasai, kik az ő pártjának szerencséje által emelkedtek a legfőbb méltóságokra, s más előkelő férfiak. Nagyon 4 meggyűlöltette őt a vakmerő M. Antonius; ez neki, mint consultársának, midőn a lupercaliák ünnepén a rostrumon ült, királyi jelvényt tett a fejére, a mit ő úgy utasított el, hogy nem látszott megbántva általa.

LVII. A tapasztalás megmutatta, hogy Pansa és Hirtius 1 üdvös tanácsot adtak, midőn többször ajánlották Cæsarnak, hogy a fegyverrel szerzett főhatalmat fegyverrel őrizze meg; mire ő azt szokta felelni, hogy inkább kíván meghalni, mint félelmes lenni, s míg az ő övéhez hasonló szelidséget várt másoktól is, vigyázatlanságában a hálátlanok áldozata lett,

cum quidem plurima præsagia atque indicia dii immorta-
 2 les futuri obtulissent periculi. Nam et haruspices præmo-
 nuerant, ut diligentissime iduum Martiarum caveret diem,
 et uxor Calpurnia territa nocturno visu, ut ea die domi
 3 subsisteret, orabat, et libelli coniurationem nuntiantes dati
 neque protinus ab eo lecti erant. Sed profecto inelucta-
 bilis fatorum vis, cuiusque fortunam mutare constituit,
 consilia corrumpit.

1 LVIII. Quo anno id patravere facinus Brutus et C.
 Cassius, prætores erant, D. Brutus consul designatus;
 hi una cum coniurationis globo stipati gladiatorum
 2 D. Bruti manu Capitolium occupavere. Tum consul Anto-
 nius (quem cum simul interimendum censuisset Cassius
 testamentumque Cæsaris abolendum, Brutus repugnave-
 rat dictitans nihil amplius civibus præter tyranni — ita
 enim appellari Cæsarem facto eius expediebat — peten-
 dum esse sanguinem) convocato senatu, cum iam Dola-
 bella, quem substituturus sibi Cæsar designaverat consu-
 lem, fascis atque insignia corripuisset consulis, velut pacis
 auctor liberos suos obsides in Capitolium misit fidemque
 descendendi tuto interfectoibus Cæsaris dedit; et illud
 decreti Atheniensium celeberrimi exemplum, relatum a
 Cicerone, oblivionis præteritarum rerum decreto patrum
 comprobatum est.

1 LIX. Cæsaris deinde testamentum apertum est, quo
 C. Octavium, nepotem sororis suæ Iuliæ, adoptabat. De
 2 cuius origine, etiamsi prænitet, pauca dicenda sunt. Fuit
 C. Octavius ut non patricia, ita admodum speciosa equestri
 genitus familia, gravis, sanctus, innocens, dives. Hic præ-
 tor inter nobilissimos vires creatus primo loco, cum ei
 dignatio Iulia genitam Atiam conciliasset uxorem, ex eo
 honore sortitus Macedoniam appellatusque in ea imperator,

bár a halhatatlan istenek a fenyegető veszedelemtől több jellel és jóslattal óvták. Mert mind a haruspexek megintették, 2 hogy különösen óvja magát márczius idusától, mind felesége, Calpurnia egy álomtól megrettenve kérte őt, hogy ama napon maradjon otthon; sőt följelentést is kapott, mely az összeesküvést tudomására juttatta, de nem olvasta el. Ám a sorsot 3 nem lehet kikerülni, a kinek szerencsáját tönkre akarja tenni, annak elhomályosítja az eszét.³³

LVIII. Azon évben, midőn a büntettet végrehajtották, 1 M. Brutus és C. Cassius praetorok voltak, D. Brutus consuljelölt; ők s velök az összeesküvés tagjai elfoglalták a Capitoliumot, kísérve D. Brutus gladiatorai csapatától. Ekkor Antonius consul (kinek megölését s Cæsar végren- 2 deletének megsemmisítését Cassius szintén javallotta, de Brutus ellenezte, azt mondván, hogy ne ontassék több polgár vére a zsarnokén kívül; s hogy Cæsart így nevezte, az tettét szebb színben tüntette föl), összehíván a senatust, midőn már Dolabella, kit Cæsar a saját helyére consullá jelölt, a fascéseket s a consuli jelvényeket magához ragadta, mint a béke létesítője, saját fiait küldte túsokul a Capitoliumba s Cæsar gyilkosainak a lejövetelre biztosítékot nyújtott. A senatus Cicero indítványára e rendszabályt az atheniek híres példájára — amnestia által bűnfeledést igérvén — jóváhagyta.

LIX. Erre kihirdették Cæsar végrendeletét, melyben 1 C. Octaviust, nőtestvérének Juliának unokáját, fiává fogadja; kinek eredetéről, bármennyire ismeretes is az, némit el kell mondanunk. C. Octavius nem patriciusi, hanem előkelő 2 lovagrendi családból származott; komoly, becsületos, feddhetetlen s gazdag volt; a legelőkelőbb származású férfiak közt az első helyen praetorrá választották s tekintélye által Atiát, Julia leányát nyerte feleségül. A praetorság után Macedoniát kapta provinciául s imperator czímmel tisztelték meg;

3 decedens ad petitionem consulatus obiit prætextato re-
 licto filio. Quem C. Cæsar, maior eius avunculus, edu-
 catum apud Philippum vitricum dilexit ut suum nat-
 tumque annos duodeviginti Hispaniensis militiæ adsecu-
 tum se postea comitem habuit, nunquam aut alio usum
 4 hospitio quam suo aut alio vectum vehiculo, pontifi-
 catusque sacerdotio puerum honoravit. Et patris
 bellis civilibus ad erudiendam liberalibus disciplinis sin-
 gularis indolem iuvenis Apolloniam eum in studia mi-
 serat, mox belli Getici ac deinde Parthici habiturus
 5 commilitonem. Cui ut est nuntiatum de cæde avun-
 culi, cum protinus ex vicinis legionibus centuriones suam
 suorumque militum operam ei pollicerentur neque eam
 spernendam Salvidienus et Agrippa dicerent, ille festi-
 nans pervenire in urbem omnem ordinem ac ratio-
 6 nem et necis et testamenti Brundusi comperit. Cui
 adventanti Romam immanis amicorum occurrit fre-
 quentia, et cum intraret, circa orbem solis orbis super
 caput eius curvatus æqualiter rotundatusque in colorem
 arcus velut coronam tanti mox viri capiti imponens con-
 spectus est.

1 LX. Non placebat Atiæ matri Philippoque vitrico
 adiri nomen invidiosæ fortunæ Cæsaris, sed adserebant
 salutaria reipublicæ terrarumque orbis fata conditorem
 2 conservatoremque Romani nominis. Sprevit itaque cœ-
 lestis animus humana consilia et cum periculo potius
 summa quam tuto humilia proposuit sequi maluitque avun-
 culo et Cæsari de se quam vitrico credere, dictitans nefas
 esse, quo nomine Cæsari dignus esset visus, semet ipsum
 3 videri indignum. Hunc protinus Antonius consul superbe
 excipit (neque is erat contemptus, sed metus) vixque ad-
 misso in Pompeianos hortos loquendi secum tempus dedit,

önnan visszatért, hogy a consulságot kérje s meghalt, egy alig
 fölserdült fiút hagyván hátra. E fiút, ki mostoha atyjánál, 3
 Philippusnál nevelkedett, C. Cæsar sajátjaként szerette s
 tizennyolcz éves korában vele volt a hispaniai hadjáratban
 s aztán állandóan az ő környezetében maradt és soha senki-
 nél nem tartózkodott, csak nála, sem más kocsián nem uta-
 zott; a pontifexi méltósággal még mint ifjat felruházta.
 A polgárháború után a tudományokra kiváló hajlammal bíró 4
 ifjat Apolloniába küldte magasabb kiművelés végett, mivel
 szándéka volt őt a geták s aztán a parthusok elleni há-
 borúba magával vinni. — Midőn nagybátyja halálát hírül 5
 vitték neki, a közeli legiók századosai azonnal följánlották
 neki a saját segítségöket s a katonákét, és annak elfogadását
 Salvidienus és Agrippa tanácsolták is neki; de ő Rómába
 sietett s Brundisiumban hallotta meg a gyilkosság és a vég-
 rendelet egész történetét és értelmét. Midőn Rómához közel-
 gett, barátainak nagy tömege tolult eléje; midőn a városba 6
 bevonult, feje fölött a nap sugárköre látszott egyenletesen
 kerek formában, a szivárvány színeivel, mintegy koronát téve
 a csakhamar oly nagygyá lett férfiú fejére.

LX. Sem anyjának, Atiának, sem mostoha atyjának, 1
 Philippusnak, nem tetszett, hogy ő Cæsar nevét vegye föl,
 melyhez annyi gyűlölet tapadt, de az állam és a világ jobb
 végzete őt a római nemzet megalapítójának és föntartójának
 rendelte. Az ifjú mennyei ihlete elveté tehát az emberi taná- 2
 csot és elhatározta, hogy inkább veszedelmek közt tör a
 legmagasabbra, mint biztosságban az alacsonyra, és szíveseb-
 ben bizza magát nagybátyja, Cæsar, véleményére, mint mos-
 toha atyjáéra, azt mondogatván, hogy vétek volna önmagát
 méltatlannak tartani a névre, melyre Cæsar méltónak látta.
 Antonius consul mindjárt kezdetben büszkén fogadta őt (a 3
 mi nem annyira kicsinylés volt, mint félelem) és alig volt
 rábírható, hogy vele a pompeiusi kertekben értekezzék, majd

mox etiam velut insidiis eius petitus sceleste insimulare
 4 cœpit, in quo turpiter deprehensa eius vanitas est. Aperte
 deinde Antoni ac Dolabellæ consulum ad nefandam do-
 minationem erupit furor. Sestertium septiens miliens,
 depositum a C. Cæsare ad ædem Opis, occupatum ab
 Antonio; actorum eiusdem insertis falsis (regnis) civita-
 tibusque corrupti commentarii atque omnia pretio tempe-
 5 rata vendente rempublicam consule. Idem provinciam D.
 Bruto designato consuli decretam Galliam occupare sta-
 tuit, Dolabella transmarinas decrevit sibi: interque natu-
 raliter dissimillimos ac diversa volentis crescebat odium,
 eoque C. Cæsar iuvenis cotidianis Antoni petebatur
 insidiis.

1 LXI. Torpebat oppressa dominatione Antoni civi-
 tas; indignatio et dolor omnibus, vis ad resistendum
 nulli aderat, cum C. Cæsar undevicesimum annum in-
 gressus, mira ausus ac summa consecutus privato con-
 silio maiorem senatu pro republica animum habuit
 primumque a Calatia, mox a Casilino veteranos exci-
 vit paternos; quorum exemplum secuti alii brevi in
 2 formam iusti coiere exercitus. Mox cum Antonius occur-
 risset exercitui, quem ex transmarinis provinciis Brun-
 dusium venire iusserat, legio Martia et quarta cognita
 et senatus voluntate et tanti iuvenis indole, sublatis
 3 signis ad Cæsarem se contulerunt. Eum senatus hono-
 ratum equestri statua, quæ hodieque in rostris posita
 ætatem eius scriptura indicat, (qui honor non alii
 per trecentos annos quam L. Sullæ et Cn. Pompeio
 et C. Cæsari contigerat) pro prætore una cum con-
 sulibus designatis Hirtio et Pansa bellum cum Antonio
 4 gerere iussit. (Id) ab eo annum agente vicesimum for-
 tissime circa Mutinam administratum est et D. Brutus

rútul azt híresztelte, hogy Octavianus cselet sző ellene, de csakhamar gyalázatosan kitünt az ő hazusága. Aztán nyíltan 4 kitört Antonius és Dolabella consuloknak a törvénytelen uralkodás utáni erőszakos törekvése. A hétszázmillió sester-tiust, melyet C. Cæsar Ops templomában tett le, Antonius lefoglalta, Cæsarnak írásban hátrahagyott rendelkezéseit közbeszúrt jegyzések által meghamisította; a vesztegetés általános lett, maga a consul bocsátotta áruba az államot. Ugyan ő elhatározta, hogy Galliát, a D. Brutusnak, mint 5 consuljelöltnek adott provinciát elfoglalja: Dolabella a tengerentúliakat szánta magának. A jellemre s céljára egymástól annyira elütő két hatalmas közt nőtt a gyűlölet s erre ösztö-nözték az ifjú C. Cæsart Antonius mindennapi cselei is.

LXI. Az Antonius uralma által elnyomott polgárság el- 1 kábult; a méltatlankodás és elkeseredés általános volt, de az ellenállási erő mindenkiiben hiányzott; ekkor C. Cæsar, ki épen tizenkilencedik évébe lépett, bámulatossan merész tervet szőtt, mi által a legnagyobb eredményekre jutott; saját elhatározásából jobb indulattal volt az állam iránt, mint a senatus; előbb Calatiából, majd Casilinumból összehívta atyja veteránjait, kiknek példáját mások is követvén, rövid idő alatt igazi hadsereggé alakultak. Majd midőn Antonius ellene 2 indult hadseregével, melyet a tengerentúli tartományokból Brundisiumba idézett, a Mars-legio, meg a negyedik, mind a senatus akaratát, mind e nagy ifjú szándékát átlátván, fölkerelkedtek s Cæsarhoz pártoltak. A senatus rostrumra helye- 3 zett lovasszoborral tisztelte meg, mely ma is mutatja feliratában az ő életkorát; (ily megtiszteltetésben háromszáz éven át nem részesült más, mint L. Sulla, Cn. Pompeius és C. Cæsar;) majd a senatus kiküldötte őt, bár csak proprætor volt, Hirtius és Pansa cosuljelöltekkel együtt az Antonius ellen viselendő háborúra. A húsz éves ifjú Mutina körül nagy 4 vitézséggel harczott és fölszabadította D. Brutust is az ostrom

obsidione liberatus, Antonius turpi ac nuda fuga coactus deserere Italiam, consulum autem alter in acie, alter post paucos dies ex vulnere mortem obiit.

1 LXII. Omnia ante quam fugaretur Antonius, hono-
 2 rifice a senatu in Cæsarem exercitumque eius de-
 3 creta sunt, maxime auctore Cicerone; sed ut reces-
 4 sit metus, erupit voluntas protinusque Pompeianis
 5 partibus rediit animus. Bruto Cassioque provinciæ,
 6 quas iam ipsi sine ullo senatus consulto occupa-
 7 verant, decretæ, laudati, quicumque his se exer-
 8 citus tradidissent, omnia transmarina imperia eorum
 9 commissa arbitrio. Quippe M. Brutus et C. Cassius,
 10 nunc metuentes arma Antoni, nunc ad augendam
 11 eius invidiam simulantes se metuere, testati edictis
 12 libenter se vel in perpetuo exilio victuros, dum res-
 13 publica constaret et concordia, nec ullam belli civilis
 14 præbituros materiam, plurimum sibi honoris esse in
 15 conscientia facti sui, profecti urbe atque Italia intento
 16 ac pari animo sine auctoritate publica provincias exer-
 17 citusque occupaverant, et ubicunque ipsi essent, prætexentes
 18 esse rempublicam, pecunias etiam, quæ ex transmarinis
 19 provinciis Romam ab quæstoribus deportabantur, a volenti-
 20 bus acceperant. Quæ omnia senatus decretis comprehensa et
 21 comprobata sunt et D. Bruto, quod alieno beneficio vive-
 22 ret, decretus triumphus; Pansæ atque Hirti corpora
 23 publica sepultura honorata: Cæsaris adeo nulla habita
 24 mentio, ut legati qui ad exercitum eius missi erant, iube-
 25 rentur summoto eo milites adloqui. Non fuit tam ingratus
 26 exercitus, quam fuerat senatus: nam cum eam iniuriam
 27 dissimulando Cæsar ferret, negavere milites sine impera-
 28 tore suo ulla se audituros mandata. Hoc est illud tem-
 29 pus, quo Cicero insito amore Pompeianarum partium

alól; Antonius gyalázatosan futva és kíséret nélkül kényszerült elhagyni Italiát; az egyik consul az ütközetben, a másik pár nap mulva sebeiben halt meg.³⁴

LXII. Antonius elűzetése után a senatus, leginkább Cicero ajánlatára, Cæsart és seregét minden lehető tiszteletben részesítette; de a mint elvonult a félelem, fölébredt az önállóság érzete s a Pompeius-pártba azonnal visszatért a bátorság. Brutus- és Cassiusnak a tartományokat, melyeket azok tanácsbátározat nélkül foglaltak el, megszavazták s dícsérték a seregeket, melyek átadták magukat ezeknek; az egész tengerentúli kormány rájuk volt bízva. M. Brutus és C. Cassius ugyanis, kik majd félték Antonius fegyvereitől, majd színlelték a félelmet az ellene irányuló gyűlölet növelése végett, kiáltványaikban kijelentették, hogy ők szívesen élnek akár örök száműzetésben, csak az állam és egysége ne szenvedjen, s nem fognak okot adni a polgárháborúra, nekik öntudatukban van meg tettök legnagyobb jutalma; Rómából s Italiából távoztak, egyforma buzgalommal, minden hivatalos megbízás nélkül elfoglalták a tartományokat s a hadseregeket, sőt azt hozván fel ürügyül, hogy a hol ők vannak, ott az állam: a pénzeket is, miket a quæstorok a tengerentúli tartományokból Rómába vittek, szívesen elvették. A senatus mindezt tudomásul vette s határozataival megerősítette; D. Brutusnak is diadalmenetet szavaztak, a miért életét más vitézségének köszöni;³⁵ Pansa és Hirtius holttestét állami eltemetéssel tisztelték meg. Cæsarral annyira nem gondoltak, hogy az ő seregéhez küldött legatusoknak meghagyták, hogy a katonákhoz az ő távollétében beszéljenek. De a hadsereg nem volt oly hálátlan, mint a senatus, mert míg Cæsar e sértést színlag nem látszott észrevenni, a katonák kimondták, hogy ők semmiféle rendeletet sem fogadnak el vezérok távollétében. Ez azon idő, melyben Cicero a Pompeius-párt iránti megesontosodott ragaszkodásból azt mondotta,

Cæsarem laudandum et tollendum censebat, cum aliud diceret, aliud intellegi velit.

- 1 LXIII. Interim Antonius fuga transgressus Alpibus primo per conloquia repulsus a M. Lepido, (qui pontifex maximus in C. Cæsaris locum furto creatus decreta sibi Hispania adhuc in Gallia morabatur) mox sæpius in conspectum veniens militum (cum et Lepido omnes imperatores forent meliores et multis Antonius, dum erat sobrius) per aversa castrorum proruto vallo a militibus receptus est; qui titulo imperi cedebat Lepido,
- 2 cum summa virium penes eum foret. Sub Antoni ingressum in castra Iuventius Laterensis, vir vita ac morte consentaneus, cum acerrime suasisset Lepido, ne se cum Antonio hoste iudicato iungeret, inritus
- 3 consili gladio se ipse transfixit. Plancus deinde dubia, id est sua fide diu quarum esset partium secum luctatus ac sibi difficile consentiens et nunc adiutor D. Bruti designati consulis, collegæ sui, senatuique se litteris venditans, mox eiusdem proditor, Asinius autem Pollio firmus proposito et Iulianis partibus fidus, Pompeianis adversus, uterque exercitus tradidit Antonio.

- 1 LXIV. D. Brutus desertus primo a Planco, post etiam insidiis eiusdem petitus, paulatim relinquente eum exercitu fugiens in hospitis cuiusdam nobilis viri, nomine Cameli, domo ab his, quos miserat Antonius, iugulatus est, iustissimasque optime de se merito viro C. Cæsari poenas dedit, cuius cum in primis omnium amicorum fuisset, interfector fuit et fortunæ, ex qua fructum tulerat, invidiam in auctorem relegabat, censebatque æquum quæ acceperat a Cæsare retinere, Cæsarem, qui illa dederat, perisse.
- 2 Hæc sunt tempora, quibus M. Tullius continuis actionibus

hogy Cæsart dicsérni és emelni kell; mely szavakkal nem azt mondta, a mit értetni kívánt.

LXIII. Ezalatt a futamodó Antonius átkelt az Alpese- 1
ken; a tárgyalások alkalmával Lepidus először visszautasította
öt (ez ugyanis C. Cæsar helyébe lopva pontifex lett, s noha
Hispaniát kapta, ekkor még Galliában időzött); majd gyak-
rabban mutatkozott a katonák előtt is (mivel Lepidus a leg-
tehetetlenebb vezér volt, Antonius pedig, ha józan volt, dere-
kabb volt a legtöbb vezérnél), végre a katonák öt a tábor
hátsó részén egy sáncznyíláson bebocsátották; ő a fővezéri
czimet Lepidusnak engedte át, miután a legfőbb hatalom az
ő kezében volt. Midőn Antonius a táborba bocsátották, 2
Juventius Laterensis, oly férfiú, kinek élete hasonló volt
halálához, miután teljes erejével törekedett rábírni Lepidust,
hogy ne társuljon a haza ellenségének nyilvánított Antonius-
szal, tanácsával semmire sem menvén, megölte önmagát.
Erre Plancus és Asinius Pollio átadták seregeiket Antonius- 3
nak; Plancus az ő sajtószertű kétkedésével soká habozott,
mely párthoz szegődjék; alig volt magával tisztában: majd
támogatja D. Brutust, ki consuljelölt s neki hivataltársa volt
s magát levelében a senatusnak árulgatja, majd ugyanazt
elárulja. Asinius Pollio pedig elveihez szilárd, s a Julius-párt-
nak ép oly hive, mint ellensége a Pompeius-pártnak.

LXIV. D. Brutus, kit Plancus előbb cserben hagyott, 1
aztán meg cselszövéseivel is üldözött, seregétől lassankint el-
hagyatva menekülvén, barátjának, bizonyos Camelus nevű
előkelő férfiúnak házában Antonius küldöttei által megöle-
tett s méltán lakolt a C. Cæsar ellen elkövetett gonosz-
tettéért, kinek gyilkosa lett, noha barátai közt első volt; a
szerencsében, mely fölemelte, meggyűlölte azt, a kitől sze-
rencséje eredt: azt hitte, hogy a mit Cæsartól nyert, az jog-
gal az övé, és hogy Cæsar, ki azokat adta, méltán halt meg.
Ezek azon idők, melyekben M. Tullius beszédei lánczolatá- 2

æternas Antoni memoriæ inussit notas; sed hic fulgentissimo et cœlesti ore, at tribunus Cannutius
 3 continua rabie lacerabat Antonium. Utrique vindicta libertatis morte stetit; sed tribuni sanguine commissa proscriptio, Ciceronis velut satiato Antonio pæne finita. Lepidus deinde a senatu hostis iudicatus est, ut ante fuerat Antonius.

1 LXV. Tum inter eum Cæsaremque et Antonium commercia epistularum et conditionum iacta mentio, cum Antonius et subinde Cæsarem admoneret, quam inimicæ ipsi Pompeianæ partes forent et in quod iam emersissent fastigium et quanto Ciceronis studio Brutus Cassiusque attollerentur, denuntiaretque se cum Bruto Cassioque, qui iam decem et septem legionum potentes erant, iuncturum viris suas, si Cæsar eius aspernaretur concordiam, diceretque plus Cæsarem patris, quam se amici ultioni
 2 debere; * * igitur inita potentiæ societas et hortantibus orantibusque exercitibus inter Antonium et Cæsarem facta adfinitas, cum esset privigna Antoni desponsa Cæsari; consulatumque iniit Cæsar pridie quam viginti annos impleret, x. Kal. Octobris, cum collega Q. Pedio, post urbem conditam annis septingentis novem, ante septuaginta duos, quam tu, M. Vinici, consulatum inires.
 3 Vidit hic annus Ventidium, per quam urbem inter captivos Picentium in triumpho ductus erat, in ea consularem prætextam iungentem prætoria; idem hic postea triumphavit.

1 LXVI. Furente deinde Antonio simulque Lepido, quorum uterque, ut prædiximus, hostes iudicati erant, cum ambo mallent sibi nunciare, quid passi essent quam quid emeruissent, repugnante Cæsare sed frustra adversus duos, instauratum Sullani exempli malum, proscriptio.

val Antonius emlékét örökre megbélyegezte; ő sújtó és ragyogó beszédeivel, Canutius tribunus ellenben folytonos dühével marczangolta Antonium. A zsarnokság e megboszulása 3 mindkettőnek életébe került; a tribunus vérével nyitották meg a proscriptiót, Ciceroéval, mintegy lehűtvén vérszomját Antonius, befejezték. A senatus azután Lepidust nyilvánította a haza ellenségének, mint előbb Antonium.

LXV. Ekkor Lepidus, Cæsar és Antonius közt levélváltás 1 történt s közölték feltételeiket; midőn erre Antonius Cæsart figyelmeztette, hogy neki mily ellensége a Pompeiuspárt, hogy ez mily hatalomra jutott már, és hogy Cicero mennyire buzgólkodik Brutus és Cassius érdekében, kijelenté, hogy ő egyesíteni fogja erejét Brutusé- és Cassiuséval kik már tizenhét legio urai voltak, ha Cæsar megveti az 2 ő szövetségét, végül azt mondta, hogy Cæsar nagyobb boszura köteles atyja iránt, mint ő barátja iránt. Erre megkötötték a hatalmi szövetséget s mivel a seregek kérték és buzdították őket, Antonius és Cæsar egymás közt rokonságra léptek: Cæsar eljegyezte Antonius mostoha leányát.³⁶ Cæsar szeptember huszonkettedikén, egy nappal előbb, hogysen huszadik évét betöltötte, consullá lett. Q. Pedius lett hivataltársa. Ez a hétszázkilenczedik évben történt a város alapítása után, hetvenhét évvel előbb, mint te, M. Vinicius, a consulságra léptél. Ez év látta Ventidiust a picenumi foglyok közt a 3 diadalmenet alkalmával Rómába jönni, ki ugyanezen városban mint volt-consul a toga prætextát a prætorival kötötte össze; ugyanő később diadalmenetet is tartott.

LXVI. Erre Antonius és Lepidus, kiknek mindkettejét, 1 mint mondtuk, előbb a haza ellenségének nyilvánították, kezdtek dühöngni; mindkettő szivesebben hánytorgatta azt, hogy mit szenvedett, mint, hogy mely érdemeket szerzett; Cæsar ellenkezett, bár kettejük ellen hasztalanul s a Sulla által adott veszedelmes példa, a proscriptio, megújult. Ekkor 2

2 Nihil tam indignum illo tempore fuit, quam quod aut
 Cæsar aliquem proscribere coactus est aut ab ullo Cicero
 proscriptus est abscisique scelere Antoni vox publica est,
 cum eius salutem nemo defendisset, qui per tot annos et
 3 publicam civitatis et privatam civium defenderat. Nihil
 tamen egisti, M. Antoni: cogit enim excedere propositi
 formam operis erumpens animo ac pectore indignatio,
 nihil, inquam, egisti mercedem cœlestissimi oris et cla-
 rissimi capitis abscisi numerando auctoramentoque fune-
 4 ris ad conservatoris quondam reipublicæ tantique con-
 sulis inritando necem. Rapuisti tum Ciceroni lucem solli-
 citam et ætatem senilem et vitam miseriorem te principe,
 quam sub triumviro mortem; famam vero gloriamque
 factorum atque dictorum adeo non abstulisti, ut auxeris.
 5 Vivit vivetque per omnem seculorum memoriam; dumque
 hoc vel forte vel providentia vel utcunque constitutum
 rerum naturæ corpus, quod ille pæne solus Romanorum
 animo vidit, ingenio complexus est, eloquentia inlumina-
 vit, manebit incolume, comitem ævi sui laudem Ciceronis
 trahet, omnisque posteritas illius in te scripta mirabitur,
 tuum in eum factum execrabitur, citiusque e mundo genus
 hominum quam (Ciceronis gloria e memoria hominum
 unquam) cedit.

1 LXVII. Huius totius temporis fortunam nec deflere
 quidem quisquam satis digne potuit, adeo nemo expri-
 mere verbis potest; id tamen notandum est, fuisse in
 proscriptos uxorum fidem summam, libertorum mediam,
 servorum aliquam, filiorum nullam: adeo difficilis est
 2 hominibus utcunque conceptæ spei mora. Ne quid ulli
 sanctum relinqueretur, velut in dotem invitamentumque
 sceleris Antonius L. Cæsarem avunculum, Lepidus Pau-
 lum fratrem proscripserant, nec Planco gratia defuit ad
 impetrandum, ut frater eius Plancus Plotius proscriberetur.

nem történt annál nagyobb méltatlanság, mint egyfelől az, hogy Cæsart rákényszerítették, hogy ő is ítéljen el valakit, másfelől, hogy Cicerót is elítélték. A közvélemény elnémult Antonius e bűne folytán és senki sem emelte föl szavát annak érdekében, ki az állam érdekét s a polgárok üdvét annyi éven át védte. Nem nyertél vele semmit, oh M. Antonius — 3 a szivemből kitörő méltatlankodás kényszerít, hogy művem tervezett terjedelmét túlhaladjam — mondom, semmit sem nyertél vele, hogy díjat tűztél ki e mennyei ajakra s a jeles főre, s hóhérdíj által ingerelted az embereket az állam megmentőjének, ama nagy consulknak megölésére. Kioltottad 4 Cicero szomorú életvilágát s elaggott életét, mely nyomorúságosabb volt a te zsarnokságod alatt, mint triumvir korodban a halál: de tettei és beszédei hírét és dicsőségét nem írhattad ki, sőt még növelted. Él és élni fog ő minden idők 5 emlékezetében, és míg akár véletlen, akár isteni gondviselés által, vagy bármiképen ép marad az alkotmány jelen szervezete, a mit az összes rómaiak közül talán csak ő értett meg és fogott fel elméjével, világított meg ékesszólásával: Cicero hirneve kísérelje lesz fennmaradásának, az utókor bámulni fog annak ellened intézett iratain és átkozza tettetted, melyet ellene elkövettél; előbb hal ki a földről az emberi nem, mint Cicero hire az emberek emlékezetéből.

LXVII. Ez egész korszak sorsát el sem sirathatja az ember, annál kevésbbé fejezheti ki szavakban. De annyit meg kell jegyeznünk, hogy a halálra ítéltek iránt legnagyobb volt a hitvesi hűség, kisebb a felszabadítottak hűsége, csekély a szolgálké, a gyermeki hűség pedig semmi; oly erősen ragaszkodik az ember a mutatkozó haszonhoz. S hogy illetlen 2 semmi se maradjon, mintegy kölcsönös ajándékul, egyszersmind ingerlésül a bünre, Antonius az ő nagybátyját L. Cæsart, Lepidus pedig fitestvérét Paulust ítélte el; Plancus is anyyira kegyben volt, hogy kieszközlé Plancus Plotiusnak,

3 Eoque inter iocos militaris, qui currum Lepidi Planci-
que secuti erant, inter execrationem civium usurpabant
hunc versum: De germanis, non de Gallis duo triumphant
consules.

1 LXVIII. Suo præteritum loco referatur; neque enim
persona umbram actæ rei capit. Dum in acie Pharsalica
(Africaque) de summa rerum Cæsar dimicat, M. Cœlius,
vir eloquio animoque Curioni simillimus, sed in utroque
perfectior nec minus ingeniose nequam, cum in mo-
dica quidem * * servari posset, (quippe peior illi res
familiaris quam mens erat) in prætura novarum tabu-
larum auctor extitit nequitiæque senatus et consulis auc-
toritate deterreri; accito etiam Milone Annio, qui non
impetrato reditu Iulianis partibus infestus erat, in
urbe seditionem, in agris haud occulte bellicum tumul-
tum movens, primo summotus a republica, mox consu-
laribus armis auctore senatu circa Thurios oppressus
2 est. Incepto pari similis fortuna Milonis fuit, qui
Compsam in Hirpinis oppugnans ictusque lapide tum
P. Clodio, tum patriæ, quam armis petebat, pœnas
3 dedit, vir iniques et ultra fortem temerarius. Quatenus
autem aliquid ex omissis peto, notetur immodica et
intempestiva libertate usos adversus C. Cæsarem Ma-
rullum Epidium Flavumque Cæsetium tribunos ple-
bis, dum arguunt in eo regni voluntatem, pæne
vim dominationis expertos; in hoc tamen sæpe
laccessiti principis ira excessit, ut censoria potius con-
tentus nota quam animadversione dictatoria sum-
moveret eos a republica testareturque esse sibi mi-
serrimum, quod aut natura sua ei excedendum foret

fitestvérenek elítéltetését. Azért a katonai gúnydalok közt, melyek Lepidus és Plancus kocsiját kísérték, dalolták a polgárok szidalma közt e verset is: Fitestvéreim, nem a gallokon diadalmaskodott a két consul.³⁷

LXVIII. Itt említünk föl egy már előbb történt dolgot, 1 mert a szereplő személy ismertebb, hogy sem el lehetne hallgatni. Míg ugyanis Cæsar a pharsalusai és afrikai ütközetben a főhatalmi kérdést eldöntötte, Rómában M. Cælius lépett fel; szónoki tehetségre és szellemre igen hasonlított Curiohoz, de kettejük közül a tökéletesebb s nem kevésbé eszes elvetemült, mivel csekélyben³⁸ maradhatott volna, (mert vagyoni állapota rosszabb volt, mint szándéka,) prætor korában új adóستörvényeket indítványozott, és sem a senatus tekintélye, sem a consulé vissza nem tartotta őt; sőt Milo Annius is, ki a Julius-párt ellensége volt, mert visszahívását nem bírta kieszközölni, hozzá szegődött; a városban lázadást, a vidéken pedig — nem is titkolva — fegyveres fölkelést támasztottak: Cæliust előbb hivatalából űzték el, majd a senatus által ellene kirendelt consulok fegyveres erővel győzték le Thurii körül. Hasonló véget ért Milo is, mint kezdő társa; midőn 2 Compsát, a hirpinusok városát ostromolta, egy kődarabtól találva meglakolt mind P. Clodiusért, mint honáért, melyre fegyverrel támadt; nyughatatlan s inkább vakmerő volt, mint bátor. A mennyiben pedig itt egyben-másban a mult 3 történetét kiegészítem, főlemlítem Marullus Epidius és Flavius Cæsetius néptribunusokat is, kik túlsok vakmerőséget követtek el C. Cæsar ellen, s míg őt királlyságra való törekvéssel vádolták, ők maguk zsarnoki hatalmat gyakoroltak. De a sokat zaklatott fejedelem haragja csak annyiban sujtott rájuk, hogy a dictatori büntetés alkalmazása helyett censori fenytéssel elmozdította őket az államhivatalból s kijelenté, hogy rá nézve a legszomorúbb, ha vagy természetétől elütő

aut minuenda dignitas. Sed ad ordinem revertendum est.

1 LXIX. Iam et Dolabella in Asia C. Trebonium consularem, cui succedebat, fraude deceptum Zmyrnæ occiderat, virum adversus merita Cæsaris ingrattissimum participemque cædis eius, a quo ipse in consulare provectus
 2 fastigium fuerat; et C. Cassius, acceptis a Statio Murco et Crispo Marcio, prætoriiis viris imperatoribusque, prævalidis in Syria legionibus inclusum Dolabellam, qui præoccupata Asia in Syriam pervenerat, Laodicæ expugnata ea urbe interfecerat, ita tamen, ut ad ictum servi sui Dolabella non segniter cervicem daret, et decem legiones in eo tractu sui iuris fecerat; et M. Brutus C. Antonio, fratri M. Antoni, in Macedonia Vatinioque circa Dyrrhachium volentis legiones extorserat, sed Antonium bello laccessierat, Vatinium dignatione obruerat, cum et Brutus cuilibet ducum præferendus videretur, et Vatinus nulli homini non esset postferendus, (in quo deformitas corporis cum turpitudine certabat ingeni, adeo ut animus eius dignissimo domicilio inclusus videretur) eratque
 4 septem legionibus validus. At lege Pedia, quam consul Pedius collega Cæsaris tulerat, omnibus, qui Cæsarem patrem interfecerant, aqua ignique damnatis interdictum erat, quo tempore Capito, patruus meus, vir ordinis senatorii, Agrippæ subscripsit in C. Cassium. Dumque ea in
 6 Italia geruntur, acri atque prosperrimo bello Cassius Rhodum, rem immanis operis, ceperat, Brutus Lycios devicerat, et inde in Macedoniam exercitus traiecerant, cum per omnia repugnans naturæ suæ Cassius etiam Bruti clementiam vinceret: neque reperias, quos aut pronior fortuna comitata sit aut veluti fatigata maturius destituerit quam Brutum et Cassium.

módon kell cselekednie, vagy pedig méltóságát csorbítania. De térjünk vissza tárgyunkhoz.

LXIX. Dolabella már megölte Ázsiában, Smyrnában, a 1
 esellel rászédett C. Trebonius consularist, kinek ő utódja volt; Trebonius igen háladatlan volt Cæsar iránt, sőt ennek meggyilkolásában is volt része, bár ő általa emelkedett a consuli méltóságig. C. Cassius átvette a seregök által fővezéri cím- 2
 mel megtisztelt Statius Murcus és Crispus Marcius volt prætoroktól az erős syriai legiókat, körülzárta Dolabellát, ki elfoglalván Ázsiát, Syria ellen fordult; Cassius őt Laodiceába zárta és öngyilkosságra kényszerítette s Dolabella vonakodás nélkül nyujtotta nyakát a halálos csapásra szolgáljának; Cassius e vidéken tíz legiót kerített hatalmába. M. Brutus is el- 3
 vette C. Antoniustól, M. Antonius fítestvérétől Macedoniában, Vatiniustól meg Dyrrhachium körül az öt szívesen követő legiókat; Antoniust harcban is meggyőzte, Vatiniust jelessége által semmisíté meg; mert meglátszott, hogy Brutus bármely vezérnél előbbrevaló, Vatinius pedig a férfiak közt a legutolsónak volt tekinthető. (Benne a külső rútság 4
 vetélkedett a szellemével, annyira, hogy lelkét a hozzá legméltóbb hüvely látszott zárni.) Brutus hadi ereje így hét legiónyi lett. — A pediusi törvény, melyet Cæsar hivataltársa, 5
 Pedius hozott, a száműzetés átkát mondja ki mindazokra, kik Cæsar atyja megölésének részesei voltak. Ez időben Capito, az én nagybátyám, a senatori rendhez tartozó férfiú, Agrippának C. Cassius elleni vádját támogatta. Mig Italiá- 6
 ban ezek történnek, Cassius heves és szerencsés harcban, roppant erőfeszítéssel bevette Rhodust, Brutus legyőzte Lycia lakóit és ők seregeikkel innen Macedoniába vonultak, midőn Cassius, ki mindent legyőzött, mi természetével ellenkező volt, még Brutus szelidségét is megtörte. Nem is találunk férfiakat, kiket a szerencse készségesebben követett, s kiket mintegy kimerülve, korábban elhagyott volna, mint Brutust és Cassiust.

- 1 LXX. Tum Cæsar et Antonius traiecerunt exercitus in Macedoniam et apud urbem Philippos cum M. Bruto Cassioque acie concurrerunt. Cornu, cui Brutus præerat, impulsis hostibus castra Cæsaris cepit; (nam ipse Cæsar, etiamsi infirmissimus valetudine erat, obibat munia ducis, oratus etiam ab Artorio medico, ne in castris remaneret, manifesta denuntiatione quietis territo) id autem, in quo
- 2 receperat loca. Tum Cassius ex sua fortuna eventum collegæ æstimans cum dimisisset evocatum iussissetque nunciare sibi, quæ esset multitudo ac vis hominum, quæ ad se tenderet, tardius eo nunciante, cum in vicino esset agmen cursu ad eum tendentium neque pulvere facies aut signa denotari possent, existimans hostis esse qui intruerent, lacerna caput circumdedit extentamque cervicem
- 3 interritus liberto præbuit. Deciderat Cassi caput, cum evocatus advenit nuncians Brutum esse victorem; qui cum imperatorem prostratum videret: «sequar, inquit, eum, quem mea occidit tarditas» et ita in gladium incubuit.
- 4 Post paucos deinde dies Brutus conflixit cum hostibus et victus acie cum in tumultum nocte ex fuga se recepisset, impetravit a Stratone Aegeate, familiari suo, ut manum morituro commodaret sibi, reiectoque lævo super caput brachio cum mucronem gladi eius dextera tenens sinistrae admovisset mammillæ ad eum ipsum locum, qua cor emicat, impellens se in vulnus uno ictu transfixus expiravit protinus.
- 1 LXXI. Messalla, fulgentissimus iuvenis, proximus in illis castris Bruti Cassique auctoritati, cum essent qui eum ducem poscerent, servari beneficio Cæsaris maluit quam dubiam spem armorum tentare amplius: nec aut Cæsari quicquam ex victoriis suis fuit lætius quam servasse Corvinum, aut maius exemplum hominis grati

LXX. Ekkor Cæsar és Antonius Macedoniába vezették 1 seregeiket s Philippi mellett megütköztek Brutus- és Cassius-szal. Azon szárny, melynek Brutus volt vezére, visszaverte az ellent s Cæsar táborát elfoglalta (Cæsar ugyanis, bár igen beteg volt, teljesítette a vezéri kötelességeket, noha orvosa Artorius is, kit világos álomlátása megrémített, kérte őt, hogy ne maradjon a táborban). Az a szárny ellenben, melynek élén Cassius állott, megveretett s nagy veszteséggel vonult vissza az emelkedettebb helyekre. Ekkor Cassius a magáé 2 szerint ítélvén meg társa szerencsését, kémeket küldött ki, hogy hírt vegyen, miféle tömeg az, mely feléje tart; a hirnök későn tett jelentést; mivel már a futva közelgő csapat egészen közel volt s a portól az arcok és hadi jelek nem voltak fölismerhetők, Cassius a csapatot előre törő ellenségnek vélvén, köpenyét fejére borította s félelem nélkül nyujtotta nyakát szolgáljának. Cassius feje már lehullott, mire a hirnök 3 megérkezett és hirül hozta Brutus győzelmét. A kém, midőn vezére holttestét elterülve látta, felkiáltott: «Követni fogom őt, kit az én késlekedésem ölt meg», azzal kardjába dőlt. Pár nappal később Brutus megütközött az ellenséggel s le- 4 győzetett; midőn futás közben éjjel egy dombon vontá meg magát, barátját, Strato Aegeatest arra kérte, hogy ölje meg őt, ki már halálra szánta magát, s bal karját feje fölött hátra hajtván, jobbjaival a kard hegyét tartotta s azt bal melle közepére illesztette, épen ama helyre, hol a sziv dobog, neki dült a kardnak, mely oly hirtelen átszúrta, hogy lelkét rögtön kiadta.

LXXI. A fővezérek után Messalla, e nagy tehetségű férfi, 1 volt az első Brutus és Cassius táborában. Noha voltak, kik őt vezérül óhajtották, inkább kivánta életét Cæsar kegyéből megmenteni, mint a fegyverekbe vetett halvány reményt újra fölidézni; Cæsarnak is győzelmei alig szereztek nagyobb örömet annál, hogy Corvinust megnyerte; az emberi hálára sincs

2 ac pii quam Corvinus in Cæsarem fuit. Non aliud bel-
 lum cruentius cæde clarissimorum virorum fuit: tum
 Catonis filius cecidit; eadem Lucillum Hortensiumque,
 eminentissimorum civium filios, fortuna abstulit; nam
 Varro, ad ludibrium moriturus Antoni, digna illo ac vera
 3 de exitu eius magna cum libertate ominatus est. Drusus
 Livius, Iuliæ Augustæ pater, et Varus Quintilius ne ten-
 tata quidem hostis misericordia alter se ipse in taberna-
 culo interemit, Varus autem liberti, quem id facere coë-
 gerat, manu, cum se insignibus honorum velasset, iugu-
 latus est.

1 LXXII. Hunc exitum M. Bruti partium septimum et
 tricesimum annum agentis fortuna esse voluit, incorrupto
 animo eius in diem, quæ illi omnis virtutes unius teme-
 2 ritate facti abstulit. Fuit autem dux Cassius melior, quanto
 vir Brutus; e quibus Brutum amicum habere malles, ini-
 micum magis timeres Cassium; in altero maior vis, in
 altero virtus; qui si vicissent, quantum reipublicæ inter-
 fuit Cæsarem potius habere quam Antonium principem,
 3 tantum retulisset habere Brutum quam Cassium. Cn. Do-
 mitius, pater L. Domiti, nuper a nobis visi, eminentissimæ
 ac nobilissimæ simplicitatis viri, avus huius Cn. Domiti,
 clarissimi iuvenis, occupatis navibus cum magno sequen-
 tium consilia sua comitatu fugæ fortunæque se commisit,
 4 semet ipso contentus duce partium. Staius Murcus, qui
 classi et custodiæ maris præfuerat, cum omni commissa
 sibi parte exercitus naviumque Sext. Pompeium, Cn.
 Magni filium, qui ex Hispania revertens Siciliam armis
 5 occupaverat, petit. Ad quem et e Brutianis castris et ex
 Italia aliisque terrarum partibus, quos præsentis periculo
 fortuna subduxerat, proscripti confluebant: quippe nul-
 lum habentibus statum quilibet dux erat idoneus, cum
 fortuna non electionem daret, (sed) perfugium ostenderet

szébb példa, mint Corvinusé Cæsar iránt. Nem volt vérengző 2 háború, melyben több jeles férfiú hullott volna el, mint ebben; itt esett el Cato fia, ugyane sors ragadta el Lucullust és Hortensiust, ama kitünő polgárok fiait; Varro pedig, kit Antonius parancsa küldött a halálba, nagy bátorsággal jóslá meg Antoniusnak megérdemelt bukását. Drusus Livius, 3 Julia Augusta ⁹⁹ atyja, és Varus Quintilius, nem vártak az ellenségtől kegyelmet; az egyik önmagát ölte meg sátorában, Varust pedig, miután elborította magát tisztsége jelvényeivel, szolgálja ölte meg, kit e tette kényszerített.

LXXII. E sorsot rendelte a végzet M. Brutus pártjának. 1 Ő harminczhét éves volt halálakor s lelke tiszta ama napig, melyen vakmerő büntetével összes erényeit megsemmisíté. Cassius jobb vezér, Brutus jobb ember; közülök Brutus kivá- 2 natosabb volt barátnak, Cassius félelmesebb ellenségnek, egyikben több erő, a másikban nagyobb vitészség. Ha győztek volna, a mennyire javára volt az államnak, hogy Cæsar legyen inkább a feje, s nem Antonius: annyira czélszerűbb lett volna államfőül Brutus, mint Cassius. Cn. Domitius, L. Do- 3 mitiusnak, a mostanában elhunyt kitünő s nemes egyszerűségű férfiúnak atyja, s nagyatyja Cn. Domitiusnak, e jeles ifjunak, hajókat szerezvén, az ő véleményén levők nagy seregével futásban és véletlenül keresett menedéket, megelégedvén azzal, hogy egymaga alkosson pártot. Staius Murcus 4 a hajóhad parancsnoka, ki a tenger felügyeletével volt megbizva, a seregnek s hajóhadnak egész rábizott részével Sex. Pompeiushoz, a nagy Cneius fiához sietett, ki Hispaniából megtérvén, Siciliát foglalta el. Hozzá sereglettek a Brutus 5 táborából, Italiából és más vidékekről menekültek, kik a rögtöni veszedelmet kikerülhették; nekik, kik a legnagyobb bizonytalanságban voltak, bármely vezér jó volt, mivel a sors nem engedett nekik választást, de menedéket mutatott s

exitialemque tempestatem fugientibus statio pro portu foret.

1 LXXIII. Hic adulescens erat studiis rudis, sermone barbarus, impetu strenuus, manu promptus, cogitatione celer, fide patri dissimillimus, libertorum suorum libertus servorumque servus, speciosis invidens, ut pareret humillimis; quem senatus, pæne totus adhuc e Pompeianis constans partibus, post Antoni a Mutina fugam eodem illo tempore, quo Bruto Cassioque transmarinas provincias decreverat, revocatum ex Hispania, ubi adversus eum clarissimum bellum Pollio Asinius prætorius gesserat, in paterna bona restituerat et oræ maritimæ
2 præfecerat. Is tum, ut prædiximus, occupata Sicilia servitia fugitivosque in numerum exercitus sui recipiens magnum modum legionum effecerat perque Menam et Meneraten, paternos libertos, præfectos classium latrociniis ac prædationibus infestato mari ad se exercitumque tuendum rapto utebatur, cum eum non depuderet vindictum armis ac ductu patris sui mare infestare piraticis sceleribus.

1 LXXIV. Fractis Brutianis Cassianisque partibus Antonius transmarinas obiturus provincias substitit; Cæsar in Italiam se recepit, eamque longe quam speraverat
2 tumultuosiore[m] reperit. Quippe L. Antonius consul, vitiorum fratris sui consors, sed virtutum, quæ interdum in illo erant, expers, modo apud veteranos criminatus Cæsarem, modo eos qui iusta divisione prædiorum nominatisque coloniis agros amiserant, ad arma conciens magnum exercitum conflaverat. Ex altera parte uxor Antoni Fulvia nihil muliebri præter corpus gerens omnia armis tumultuque miscebat. Hæc belli sedem Præneste cepit; Antonius pulsus undique viribus Cæsaris Perusiam

azoknak, kik a legrosszabb sors elől futottak, kikötő volt minden hely, a hol megállhattak.

LXXIII. Ezen Sextus Pompeius képzetlen, barbár beszédü, indulatos természetü, harczra kész, gyors észjárású, megbízhatóságban épen ellenkező atyjával; a saját felszabadítottjainak és szolgáinak szolgája s a nagyoknak irigye volt, hogy meghódoljon a leghitványabbaknak; őt a még majdnem egészen Pompeius-pártiakból álló senatus Antoniusnak Mutinától való futása után, ugyanakkor, midőn a tengerentúli tartományokat Brutusra s Cassiusra bizta, visszahíván Hispaniából, hol ellene Asinius Pollio volt-prætor hires hadjáratot viselt, atyja javaiba visszahelyezte s megbizta a tengerpartok parancsnokságával. Ő — mint mondtuk — elfoglalta Siciliát, mivel rabszolgák és menekültek megnövelték seregét, számos legiót alakított s atyja fölszabadítottjai, Mena és Menecrates hajóparancsnokok által rablással és zsákmányolással zaklatván a tengert, a saját maga és serege föntartását zsákmányból eszközölte, nem szégyenelte az atyja vezérlete és fegyverei által megtisztított tengert kalózbűnökkel beszennyezni.

LXXIV. Megtörvén Brutus és Cassius pártját, abban állapodott meg Antonius, hogy a tengerentúli tartományokba megy; Cæsar Italiába tért vissza s azt sokkal nagyobb belzavargásban találta, mint gondolta volna. Mert L. Antonius consul, ki csupán bűnökben hasonlított fitestvéréhez, de nem jótulajdonában is, melyek ebben olykor mégis feltűntek, majd Cæsart rágalmazta a veteránok előtt, majd fegyverre szólítván azokat, kik az igazságos jószágfelosztás és gyarmatrendezés következtében vesztették el fekvéseiket, nagy sereget szerzett. Más részről Fulvia, Antonius felesége, kiben testén kívül mi sem volt nőies, fegyveres lázongást idézett elő, elfoglalta Prænestét, a háború góczpontját; Antonius mindenünne kiűzetvén Cæsar seregei által, Perusiába

se contulerat; Plancus Antonianarum adiutor partium spem magis ostenderat auxili, quam opem ferebat Antonio.

4 Usus Cæsar virtute et fortuna sua Perusiam expugnavit, Antonium inviolatum dimisit; in Perusinos magis ira militum quam voluntate sævitum ducis; urbs incensa, cuius initium incendi princeps eius loci fecit Macedonicus, qui subiecto rebus ac penetibus suis igni transfixum se gladio flammæ intulit.

1 LXXV. Per eadem tempora exarserat in Campania bellum, quod professus eorum, qui perdididerant agros, patrocinium ciebat Ti. Claudius Nero prætorius et pontifex, Ti. Cæsaris pater, magni vir animi doctissimique ingeni: id quoque adventu Cæsaris sepul-
2 tum atque discussum est. Quis fortunæ mutationes, quis dubios rerum humanarum casus satis mirari queat? quis non diversa præsentibus contrariaque
3 expectatis aut speret aut timeat? Livia nobilissimi et fortissimi viri Drusi Claudiani filia, genere, probitate, forma Romanarum eminentissima, quam postea coniugem Augusti vidimus, quam transgressi ad deos sacerdotem ac filiam, tum fugiens mox futuri sui Cæsaris arma, manibus bimum hunc Tiberium Cæsarem, vindicem Romani imperi, futurumque eiusdem Cæsaris filium gestans sinu, per avia itinerum vitatis militum gladiis uno comitante, quo facilius occultaretur fuga, pervenit ad mare et cum viro Nerone pervecta in Siciliam est.

1 LXXVI. Quod alieno testimonium redderem, eo non fraudabo avum meum: quippe C. Velleius honoratissimo inter illos trecentos sexaginta iudices loco a Cn. Pompeio lectus, eiusdem Marcique Bruti ac Ti. Neronis præfectus fabrum, vir nulli secundus, in Campania

vonult; Plancus, Antonius pártjának támogatója, inkább csak a támogatás ígéretével kecsegtette Antoniust, mint valóban segítette. Cæsar szokott szerencséjével s vitézségével Perusiát bevette, Antoniust bántatlanul bocsátotta el; a Perusiában elkövetett kegyetlenkedést inkább a katonák dühe, mint Cæsar akarata idézte elő; a várost felgyújtották, mely tűzveszedelmet maga Macedonicus, a város egyik előkelője kezdte, ki felgyújtván házát és kincseit, karddal átszúrta vetette magát a lángok közé.

LXXV. Ez időtájtban Campaniában háború tört ki, melyet Tib. Claudius Nero, volt-prætor, akkor pontifex, Tib. Cæsar atyja, nemes lelkületű és nagy műveltségű férfiú idézett elő, védelmet igérvén azok ügyének, kik földeiket elvesztették; Cæsar megérkezésével ez is véget ért és befejezést nyert. Ki tudná eléggé csodálni a szerencse forgandóságát s az emberi dolgok kiszámíthatlan folyását, s ki nem ingadoznék félelem és remény közt, látva, hogy nem az történik, a mit várt, hanem az ellenkező! Livia, az előkelő és bátor Drusus Claudianus leánya, származásra, szüzi tisztaságra s szépségre első a római nők közt, ki később Augustus felesége, majd midőn Augustus az istenek közé költözött, papnője s leánya volt, ezen Livia ekkor menekülvén Cæsarnak, jövendő férjének fegyverei elől, karjaiban a kétéves Tiberius Cæsart, a római birodalom mostani urát, ugyanazon Cæsarnak jövendő fiát hordozván, rejtek utakon, a katonák fegyvereit elkerülve, egyetlen kísérővel, hogy a futás könnyebben rejthető legyen, a tengerhez sietett s férjével, Neroval együtt Siciliába hajózott.

LXXVI. Ha elismeréssel illetek mást, abban nem rövidítem meg ösömet sem; C. Velleius ugyanis, kit Cn. Pompeius a legmegtisztelőbb módon ama háromszázhatvan bíró közé választott, s ki utóbb Marcus Brutusnak, és Tib. Neronak Campaniában főmérnöke volt, ez érdemes férfiú Neronak

digressu Neronis a Neapoli, cuius ob singularem cum eo amicitiam partium adiutor fuerat, gravis iam ætate et corpore cum comes esse non posset, gladio se ipse transfixit.

2 Inviolatam excedere Italia Cæsar passus Fulviam Plan- cumque muliebris fugæ comitem; nam Pollio Asinius cum septem legionibus, diu retenta in potestate Antoni Venetia, magnis speciosisque rebus circa Altinum aliasque eius regiones urbis editis, Antonium petens, vagum adhuc Domitium, quem digressum e Brutianis castris post cædem eius prædiximus et propriæ classis factum ducem, consiliis suis inlectum ac fide data iunxit Antonio; quo facto, quisquis æquum se præstiterit, sciat non minus a Pollione in Antonium quam ab Antonio in Pollionem

3 esse conlatum. Adventus deinde in Italiam Antoni apparatusque contra eum Cæsaris habuit belli metum; sed pax

4 circa Brundusium composita. Per quæ tempora Rufi Salvidieni scelestas consilia patefacta sunt, qui natus obscurissimis initiis parum habebat summa accepisse et proximus a Cn. Pompeio ipsoque Cæsare equestris ordinis consul creatus esse, nisi in id ascendisset, e quo infra se et Cæsarem videret et rempublicam.

1 LXXVII. Tum expostulante consensu populi, quem gravis urebat infesto mari annona, cum Pompeio quoque circa Misenum pax inita, qui haud absurde, cum in navi Cæsaremque et Antonium cœna exciperet, dixit in Carinis suis se cœnam dare, referens hoc dictum ad loci nomen, in quo paterna domus ab Antonio possidebatur.

2 In hoc pacis fœdere placuit Siciliam Achaiamque Pompeio concedere; in quo tamen animus inquires manere non

3 potuit. Id unum tantummodo salutare adventu suo patriæ attulit, quod omnibus proscriptis aliisque, qui ad eum ex diversis causis fugerant, reditum salutemque pactus est;

Nápolyból való távoztakor, kinek pártját a köztük volt kiváló baráti viszony miatt támogatta, hajlott kora s betegsége miatt nem követhetvén őt, karddal ölte meg magát. Cæsar Italiából sértetlenül engedte távozni Fulviát és Plancust, a futó asszony kísérelését; Asinius Pollio Venetiát sokáig megtartotta Antonius hatalmában és fényes tetteket vitt véghez Altinum és ama tartomány egyéb városai körül; hét legiójával Antonius keresvén, a még bolyongó Domitiust, kiről említettük, hogy Brutus holta után annak táborából távozott és saját hajóhadának élére állott, rábeszéléssel megnyerte és szavát adván neki, Antonius pártjára vonta, mely tett által, mint minden méltányosan gondolkodó beláthatja, Pollio tett annyit Antoniusért, mint Antonius Pollioért. Az- 3 tán Antonius Italiába jövelele, majd Cæsarnak ellene irányult hadi készületei keltették föl a háború félelmét, de Brundisium körül létrejött a béke. Ekkor jutottak napvilágra Rufus 4 Salvidienus bűnös üzelmei, ki igen szerény családból származván, nem becsülte meg eléggé, hogy a legfőbb hivatalokra jutott, (mert ő, mint Pompeius és maga Cæsar is, a lovagrendből lett consullá,) s annyira akart emelkedni, hogy úgy Cæsart, mint az államot lábainál lássa.

LXXVII. Ekkor a nép kívánságára, mely a miatt, hogy 1 a tenger veszélyeztetve volt, gabnahiányt szenvedett, Pompeius-szal Misenum körül megkötötték a békét. Midőn hajóján Cæsart és Antonius megvendégelte, tréfásan mondta, hogy ő a carinán (hajógerincz) ad lakomát, azon városrész 41 nevére czélozván e szavaival, a hol egykor atyja palotája volt, melyet ekkor Antonius foglalt el. E békeszerződés értelmé- 2 ben Siciliát és Achaiát Pompeiusnak engedték. De az ő nyug- 3 talan lelke nem birt békében maradni; a szövetséghez való csatlakozása a hazának csak annyiban volt javára, a mennyiben a számüzötteknek s másoknak, kik különböző okokból hozzá menekültek, szabad visszatérést kötött ki; e dolog más

quæ res et alios clarissimos viros et Neronem Claudium et M. Silanum Sentiumque Saturninum et Arruntium ac Titium restituit reipublicæ. Statium autem Murcum, qui adventu suo classisque celeberrimæ viris eius duplicaverat, insimulatum falsis criminationibus, quia talem virum collegam officii Mena et Menecrates fastidierant, Pompeius in Sicilia interfecerat.

1 LXXVIII. Hoc tractu temporum Octaviam, sororem Cæsaris, M. Antonius duxit uxorem. Redierat Pompeius in Siciliam, Antonius in transmarinas provincias, quas magnis molimentis Labienus, ex Brutianis castris profectus ad Parthos, producto eorum exercitu in Syriam interfectoque legato Antoni concusserat; qui virtute et ductu Ventidi una cum Parthorum copiis celeberrimoque iuvenum Pacoro, regis filio, extinctus est. Interim Cæsar per hæc tempora ne res disciplinæ inimicissima, otium corrumperet militem, crebris in Illyrico Delmatiaque expeditionibus patientia periculorum bellique experientia durabat exercitum. Eadem tempestate Calvinus Dornitius cum ex consulatu obtineret Hispaniam, gravissimi comparandique antiquis exempli auctor fuit: quippe primi pili centurionem nomine Vibillum ob turpem ex acie fugam fusti percussit.

1 LXXIX. Crescente in dies et classe et fama Pompei Cæsar molem belli eius suscipere statuit. Aedificandis navibus contrahendoque militi ac remigi navalibusque adsuescendo certaminibus atque exercitationibus præfectus est M. Agrippa virtutis nobilissimæ, labore, vigilia, periculo invictus, parendique, sed uni, scientissimus, aliis sane imperandi cupidus et per omnia extra
2 dilationes positus consultisque facta coniungens. Hic in Averno ac Lucrino lacu speciosissima classe fabricata

jeles férfiakon kívül Nero Claudiust, M. Silanust, Sentius Saturninust, továbbá Titiust visszaadta a hazának. Statius 4 Murcust azonban, ki saját és jeles hajóhadának csatlakozása által Pompeius erejét megkétszerezte, Pompeius — mivel Mena és Menecrates irigyelvén hivataltársokul e nagy férfiút, hamis vádakkal illették őt — Siciliában megölte.

LXXVIII. Egyidejűleg M. Antonius nőül vette Octaviát, 1 Cæsar nőtestvérét. Pompeius Siciliába tért vissza, Antonius a tengerentúli tartományokba, melyekben Labienus, ki a Brutus-féle táborból a parthusokhoz ment át, ezeknek seregét Syria ellen vezetvén s Antonius alvezérét megölvén, nagy rázkódtatásokat idézett elő; őt a parthusok seregével s a jeles ifjú királyfival Pacorus-szal együtt Ventidius vezér vitézsége tette tönkre. E közben Cæsar, nehogy a nyugalom, a 2 hadi fegyelem e nagy ellensége, elpuhítsa katonáit, Illyricumba és Dalmatiába való gyakori betörés által a veszedelmek elviselésében s a harcz gyakorlatában edzette seregét. Ugyanazon időben Calvinus Domitius, ki consuli hivatala le- 3 jártával Hispaniát kapta provinciául, a régi időkre emlékeztető példát nyujtott, ugyanis bottal ütött le bizonyos Vibillius nevű első sorbeli századost, az ütközetből való gyalázatos megfutása miatt.

LXXIX. Pompeiusnak mind hajóhada, mind hire nap- 1 ról-napra növekedvén, Cæsar elhatározta, hogy elvállalja az ellene való háború terhét. A hajók építése, katonaság s matróznép összeszedése, ezeknek a tengeri ütközetekbe s a fáradalmak elviselésébe való begyakorlása M. Agrippa vezetése alatt történt, ki egyéb erényei mellett lankadatlan buzgalommal, éberséggel s kitartással birt; kitünően tudott engedelmeskedni, de csak egynek; másokkal szemben parancsolni kívánt; a halogatás semmiben sem volt természete s az elhatározást nála azonnal tett követte. Az Avernus és Lucri- 2 nus tavakon pompás hajóhadat szerelt föl s naponkénti gya-

cottidianis exercitationibus militem remigemque ad sum-
 mam et militaris et maritimæ rei perduxit scientiam. Hac
 classi Cæsar, cum prius despondente ei Nerone, cui ante
 nupta fuerat, Liviam, auspiciatis reipublicæ ominibus du-
 3 xisset eam uxorem, Pompeio Siciliæque bellum intulit. Sed
 virum humana ope invictum graviter eo tempore fortuna
 concussit: quippe longe maiorem partem classis circa Veliam
 Palinurique promontorium adorta vis Africi laceravit ac
 4 distulit. Ea patrando bello mora fuit, quod postea dubia
 et interdum ancipiti fortuna gestum est: nam et classis
 eodem loco vexata est tempestate et ut navali primo præ-
 lio apud Mylas ductu Agrippæ pugnatum prospere, ita
 inopinato classis adventu gravis sub ipsius Cæsaris oculis
 circa Tauromenium accepta clades; neque ab ipso pericu-
 lum abfuit. Legiones, quæ cum Cornificio erant legato
 Cæsaris, expositæ in terram pæne a Pompeio oppressæ
 5 sunt. Sed ancipitis fortuna temporis mature virtute cor-
 recta: explicatis quippe utriusque partis classibus pæne
 omnibus exutus navibus Pompeius Asiam fuga petivit
 iussuque M. Antoni, cuius opem petierat, dum inter du-
 cem et supplicem tumultuatur et nunc dignitatem retinet,
 nunc vitam precatur, a Titio iugulatus est, cui in tantum
 duravit hoc facinore contractum odium, ut mox ludos in
 theatro Pompei faciens execratione populi spectaculo,
 quod præbebat, pelleretur.

1 LXXX. Acciverat gerens contra Pompeium bellum
 ex Africa Cæsar Lepidum cum duodecim semiplenis
 3 legionibus. Hic vir omnium vanissimus neque ulla vir-
 tute tam longam fortunæ indulgentiam meritis exer-
 citum Pompei, quia propior fuerat, sequentem non
 ipsius sed Cæsaris auctoritatem ac fidem, sibi iun-

korlatok által a katonaságot s az evező legényeket jelentékeny hadi és tengerészeti ügyességre tanította. E hajóhaddal indult Cæsar a Pompeius és Sicilia elleni háborúba, miután az államnak kedvező előjelek közt nőül vette Liviát, kitől Nero, előbbi férje, Cæsar kedvéért elvált. De a férfiúra, kit emberi 3 kéz le nem győzött, súlyos csapást mért azon időben a sors: Velia és Palinurus hegyfok közt az afrikai szélvész elpusztította és megsemmisítette hajóhada legnagyobb részét. Ez 4 késleltette őt a háború befejezésében, melyet utóbb váltakozó, sőt olykor kedvezőtlen szerencsével viselt. A hajóhadat a mondott helyen megviselte a vihar s bár hadai Agrippa vezérlete alatt a Mylæ melletti tengeri ütközetben szerencsésen harczoltak, Tauromenium környékén az ellenséges hajóhad váratlan megérkezte folytán Cæsar szeme láttára szenvedett az övé súlyos vereséget s ő maga is veszedelemben forgott. A legiókat, melyeket Cæsar alvezére, Cornificius vezetett, kitétték a partra, hol azokat Pompeius majdnem tönkre tette. De a szerencse, ez egy ideig való ingadozásának véget vetett 5 a vitézség; csatarendbe állván mindkét részről a hajóhadak, Pompeius elvesztette majdnem minden hajóját s Ázsiába futott; M. Antonius parancsára, kitől — nyugtalan hánykodásban a segítséget kérő s a hadvezér önérzete közt, a saját méltóságát őrizgetve s életéért könyörögve — támogatást kért, Titius által lefejeztetett. E tette miatt a gyilkos ellen oly gyűlölet támadt, hogy midőn Pompeius színházában nemsokára játékokat rendezett, a nép átkozódása elűzte őt a saját költségén rendezett játékokból.

LXXX. Cæsar háborút viselven Pompeius ellen, Afriká- 1 ból elhívta Lepidust, tizenkét nem teljes legiójával együtt. E kiválóan haszontalan ember, kiben mi jó tulajdonság sem 2 volt, melylyel a szerencsének oly tartós kedvezését megérdemelte volna, Pompeius seregét, mert ő volt hozzá legközelebb s mely nem az ő, hanem Cæsar tekintélye és szava

xerat inflatusque amplius viginti legionum numero in id furoris processerat, ut inutilis alienæ victoriæ comes, quam diu moratus erat dissidendo in consiliis Cæsaris et semper diversa his, quæ aliis placebant, dicendo, totam victoriam ut suam interpretabatur audebatque denuntiare Cæsari, excederet Sicilia. Non ab Scipionibus aliisque veteribus Romanorum ducum quicquam ausum patratumque fortius quam tunc a Cæsare: quippe cum inermis et lacernatus esset, præter nomen nihil trahens ingressus castra Lepidi, evitatis quæ iussu hominis pravissimi tela in eum iacta erant, cum lacerna eius perforata esset lancea, aquilam legionis rapere ausus est. Scires, quid interesset inter duces: armati inermem secuti sunt decimoque anno, quam in dissimillimam vitæ suæ potentiam pervenerat, Lepidus et a militibus et a fortuna desertus pulloque velatus amiculo, inter ultimam confluentium ad Cæsarem turbam latens genibus eius advolutus est; vita rerumque suarum dominium concessa ei sunt, spoliata, quam tueri non poterat, dignitas.

1 LXXXI. Subita deinde exercitus seditio, qui plerumque contemplatus frequentiam suam a disciplina desciscit et quod cogere se putat posse, rogare non sustinet, partim severitate partim liberalitate discussa principis, speciosumque per id tempus adiectum supplementum Campanæ coloniæ; (concessi enim veteranis agri, qui civibus coloniae) eius relictis erant publici; pro his longe uberiores redditus duodecies sestertium in Creta insula redditi et aqua promissa, quæ hodieque singulare et salubritatis instrumentum et amœnitatis ornamentum est. Insigne coronæ classicæ, quo nemo unquam Romanorum donatus erat,

után indult, főhatalma alá vette s felfuvalkodva hűsznál több legiója számán, oly örülségre vetemedett, hogy ő, ki nem volt egyéb, mint a más győzelmének szükségtelen társa, a míg ott időzött, Cæsar hadi tanácsában mindig ellenkező véleményen volt s a többiektől állandóan eltérőleg nyilatkozván, az egész győzelmet magáénak mondotta s azt merészelte Cæsarnek üzenni, hogy távozzék Siciliából. Sem a 3 Scipiók, sem a régi római vezérek nem merészelték és végre nem hajtottak vitézebb dolgot, mint ekkor Cæsar; ugyanis köpenyben, fegyvertelenül, nevén kívül más kíséret nem vivén magával, Lepidus táborába ment; a nyilak, melyeket e gaznak parancsából ellene irányoztak, nem találták őt, csupán köpenyét lyukasztotta át egy dárda; így merészelte ő a legio sasát elragadni. Ebből látható a két vezér 4 közti különbség; fegyveresek üldözték a fegyvertelent s tizedik évre, hogy Lepidus birtokába jutott a hatalomnak, melyet életével alig érdemelt meg, szerencsétől és katonáitól elhagyatva, sötét köpenybe burkoltan a Cæsar táborához összeseregglő tömeg között lappangva, annak lába elé omlott; élete és vagyona birtokában meghagyatott, de a méltóságban, melylyel nem birt, nem lehetett őt meghagyni.

LXXXI. Aztán váratlan lázadás tört ki a hadseregben, 1 mely saját erejének öntudatában a fegyvelemtől elpártolt s azt hitte, hogy a mit kényszerítéssel elérhet, fölösleges azt kérnie. A lázadást a fejedelem részint szigorral, részint nagylelkűséggel fojtotta el. E korban a campaniai gyarmattelep nagyon gyarapodott, mert a veteránok megnyerték a földéket, melyeket a gyarmat polgárai köztelkeknek tekintettek; ezekért sokkal nagyobb kárpótlást kaptak: Creta szigetének adóját, tizenkétezer sestertiust s ama vízvezeték ígérését, mely manapig is kellemes dísz és fontos eszköze a közegészségügynek. E háborúban Agrippa kiváló vitéziségevel tengeri 2 győzelmi koronát vívott ki magának, melyet e korig egy

3 hoc bello Agrippa singulari virtute meruit. Victor deinde Cæsar reversus in urbem contractas emptio-
nibus compluris domos per procuratores, quo la-
xior fieret ipsius, publicis se usibus destinare profes-
sus est templumque Apollinis et circa porticus fac-
tutum promisit, quod ab eo singulari extractum munifi-
centia est.

1 LXXXII. Qua æstate Cæsar tam prospere sepelivit
in Sicilia bellum, Fortuna in Cæsare et republica mitis,
2 sæviit ad Orientem: quippe Antonius cum tredecim legio-
nibus ingressus Armeniam ac deinde Mediam et per eas
regiones Parthos petens habuit regem eorum obvium pri-
moque duas legiones cum omnibus impedimentis tormen-
tisque et Statiano legato amisit; mox sæpius ipse cum
summo totius exertius discrimine ea adiit pericula, qui-
bus servari se posse desperaverat, amissaque non minus
quarta parte militum captivi cuiusdam, sed Romani, consi-
lio ac fide servatus, qui clade Crassiani exercitus captus,
quum fortuna non animum mutasset, accessit nocte
ad stationem Romanam prædixitque, ne destinatum
3 iter peterent sed diverso silvestrique pervaderent. Hoc
M. Antonio ac tot illis legionibus saluti fuit, de qui-
bus tamen totoque exercitu haud minus pars quarta,
ut prædiximus, militum, calonum servitique deside-
rata tertia est, impedimentorum vix ulla superfuit:
hanc tamen Antonius fugam suam, quia vivus exierat,
victoriam vocabat. Qui tertia æstate reversus in Arme-
niam regem eius Artavasden fraude deceptum catenis,
4 sed ne quid honori deesset, aureis vinxit. Crescente
deinde et amoris in Cleopatram incendio et vitiorum,
quæ semper facultatibus licentiaque et assentationibus
aluntur, magnitudine, bellum patriæ inferre constituit,

római sem kapott. A győztes Cæsar aztán visszatért a városba 2 s megbizottaival több házat vásároltatott össze, igérvén, hogy közcélokra szánja azokat,⁴² meg hogy az ő háza is minél tágabb lehessen. Azt is megígérte, hogy oszlopcsarnokkal körülvelt templomot emel Apollonak, melyet aztán pazar bőkezűséggel fel is épített.

LXXXII. E nyáron, melyen Cæsarnak sikerült Siciliában 1 befejeznie a háborút, a Cæsar és az állam iránt nyájasnak mutakozó szerencse Keleten háborút idézett föl. Antonius 2 ugyanis tizenhárom legióval betörvén Armeniába, majd Mediába s ez országokon át a parthusok ellen indulván, megütközött ezek királyával s előszörre is két legióját minden fölszereléssel, hadi gépekkel és Statianus alvezérével együtt elvesztette; csakhamar maga is az egész hadsereg legnagyobb veszélyeztetésével többször oly nehéz viszonyok közé jutott, melyek közt lemondott a menekülés reményéről. Egy alkalommal katonáinak nem kevesebb, mint negyed részét elvesztvén, maga egy római születésű parthus fogoly támogatása és hűsége által menekült meg, ki Crassus seregének leveretésekor foglyul esvén, bár állapota megváltozott, de érzelme nem, egy éjjel a rómaiak táborába ment s azt tanácsolta, hogy ne a tervezett irányban vonuljanak, hanem másfelé, az erdőn át menjenek. Ez mentette meg M. Antoniust s annyi 3 legióját. Mégis az egész hadseregből, mint mondtuk, a katonaságnak nem kevesebb, mint negyed része, a tábori szolgák s rabszolgák harmada hiányzott, a málhákból pedig alig maradt valami; de Antonius győzelemnek mondta e megfutamodását, mert maga élve menekült meg. A harmadik nyáron visszatérvén Armeniába, annak királyát, Artavasdest, csellel elfogta, bilincsbe verte, nehogy rangját sértse, aranybilincsbe. Ezután ugy Cleopatra iránti szerelme, mint bűnös 4 elvetemültsége növekedőben volt; ez utóbbit a fékvesztett akarat s a hizelgés táplálta; azt határozta, hogy fegyvert fog

cum ante novum se Liberum Patrem appellari iussisset, cum redimitus hederis coronaque velatus aurea et thyrsum tenens cothurnisque succinctus curru velit Liber Pater vectus esset Alexandriae.

- 1 LXXXIII. Inter hunc apparatus belli Plancus non iudicio recta legendi neque amore reipublicæ aut Cæsaris, quippe hæc semper impugnabat, sed morbo proditor, cum fuisset humillimus assentator reginæ et infra
 2 servos cliens, cum Antoni librarius, cum obscœnissimarum rerum et auctor et minister, cum in omnia et [in] omnibus venalis, cum cæruleatus et nudus caputque redimitus arundine et caudam trahens, genibus innixus Glaucum saltasset in convivio, refrigeratus ab Antonio ob manifestarum rapinarum indicia transfugit ad Cæsarem: et idem postea clementiam victoris pro sua virtute interpretabatur, dictitans id probatum
 3 a Cæsare, cui ille ignoverat. Hunc mox avunculum Titius imitatus est. Haud absurde Coponius, vir ex prætoris gravissimus, P. Sili socer, cum recens transfuga multa ac nefanda Plancus absentis Antonio in senatu obiiceret: multa, inquit, mehercules fecit Antonius pridie quam tu illum relinques.

- 1 LXXXIV. Cæsare deinde et Messalla Corvino consilibus debellatum apud Actium, ubi longe ante quam dimicaretur, exploratissima Iulianarum partium fuit victoria: vigebat in hac parte miles atque imperator, in illa marcebant omnia; hinc remiges firmissimi, illinc inopia adfectissimi; navium hac magnitudo modica nec celeritati adversa, illa specie terribilior; hinc ad Antonium nemo, illinc ad Cæsarem cotidie aliquis transfugiebat: rex Amyntas meliora et utiliora secutus; nam Deillius exempli sui tenax ut a Dolabella (ad

hazája ellen. Megparancsolta, hogy nevezzék őt új Bacchusnak, aztán repkénykoszorúval s aranykoronával fején, kezében thyrusbotot tartva s magas sarut öltve, mint Bacchus, kocsin járta be Alexandriát.

LXXXIII. A hadi készülétek alatt Plancus Cæsarhoz 1 pártolt; nem jogérvék, vagy hazaszeretet, vagy a Cæsarhoz való ragaszkodás vezette őt, hisz ő ezeknek mindig ellene volt, hanem az árulás szenvedélye. A királynak e leghitványabb tányérnyalója s rabszolgánál is alábbvaló kegyhajhász, Antonius ez irnoka, a legfajtalánabb dolgok szervezője s végrehajtója, e mindenben s mindenkitől megvesztegethető, egy lakoma alkalmával kékre mázolja, meztelenül, fejét náddal koszorúzva s maga után farkat vonszolja, térdein ugrálva Glaucust⁴³ tánczolta. Utóbb kézzelfogható zsebelései miatt Antonius elfordult tőle. Majd a győző kegyét saját érdemeinek tekintette, azt mondogatván, hogy Cæsar helyeselte az ő tetteit, bár csak megbocsátotta azokat. S ily nagybátyát utánzott csakhamar Titius. Sikerülten jegyzé meg 3 Coponius, volt prætor s igen tiszteletreméltó férfiú, P. Silius ipa, midőn épen akkoriban átpártolt Plancus a senatusban a távollevő Antonius ellen sok gonoszságot hányt föl: Valóban Antonius sok rosszat elkövetett nem rég, mielőtt te ott hagytad őt.

LXXXIV. Utóbb Cæsar és Messalla Corvinus consulsága 1 alatt történt meg az actiumi ütközet; már a harc kezdete előtt el volt döntve a Julius-párt győzelme. Ezen a párton 2 katona és vezér erős volt, amazon minden ernyedte; e részen a legkitartóbb evezősök, amazok az éhségtől rendkívül sokat szenvedtek; itt a hajók nagysága mérsékelt, a mozgás fürgeségét nem akadályozta; ott már külsőleg is ijesztőek; innen Antoniushoz senki, onnan naponkint átjöttek néhányan Cæsarhoz; Amyntas király a jobbat s czélszerűbbet követte, Deillius következetes maradt önmagához:

Cassium, a Cassio ad Antonium, ita ab Antonio transiit) ad Cæsarem; virque clarissimus Cn. Domitius, qui solus Antonianarum partium nunquam reginam nisi nomine salutavit, maximo et præcipiti periculo transmisit ad Cæsarem. Denique in ore atque oculis Antonianæ classis per M. Agrippam Leucas expugnata, Patræ captæ, Corinthus occupata, bis ante ultimum discrimen classis hostium superata.

1 LXXXV. Advenit deinde maximi discriminis dies, quo Cæsar Antoniusque productis classibus pro salute
 2 alter, in ruinam alter terrarum orbis dimicavere. Dextrum navium Iulianarum cornu M. Lurio commissum, lævum Arruntio, Agrippæ omne classici certaminis arbitrium; Cæsar ei parti destinatus, in quam a fortuna vocaretur, ubique aderat. Classis Antoni regimen Publicolæ Sosioque commissum. At in terra locatum exercitum Taurus Cæsaris, Antoni regebat Canidius. Ubi
 3 initum certanem est, omnia in altera parte fuere, dux, remiges, milites, in altera nihil præter milites. Prima occupat fugam Cleopatra; Antonius fugientis reginæ quam pugnantis militis sui comes esse maluit et imperator qui in desertores sævire debuerat, desertor exercitus sui factus est. Illis etiam detracto capite in longum fortissime pugnandi duravit constantia et desperata
 4 victoria in mortem dimicabatur. Cæsar quos ferro poterat interimere, verbis mulcere cupiens clamitansque et ostendens fugisse Antonium, quærebat, pro quo et cum quo pugnarent; at illi cum diu pro absente dimicassent duce, ægre summissis armis cessere victoriam, citiusque vitam veniamque Cæsar promisit, quam illis ut ea precarentur, persuasum est; fuitque in confesso mili-

mint Dolabellától Cassiushoz, Cassiustól Antoniushoz, úgy Antoniusától Cæsarhoz pártolt. A jeles Cn. Domitius, ki az Antonius-pártiak közül egymaga szólította nevén a királynét, a legnagyobb veszedelem közt jött át Cæsarhoz. Végre 3 az Antonius-hajóhad jelenlétében s szeme láttára vette be M. Agrippa Leucæt; Patræ meghódolt, Corinthus el volt foglalva; a végső mérkőzés előtt az ellen hada kétszer szenvedett vereséget.

LXXXV. Közelgett a döntő ütközet napja, melyen Cæsar 1 és Antonius csatarendbe állították hajóhadaikat, egyik a világ javáért, másik annak romlásáért harczolván. A Julius- 2 párt hajóhadának jobb szárnyát M. Luriusra, a balt Arruntiusra bízák; Agrippa volt a tengeri ütközet főintézője. Cæsar el volt tökéelve ama részhez állani, hol a sors jelenlétét kívánja s így mindenütt jelen volt. Antonius hajóhadának vezetését Publicola és Sosius intézték; a szárazföldi seregek közül Taurus Cæsarét, Canidius Antoniusét vezette. Mihelyt megkezdődött az ütközet, az egyik részen minden 3 volt: vezér, evezősök, katonák; a másikon semmi, csak katonák. Cleopatra eredt először futásnak. Antonius inkább kívánt a királyné futásának, mint katonái harczának részese lenni s így a fővezér, kinek legszigorúbban kellett volna büntetni a szökevényeket, maga szökött meg saját seregétől. De katonáiban a rettenthetlen vitézség soká tartotta magát a fő elvesztése után is s mikor már rájok nézve elveszett a győzelem reménye, akkor a halálért harczoltak. Cæsar szavakkal kívánta 4 csillapítani a katonákat, kiket fegyvere leölhetett volna; átkiáltott hozzájuk s hivatkozva arra, hogy Antonius megfutott, kérdé, hogy kiért, s kivel harczolnak, mire azok, miután soká harczoltak az eltávozott vezérért, bosszusan fölthagytak a küzdelemmel, lebocsátott fegyverekkel ismerték el Cæsar győzelmét; és Cæsar előbb kegyelmezett meg életöknek, mintsem rábirhatók voltak arra, hogy kegyelmet kér-

tes optimi imperatoris, imperatorem fugacissimi militis
 functum officio, ut dubites suo an Cleopatrar̄e arbitrio
 victoriam temperaturus fuerit, qui ad eius arbitrium
 5 direxit fugam. Idem locatus in terra fecit exercitus,
 cum se Canidius præcipiti fuga rapuisset ad Antonium.

1 LXXXVI. Quid ille dies terrarum orbi præstiterit,
 ex quo in quem statum pervenerit fortuna publica,
 quis in hoc transcursu tam artati operis exprimere
 2 audeat? Victoria vero fuit clementissima nec quisquam
 interemptus nisi paucissimi et hi, qui deprecari quidem
 pro se non sustinerent. Ex qua lenitate ducis colligi
 potuit, quem aut initio triumviratus sui aut in campis
 Philippiis, si sic licuisset, victoriæ suæ facturus fuerit
 3 modum. At Sosium L. Arrunti prisca gravitate cele-
 berrimi fides, mox diu cum clementia luctatus sua
 4 Cæsar servavit incolumem. Non prætereatur Asini Pol-
 lionis factum et dictum memorabile: namque cum se
 post Brundusinam pacem continuisset in Italia neque
 aut vidisset unquam reginam aut post enervatum amore
 eius Antoni animum partibus eius se miscuisset, rogante
 Cæsare, ut secum ad bellum proficisceretur Actiacum:
 mea, inquit, in Antonium maiora merita sunt, illius
 in me beneficia notiora; itaque discrimini vestro me
 subtraham et ero præda victoris.

1 LXXXVII. Proximo deinde anno persecutus regi-
 nam Antoniumque Alexandriam, ultimam bellis civili-
 2 bus imposuit manum. Antonius se ipse non segniter
 interemit, adeo ut multa desidiæ crimina morte redime-
 ret; at Cleopatra frustratis custodibus inlata aspide (in
 morsu) sanie eius experts muliebris metus spiritum red-
 3 didit. Fuitque et fortuna et clementia Cæsaris dignum,

jenek. Ez ütközetben a katonák nyilván úgy viselték magukat, mint a legjobb vezér, a vezér pedig mint a leggyávább katona, úgy, hogy kétségünk támadhat, vajjon Antonius a saját, vagy Cleopatra tetszése szerint használta volna-e a győzelmet, ki a futást annak szeszélye szerint intézte. Épen úgy cselekedett a szárazföldi hadsereg is, miután Canidius örült futásban rohant Antonius után.

LXXXVI. Hogy mit köszönhet e napnak a világ s az emberiség sorsában mily fordulat állott be ekkor, hogy merném én azt fejtegetni e műnek oly szűk keretében. A győzelem a legszelidebb volt, senki sem öletett meg, csupán azok — igen kevesen — kik életükért könyörögni vonakodtak. Ebből megítélhető volt, hogy a győző, ha módjában lett volna, győzelmét mikép használta volna föl akár triumvir-kora kezdetén, akár a philippii mezőkön. Sosiust az ősrómai egyenességéről híres L. Arruntius hűsége, majd a szelidségével soká küzdő Cæsar mentette meg. Nem hallgatom el Asinius Pollio jeles tettét és szavait; ugyanis midőn a brundisiumi béke után Itáliában tartózkodott és sem a királynét nem látogatta meg, sem még gondolatban sem tartott a királyné iránti szerelmétől elpuhult Antonius pártjával, Cæsar kérte őt, hogy menjen vele az actiumi ütközetbe; ő ezt válaszolta: Az általam Antoniusnak tett szolgálatok bizonyára nagyobbak, de az ő jótéteményei irántam ismeretesebbek; azért a ti küzdelmetekbe nem ártom magam s a győzőnek leszek zsákmánya.

LXXXVII. A következő évben Cæsar követte a királynét és Antonius Alexandriába s véget vetett a polgárháborúnak. Antonius nemsokára megölte magát s ez egy tétlenséggel minden bűnét kiengesztelte; Cleopatra pedig az örök kijátszásával behozott kigyó mérges marása folytán asszonyi félelem nélkül lehelte ki lelkét. Cæsar szerencséjéhez és jólelkűségéhez méltóan történt, hogy azok közül, kik

quod nemo ex his qui contra eum arma tulerant, ab eo iussuve eius interemptus (est): D. Brutum Antoni interemit crudelitas; S. Pompeium ab eo devictum idem Antonius cum dignitatis quoque servandæ dedisset fidem, etiam spiritu privavit; Brutus et Cassius ante quam victorum experirentur animum, voluntaria morte obierunt; Antoni Cleopatrarque quis fuisset exitus narravimus; Canidius timidius decessit, quam professioni eius qua semper usus erat, congruebat: ultimus autem ex interfectoribus Cæsaris Parmensis Cassius morte pœnas dedit, ut dederat primus Trebonius.

- 1 LXXXVIII. Dum ultimam bello Actiaco Alexandrinoque Cæsar imponit manum, M. Lepidus, iuvenis forma quam mente melior, Lepidi eius qui triumvir fuerat reipublicæ constituendæ, filius, Iunia Bruti sorore natus, interficiendi,
- 2 simul in urbem revertisset, Cæsaris consilia inierat. Tunc urbis custodiis præpositus C. Mæcenas, equestri sed splendido genere natus, vir, ubi res vigiliam exigeret, sane exsomnia, providens atque agendi sciens, simul vero aliquid ex negotio remitti posset, otio ac mollitiis pæne ultra feminam fluens, non minus Agrippa Cæsari carus, sed minus honoratus (quippe vixit angusti clavi fine contentus) nec minora con-
- 3 sequi potuit, sed non tam concupivit. Hic speculatus est per summam quietem ac dissimulationem præcipitis consilia iuvenis et mira celeritate nullaque cum perturbatione aut rerum aut hominum oppresso Lepido immane novi ac resurrecturi belli civilis restinxit initium: et ille quidem male
- 4 consultorum pœnas exsolvit. Aequetur prædictæ iam Antisti Servilia Lepidi uxor, quæ vivo igni devorato præmaturam mortem immortalis nominis sui pensavit memoria.
- 1 LXXXIX. Cæsar autem reversus in Italiam atque urbem quo occursum, quo favore omnium hominum, ætatum, ordinum exceptus sit, quæ magnificentia triumpho-

ellene fegyvert fogtak, sem ő általa, sem az ő parancsából senki halált nem szenvedett.⁴⁴ D. Brutust Antonius kegyetlensége ölte meg; Sex. Pompeiust is, kit Cæsar győzött le, szintén Antonius fosztotta meg életétől, noha szavát adta, hogy méltóságát is meghagyja. Brutus és Cassius, mielőtt a győzők nagylelkűségét tapasztalták volna, önkezőkkel oltották ki élteket; hogy Antoniusnak s Cleopatrának mily vége lett, elmondottuk; Canidius gyávábban halt meg, mint sokszor ismételt szavaihoz illett; Parmensis Cassius, Cæsar gyilkosai közül az utolsó, halállal lakolt, mint előbb Trebonius.

LXXXVIII. Midőn Cæsar az actiumi és alexandriai csatákat befejezte, az ifju M. Lepidus, kinek nagyobb volt szépsége, mint tehetsége, Lepidusnak, a triumviratus tagjának, Juniától, Brutus nőtestvérétől született fia, Cæsarnak, mihelyt a városba visszatér, meggyilkolását tervezte. Ekkor a város őrizete a lovagrendű, de jeles családból való C. Mæcenasra volt bízva. Ha az ügyek éberséget követeltek, akár a szemeit sem hunyta be; előrelátó és tapintatos; de midőn a gondokon túl volt, a lágy nyugalmat asszonyoknál is jobban tudta élvezni; Cæsar előtt nem kevésbé volt kedves, mint Agrippa, de kevésbé volt kitüntetve (ugyanis rangjával megelégedetten élt), kevesebbre nem törekedhetett, de nem is kíváncsított. Ő a legnagyobb nyugalom látszata alatt figyelte a vakmerő ifjú terveit s az állam, vagy a polgárok nyugalmanak legkisebb megzavarása nélkül nagy gyorsasággal elnyomta Lepidust s elfojtotta egy újabban ébredő polgárháború borzasztó kezdetét; az pedig elvette bűnös tervei jutalmát. Antistiusnak előbb említett feleségéhez méltán hasonlítható Servilia, Lepidus felesége, ki tüzet nyelt le s kora halála által váltotta meg neve örök emlékét.

LXXXIX. Hogy Cæsart, midőn visszatért Itáliába és Rómába, a minden rendű és korú emberek mily tömege, mily szeretete fogadta, hogy diadalmenetei és ajándékai mily fénye-

rum eius, quæ fuerit munerum, ne in operis quidem iusti materia, nedum huius tam recisi digne exprimi potest.

2 Nihil deinde optare a diis homines, nihil dii hominibus præstare possunt, nihil voto concipi, nihil felicitate consummari, quod non Augustus post reditum in urbem reipublicæ populoque Romano terrarumque orbi

3 repræsentaverit. Finita vicesimo anno bella civilia, sepulta externa, revocata pax, sopitus ubique armorum furor, restituta vis legibus, iudiciis auctoritas, senatui maiestas; imperium magistratuum ad pristinum redactum modum;

4 tantummodo octo prætoribus allekti duo. Prisca illa et antiqua reipublicæ forma revocata rediit cultus agris, sacris honos, securitas hominibus, certa cuique rerum suarum possessio; leges emendatæ utiliter, latæ salubriter; senatus sine asperitate, nec sine severitate lectus. Principes viri triumphisque et amplissimis honoribus functi hortatu principis ad

5 ornandam urbem inlecti sunt. Consulatus tantummodo usque ad undecimum, quem continuaret Cæsar, cum sæpe obnitens repugnasset, impetrari potuit: nam dictaturam quam pertinaciter ei deferebat populus, tam constanter repu-

6 lit. Bella sub imperatore gesta pacatusque victoriis terrarum orbis et tot extra Italiam domique opera omne ævi sui spatium impensurum in id solum opus scriptorem fatigent: nos memores professionis universam imaginem principatus eius oculis animisque subiecimus.

1 XC. Sepultis, ut prædiximus, bellis civilibus coalescentibusque reipublicæ membris ut concordia invaluable, quæ tam longa armorum series laceraverat, Delmatia annos viginti et ducentos rebellis ad certam confessionem pacata est imperi; Alpes feris multisque nationibus celebres perdo-

sek voltak, azt terjedelmesebb mű kerete sem bírja felölelni, annál kevésbé e szűk terjedelmű. Ez időtől az emberek már 2 mit sem kívántak az istenektől, az istenek mit sem nyújthattak az embereknek, a fogadalmaknak nem volt többé tárgyuk, a boldogságból mi sem hiányzott, a mit Augustus Rómába való visszatérte után az államnak, a római népnek s az egész világnak nem nyújtott volna. A huszadik évben 3 vége szakadt a polgárháborúnak s a külellenséggel valók is megszűntek, visszatért a béke, a fegyverzaj mindenütt elhallgatott, a törvények méltósága, a bírák tekintélye, a senatus befolyása s az államhivatalok hatásköre a régi mód szerint helyreállott, csupán a nyolcz praetorhoz járult még kettő. Az állam ősrégi szervezete fölújult. A földmivelésügy emel- 4 kedett, az isteni szolgálat szentsége, a személy- és vagyonsbiztosság visszatért, a törvények czélszerű javítást nyertek, részint újak s üdvösek hozattak; a senatust erőszakoskodás nélkül, de szigorú eljárással választották; az előkelő férfiakat, kiket diadalmenet s magas méltóságok tüntettek ki, a fejedelem szava a város szépítésére buzdította. A consuli hivatal- 5 viselést illetőleg csak arra lehetett Cæsart rávenni, hogy — bár többször vonakodott — egymás után tizenegy ízben volt consul; a dictatorságot pedig oly állhatatosan utasította vissza, a mily makacsul ajánlotta fel azt neki a nép. Az ő 6 uralkodása alatt viselt háborúk, a győzelmei folytán békét nyert világ, Italián kívül-belül véghez vitt nagy műveinek leírása kifárasztaná még azon irót is, ki egész életét egy mű megírására száná; mi, szándékunkhoz képest, az ő uralmának egyetemes képét ohajtjuk figyelem tárgyává tenni.

XC. A polgárháborúk megszűntével az állam szétsza- 1 kadt tagjai, bár most a több évi harcztól megviselve, annál erősebben forrottak össze, minél erősebbekké tette őket az egyetértés; és így Dalmátia, mely kétszázhusz évig lázadó volt, elismerte a birodalom felsőbbségét; a sok vad nép-

mitæ; Hispaniæ nunc ipsius præsentia, nunc Agrippæ, quem usque in tertium consulatum et mox collegium tribuniciæ potestatis amicitia principis evexerat, multo varioque Marte pacatæ. In quas provincias cum initio Scipione et Sempronio Longo consulibus primo anno secundi belli Punici, abhinc annos ducentos quinquaginta, Romani exercitus missi essent duce Cn. Scipione, Africani patruo, per annos ducentos in his multo mutuoque ita certatum est sanguine, ut amissis populi Romani imperatoribus exercitibusque sæpe contumelia, nonnunquam etiam periculum Romano inferretur imperio. Illæ enim provinciæ Scipiones consumpserunt; illæ contumelioso decem annorum bello sub duce Viriatho maiores nostros exercuerunt; illæ terrore Numantini belli populum Romanum concusserunt; in illis turpe Q. Pompei fœdus turpiusque Mancini senatus cum ignominia dediti imperatoris rescidit; illa tot consularis, tot prætorios absumpsit duces patrumque ætate in tantum Sertorium armis extulit, ut per quinquennium diiudicari non potuerit, Hispanis Romanisne in armis plus esset roboris et uter populus alteri pariturus foret. Has igitur provincias tam diffusas, tam frequentis, tam feras ad eam pacem abhinc annos ferme quinquaginta perduxit Cæsar Augustus, ut quæ maximis bellis nunquam vacaverant, eæ sub C. Antistio ac deinde P. Silio legato ceterisque postea etiam latrociniis vacarent.

1 XCI. Dum pacatur Occidens, ab Oriente ac rege Parthorum signa Romana, quæ Crasso oppresso Orodes, quæ Antonio pulso filius eius Phrahates ceperant, Augusto remissa sunt; quod cognomen illi iure Planci sententia consensus universi senatus populique Romani in-
2 didit. Erant tamen, qui hunc felicissimum statum odissent;

törzséről nevezetes Alpesvidék meghódolt; Hispania, hol majd maga Cæsar, majd Agrippa volt jelen, kit a fejedelem barátsága oda emelt, hogy harmadízben is consul és a néptribunusságban a császár hivataltársa lett, hosszú s változó harcok után megadta magát. E tartományban Scipio és 2 Sempronius Longinus consulsága alatt, a második pún háború első évében, ezelőtt kétszázötven évvel, Cn. Scipio, Africanus nagybátyja vezette az első római hadsereget, aztán két századon át a kölcsönösen elfolyt sok vér mellett a harcok oly eredménnyel folytak, hogy a római népre seregei és hadvezérei veszte mellett gyakran hárult gyalázat is, sőt nem ritkán a római birodalom is veszedelembé jutott: mert azok a tartományok emésztették föl a Scipiókat, azok szorongat- 3 ták őseinket Viriathus vezérlete alatt a tíz évig tartott gyalázatos hadjáratban, azok sújtották le a római népet a numantiai háború borzalmaival, azokban kötötte Q. Pompeius gyalázatos és Mancinius az ő még gyalázatosabb békéjét, miket a senatus az illető vezérek szégyenletes kiszolgáltatása mellett széttépett; az ragadott el annyi volt-consul és volt-prætor vezért s atyáink korában fegyvereikkel annyira segítették Sertoriust, hogy öt éven át eldöntetlen volt, vajjon a hispanok, vagy a rómaiak fegyverei erősebbek-e s hogy melyik nép fog a másiknak meghódolni. E kiterjedt, népes és vad 4 tartományokat ezelőtt mintegy ötven évvel oly teljes békére birta Augustus Cæsar, hogy a melyekben eddig mindig nagy háborúk dühöngtek, azokban C. Antistius, s aztán P. Silius alvezér s majd a többiek alatt is még rablás sem fordult elő.

XCI. Míg Nyugat meghódolt, Keletről a parthusok 1 királya a római jelvényeket, melyeket Crassus legyőzésekor Orodes, s melyeket Antonius megverésekor annak fia Phraates elfoglalt, visszaküldte Augustusnak (mely melléknevet neki Planeus indítványára méltán adta a senatus és római nép egyhangú határozata). Voltak azonban, kik gyűlöltek 2

quippe L. Murena et Fannius Cæpio diversis moribus (nam Murena sine hoc facinore potuit videri bonus, Cæpio et ante hoc erat pessimus) cum inissent occidendi Cæsaris consilia, oppressi auctoritate publica, quod vi
 3 facere voluerant, iure passi sunt. Neque multo post Rufus Egnatius, per omnia gladiatori quam senatori prior, collecto in ædilitate favore populi, quem extinguendis privata familia incendiis in dies auxerat, in tantum quidem, ut ei præturam continuaret, mox etiam consulatum petere ausus, cum esset omni flagitiorum scelerumque conscientia mersus nec melior illi res familiaris quam mens foret, adrogatis simillimis sibi interimere Cæsarem statuit, ut quo salvo salvus esse
 4 non poterat, eo sublato moreretur. Quippe ita se mores habent, ut publica quisque ruina malit occidere quam sua proteri et idem passurus minus conspici. Neque hic prioribus in occultando felicior fuit, abditusque carceri cum consciis facinoris mortem dignissimam vita sua obiit.

1 XCII. Præclarum excellentis viri factum C. Senti Saturnini circa ea tempora consulis ne fraudetur memoria. Aberat in ordinandis Asiæ Orientisque rebus Cæsar, circumferens terrarum orbi præsentia sua pacis suæ
 2 bona: tum Sentius, forte et solus et absente Cæsare consul, cum alia prisca severitate summaque constantia vetere consulum more ac severitate gessisset, protraxisset publicanorum fraudes, punisset avaritiam, regessisset in ærarium pecunias publicas, tum in comitiis ha
 3 bendis præcipuum egit consulem: nam et quæsturam petentis quos indignos iudicavit, profiteri vetuit, et cum id facturos se perseverarent, consularem, si in campum descendissent, vindictam minatus est, et Egnatium,

emez igen boldog állapotot; ugyanis L. Murena és Fannius Cæpio, a legeltérőbb jellemek (mert L. Murena e tette nélkül derék embernek látszott volna, Cæpio pedig már előbb is hitvány ember volt), összeesküdtek Cæsar élete ellen, s azért méltán szenvedték államhatározat folytán azt, a mit ők akartak erőszakkal véghez vinni. Nem sokkal utóbb Rufus 3 Egnatius, ki általán inkább gladiator volt, mint senator, ædilis korában népszerűsége jutott s ezt napról-napra növelte az által, hogy saját cselédségével végezte több tűzveszedelem oltását; ezek folytán a prætorságot azonnal elnyerte, aztán meg a consulságért is merészelt lépéseket tenni, noha a legnagyobb bűnökbe volt merülve; vagyoni állása sem volt jobb, mint lelkiismerete; maga köré gyűjtén a hozzá hasonlókat, elhatározta Cæsar halálát, hogy kinek életében az ő számára nem nyílt boldogság, annak halálával pusztuljon el ő is. Mert olyan az ember, hogy inkább 4 óhajt feltűnés nélkül temetkezni az általános pusztulás romjai alá, mint meghalni magában; ő sem volt szerencsésebb szándéka titkolásával, mint elődei; börtönbe jutva büntársaival együtt életéhez méltó halált halt.

XCII. C. Sentius Saturninus kitünő tettéről sem szabad 1 megfélekedni, ki jeles férfi s ez időtájban consul volt. Cæsar 2 Ázsia s Kelet rendezése végett távol volt, jelenléte által részesítvén a világot az ő békéje áldásaiban; Cæsar távol lévén, Sentius egyedül volt consul; ő több esetben a régi szigorral s jellemszilárdsággal, a régi consulok szokása, szigorú fel fogása szerint járt el, világot derített a bérlők csalásaira, megbüntette a sikkasztásokat s az államkincstárnak sok pénzt szerzett; mint consul, a választó gyűlések vezetésében is kitünőnek mutatkozott: azon quæstorjelölteket, kiket méltatlanoknak látott, eltiltotta a jelöltségtől s midőn azok e 3 mellett is megmaradtak, consuli büntetéssel fenyegette őket, ha a választás színhelyén megjelennek. Így tiltotta le Egna-

florentem favore publico sperantemque ut præturam ædilitati ita consulatum præturæ se iuncturum, profiteri ve-
tuit, et cum id non obtinisset, iuravit, etiamsi factus
esset consul suffragiis populi, tamen se eum non renun-
4 ciaturum. Quod ego factum cuilibet veterum consulum
gloriæ comparandum reor, nisi quod naturaliter audita
visis laudamus libentius et præsentia invidia, præterita
veneratione prosequimur et his nos obrui, illis instrui
credimus.

- 1 XCIII. Ante triennium fere, quam Egnatianum sce-
tus erumperet, circa Murenæ Cæpionisque coniurationis
tempus, abhinc annos quinquaginta, M. Marcellus,
sororis Augusti Octaviæ filius, quem homines ita, si
quid accidisset Cæsari, successorem potentiæ eius ar-
bitrabantur futurum, ut tamen id per M. Agrippam
seculo ei posse contingere non existimarent, magnifi-
centissimo munere ædilitatis edito decessit admodum
iuvenis, sane, ut aiunt, ingenuarum virtutum lætusque
animi et ingeni fortunæque, in quam alebatur, capax.
- 2 Post cuius obitum Agrippa, qui sub specie ministe-
riorum principalium profectus in Asiam, ut fama lo-
quitur, ob tacitas cum Marcello offensiones præsentis
se subduxerat tempori, reversus inde filiam Cæsaris
Iuliam, quam in matrimonio Marcellus habuerat, du-
xit uxorem, feminam neque sibi neque reipublicæ felici-
cis uteri.

- 1 XCIV. Hoc tractu temporum Ti. Claudius Nero, quo
trimo, ut prædiximus, Livia, Drusi Claudiani filia, despon-
dente Ti. Nerone, cui ante nupta fuerat, Cæsari nupserat, in-
nutritus cœlestium præceptorum disciplinis, iuvenis ge-

tiust is, ki nagyon népszerű volt, s ki remélte, hogy valamint aedilisből azonnal praetorrá választották, úgy most a praetorság után egyszerre consullá fogják választani; megtiltotta neki, hogy föllépjen s midőn ez a tilalomra nem hederített, a consul megfogadta, hogy ha a nép szavazata meg is választja consullá, ő e választást hivatalosan el nem ismeri. Ugy gondolom, hogy e tett méltán hasonlítható a régi consulo- 4
sok dicsőségéhez, csak hogy természetesen mi inkább dicsérjük azt, a mit hallottunk, mint azt, a mit látunk; a korunkbeli tetteket irigységgel, az elmúltakat tisztelettel szemléljük, azt hívén, hogy azok elhomályosítanak, ezek ellenben oktának minket.

XCIII. Mintegy három évvel Egnatius összeesküvésének 1
kitörése előtt Murena és Cæpio összeesküvése ideje táján, ezelőtt ötven évvel M. Marcellus, Augustus nőtestvérének, Octaviának, fia, meghalt igen fiatalon; azt hitték az emberek róla, hogy ha Agrippa éber örökösének ellenére, mely mindenkit megnyugtatott, Cæsarnak mégis valami baja esnék, jövődjé utódja lesz az ő hatalmának.⁴⁵ Ezen ifju az aedilisi hivatal viselésében kitünő tehetségeket árult el; mint mondják, a legszebb reményekkel biztató kitünő modora s szel-
leme volt, alkalmas azon magas hivatásra, melyre neveltetése
célzott. Az ő halála után Agrippa, ki főbenjáró államügyek 2
ürügye alatt, valójában pedig — mint a hír mondja — Marcellus elleni titkos ellenséges érzülete folytán, Ázsiába utazott, hogy távol legyen az idők eseményeitől, most visszatérvén onnan, Juliát, Cæsar leányát, ki Marcellus felesége volt, nőül vevé,⁴⁶ mely házasság áldástalan maradt mind a nőre, mind az államra nézve.

XCIV. E korban tünt fel Ti. Claudius Nero, — ki mint 1
említettük — három éves volt, midőn anyja Livia, Drusus Claudianus leánya, miután előbb férje, Nero, felbontotta vele való házasságát, Cæsarhoz ment nőül. Kiképeztetve a

nere, forma, celsitudine corporis optimis studiis maximoque ingenio instructissimus, qui protinus, quantus est, sperari potuerat, visuque prætuleraat principem, quæstor undevicesimum annum agens capessere cœpit rempublicam maximamque difficultatem annonæ ac rei frumentariæ inopiam ita Ostiæ atque in urbe mandato vitrici moderatus est, ut per id, quod agebat, quantus
 2 evasurus esset, eluceret. Nec multo post missus ab eodem vitrico cum exercitu ad visendas ordinandasque quæ sub Oriente sunt, provincias præcipuis omnium virtutum experimentis in eo tractu editis, cum legionibus ingressus Armeniam, redacta ea in potestatem populi Romani regnum eius Artavasdi dedit. Tum rex quoque Parthorum tanti nominis fama territus liberos suos ad Cæsarem misit obsides.

1 XCV. Reversum inde Neronem Cæsar haud mediocris belli mole experiri statuit, adiutore operis dato fratre ipsius Druso Claudio, quem intra Cæsaris penatis enixa
 2 erat Livia. Quippe uterque divisis partibus Rhætos Vindelicosque adgressi, multis urbium et castellorum oppugnationibus nec non directa quoque acie feliciter functi, gentis locis tutissimas, aditu difficillimas, numero frequentis, feritate trucis maiore cum periculo quam damno Romani exercitus, plurimo cum earum
 3 sanguine perdomuerunt. Ante quæ tempora censura Planci et Pauli acta inter discordiam neque ipsis honori, neque reipublicæ usui fuerat, cum alteri vis censoria, alteri vita deesset, Paulus vix posset implere censorem, Plancus timere deberet nec quicquam obiicere posset adolescentibus, quod non agnosceret senex aut obiicientis audiret.

legkitünőbb mesterek iskoláiban, megáldva magas származással, szép külsővel s termettel, nagy szorgalommal s kitünő észtehetségekkel, az ő mai nagysága már akkor remélhető volt s szemmel látható benne a fejedelem. Közpályáját tizenkilencz éves korában mint quæstor kezdte: mostoha atyja fölszólítására a nagy drágaságnak és gabonahiány folytán beállott inségnek Ostiában és Rómában oly sikerrel vetett véget, hogy eljárásából kiviláglott, mily nagygyá lesz egykor. Kevéssel utóbb ugyancsak mostoha atyja kiküldötte egy sereg élén a keleti tartományok megtekintésére s viszonyaik rendezésére, ezúttal is minden erényének fényes bizonyítékát adta: legióival Armeniába nyomult s azt a római nép hatalma alá vetvén, annak kormányát Artavasdesnek adta át. Erre a parthus király is megrettent a nagy név hírétől, gyermekeit túszokul küldte Cæsarhoz.

XCV. Midőn Nero innen visszatért, Cæsar elhatározta, ¹ hogy nagyobb hadjárat terhével fogja őt kipróbálni, fitestvérét, Drusus Claudiust, adván melléje segédül, kit Livia Cæsar házában szült. Különböző oldalról támadták meg mindketten ² Rhætia és Vindelicia lakóit, miután több várost és erősített helyet bevettek s nyílt csatában is szerencsésen harcoltak, e talajviszonyok által biztosított, alig megközelíthető, jelentékeny számú, daczos, vad népeket a római seregnek nagyobb veszélyeztetésével, mint kárával, az ellenség nagy veszteségei közt meghódították. Ez idő előtt Plancusnak és Paulusnak ³ egyenetlenség közt viselt censorsága sem nekik nem vált becsületükre, sem az államnak javára, mert egyikben a censori erély, másikban a megillető életmód hiányzott; Paulusnak e hivatalra rátermettsége nem volt, Plancusnak pedig félnie kellett, nehogy az ifjak szemére vessen valamit, vagy ily szemrehányást meghallgasson, a miben ő, az öreg, is leledzett.

1 XCVI. Mors deinde Agrippæ, qui novitatem suam multis rebus nobilitaverat atque in hoc perduxerat, ut et Neronis esset socer, cuiusque liberos, nepotes suos divus Augustus præpositis Gai ac Luci nominibus adoptaverat, admovit propius Neronem Cæsari: quippe Iulia filia eius, quæ fuerat Agrippæ nupta, Neroni nupsit.

2 Subinde bellum Pannonicum, quod inchoatum ab Agrippa Marcoque Vinicio, avo tuo, consulari, magnum atroxque et perquam vicinum imminebat Italiæ, per Nero-

3 nem gestum est. Gentis Pannoniorum Delmatarumque nationes situmque regionum ac fluminum numerumque et modum virium excelsissimasque et multiplicis eo bello victorias tanti imperatoris alio loco explicabimus: hoc opus servet formam suam. Huius victoriæ compos Nero ovans triumphavit.

1 XCVII. Sed dum in hac parte imperi omnia geruntur prosperrime, accepta in Germania clades sub legato M. Lollio, homine in omnia pecuniæ quam recte faciendi cupidior et inter summam vitiorum dissimulationem vitiosissimo, amissaque legionis quintæ aquila vocavit ab

2 urbe in Gallias Cæsarem. Cura deinde atque onus Germanici belli delegata Druso Claudio, fratri Neronis, adulescenti tot tantarumque virtutum, quot et quantas natura mortalis recipit vel industria percipit: cuius ingenium utrum bellicis magis operibus an civilibus suffererit artibus, in incerto est: morum certe dulcedo ac suavitas et adversus amicos æqua ac par sui æstimatio inimitabilis fuisse dicitur; nam pulchritudo corporis pro-

3 xima fraternæ fuit. Sed illum magna ex parte domitorem Germaniæ, plurimo eius gentis variis in locis profuso sanguine, fatorum iniquitas consulem, agentem annum tricesimum, rapuit. Moles deinde eius belli translata in

4 Neronem est, quod is sua et virtute et fortuna administravit

XCVI. Agrippa halála, ki homályos eredetére számos 1
 jeles tettével vetett fényt s annyira jutott, hogy Nero ipa
 lett s az isteni Augustus a saját unokáit, Agrippa gyermekeit,
 a Gaius és Lucius nevek adományozása után örökbe fogadta,
 Nerot közelebb hozta Cæsarhoz, mert leánya Julia, Agrippa
 özvegye, most Nerohoz ment nőül. Erre a pannoniai nagy 2
 és kegyetlen háborút, melyet Agrippa s M. Vinicius consu-
 laris, a te nagyatyád kezdett s mely igen közlről fenyegette
 Italiát, Nero vette át. A pannon népet, a dalmát törzseket, az 3
 általok lakott tájék fekvését és folyóit, erejük mértékét s e
 nagy hadvezérnek e háborúban nyert számos fényes győzel-
 mét más műben írom meg, jelen könyvem maradjon meg
 tervezett méreteiben. E győzelem után Nero ovatióval tért
 vissza Rómába. 47

XCVII. De míg a birodalom e részében minden a leg- 1
 jobban folyt, M. Lollius alvezér alatt a római birodalom
 Germaniában vereséget szenvedett; ezt az embert minden-
 ben a pénzvágy s nem a kötelességérzet vezette, bűneinek
 sikeres eltitkolása mellett a leghitványabb ember volt. Azál-
 tal, hogy az ötödik legio sasát elvesztette, Cæsart Rómából
 Galliába hívta. A german háború gondja és terhe átszállott 2
 Drusus Claudiusra, Nero fitestvérére, ki annyi s oly nagy
 erényekkel birt, a mennyit s a minőket ember elsajátíthat,
 vagy gondos nevelés kifejleszthet; hogy az ő képességei
 inkább hadi, vagy polgári ügyvezetésre voltak-e alkalmasab-
 bak, nehéz eldönteni; mondják róla, hogy jellemének sze-
 lidsége, szeretetreméltó volta, barátai s önmaga iránt való
 becsülése utánozhatatlan volt; külső szépségben egészen
 fitestvérére ütött. De őt, ki a german nép nagy részét meg- 3
 hódította, megvervén több véres csatában e népet, consul
 korában, élete harminczadik évében ragadta el a kegyetlen
 sors. A háború terhe azután Nero vállaira nehezedett, ki azt 4
 ismert vitézségével és szerencsésével viselte s győztesen járta

peragratusque victor omnis partis Germaniæ sine ullo detrimento commissi exercitus, quod præcipue huic duci semper curæ fuit, sic perdomuit eam, ut in formam pæne stipendiariæ redigeret provinciæ. Tum alter triumphus cum altero consulatu ei oblatu est.

1 XCVIII. Dum ea, quæ prædiximus, in Pannonia Germaniæque geruntur, atrox in Thracia bellum ortum omnibus eius gentis nationibus in arma accensis, Luci Pisonis, quem hodieque diligentissimum atque eundem lenissimum securitatis urbanæ custodem habemus, virtus compressit (quippe legatus Cæsaris triennio cum his bellavit gentisque ferocissimas plurimo cum earum excidio nunc acie, nunc expugnationibus in pristinum pacis redegit modum) eiusque patratiōe Asiæ securitatem, Macedoniæ pacem reddidit. De quo viro hoc omnibus sentiendum ac prædicandum est, esse mores eius vigore ac lenitate mixtissimos et vix quemquam reperiri posse, qui aut otium validius diligit aut facilius sufficiat negotio et magis quæ agenda sunt curet sine ulla ostentatione agendi.

1 XCIX. Brevi interiecto spatio Ti. Nero duobus consulatibus totidemque triumphis actis tribunicia potestatis consortione æquatus Augusto, civium post unum, et hoc, quia volebat, eminentissimus, ducum maximus, fama fortunaque celeberrimus et vere alterum reipublicæ lumen et caput, mira quadam et incredibili atque inenarrabili pietate, cuius causæ mox detectæ sunt, cum C. Cæsar sumpsisset iam virilem togam, Lucius item maturus esset viribus, ne fulgor suus orientium iuvenum obstaret initiis, dissimulata causa consili sui commeatum ab socero atque eodem vitrico adquiescendi a continuatione laborum petiit.

be Germania minden részét, a rábizott hadsereg minden kára nélkül, a mire e vezérnek mindig kiváló gondja volt, s meghódoltatta e tartományt úgy, hogy majdnem adóköteles provinciává tette. Ekkor nyerte a második diadalmenetet a második consulsággal együtt.

XCVIII. Míg Pannoniában és Germaniában a mondott 1 dolgok történtek, Thráciában kegyetlen háború támadt, melyben fegyvert ragadott e nemzet minden néptörzse s melyben ama L. Piso vitézsége győzött, kiben városunk biztosságának serény és higgadt vezetőjét tiszteljük ma is (ugyanis ő, mint Cæsar alvezére, három éven át harczolt már ellenök: most e szilaj törzseket nagyobb részek kiirtásával nyílt csatákban és ostromokban az előbbi béke állapotába helyezte vissza) s ezáltal visszaadta Ázsiának a biztosságot, Macedoniának a békét. Mindenkinek tapasztalnia s dicséernie kell e férfiuban, hogy jellemét a tetterőnek s szelídségnek vegyüléke alkotja és alig találhatnánk mást, a ki akár a nyugodalmat jobban szeresse, akár tetteiben sikeresebben járjon el, és inkább törődjék dolgaival, tevékenysége legkisebb fitogtatása nélkül.

XCIX. Rövid idő múlva, Tib. Nero kétszeri consulság 1 és két diadalmenet után a néptribunusi hatalomnak egyidejű viselése által egyenlő lett Augustus-szal s Augustuson kívül — s ez is csak akaratan mult — az állam első embere lett; kora legnagyobb hadvezére, hirre, szerencsére a legirigyeltőbb s valóban az állam második csillaga és feje, bizonyos csodálatos, hihetetlen s ki sem mondható rokoni szeretet következtében, melynek való okai csakhamar kiderültek, miután C. Cæsar férfi togát öltött és Lucius szintén érett ifju lett, nem akarta, hogy az ő hírneve utjokban legyen a cselekvés terére lépő ifjaknak, eltitkolván elhatározása valódi okát, apósától s egyuttal mostoha atyjától szabadságot kért, hogy a huzamos fáradaimakat kipihenje. A város akkori han- 2

- 2 Quis fuerit eo tempore civitatis habitus, qui singulorum animi, quæ digredientium a tanto viro omnium lacrimæ, quam pæne ei patria manum iniecerit, iusto servemus operi: illud etiam in hoc transcursu dicendum est, ita septem annos Rhodi moratum, ut omnes, qui pro consulibus legatique in transmarinas profecti (essent) provincias, visendi eius gratia ad eum convenientes semper privato, si illa maiestas privata unquam fuit, fascis suos summiserint fassique sint otium eius honoratius imperio suo.
- 1 C. Sensit terrarum orbis digressum a custodia Neronem urbis: nam et Parthus desciscens a societate Romana adiecit Armeniæ manum et Germaniæ aversis domitoris sui oculis rebellavit. At in urbe eo ipso anno, quo magnificentissimis gladiatorii muneris nauticæque spectaculis divus Augustus abhinc annos triginta, se et Gallo Caninio consulibus, dedicato Martis templo animos oculosque populi Romani repleverat, fœda dictu memoriaque horrenda in ipsius domo
- 3 tempestas erupit: quippe filia eius Iulia, per omnia tanti parentis ac viri immemor, nihil quod facere aut pati turpiter posset femina, luxuria, libidine infectum reliquit magnitudinemque fortunæ suæ peccandi licentia metiebatur, quidquid liberet pro licito vindicans.
- 4 Tum Iulus Antonius, singulare exemplum clementiæ Cæsaris, violator eius domus, ipse sceleris a se commissi ultor fuit; quem victo eius patre non tantum incolumitate donaverat, sed sacerdotio, prætura, consulatu, provinciis honoratum etiam matrimonio sororis suæ
- 5 filiæ in artissimam adfinitatem receperat; Quintiusque Crispinus, singularem nequitiam supercilio truci protegens, et Appius Claudius et Sempronius Gracchus

gulatát, egyesek izgatottságát, a nagy férfiútól búcsuzók könyeit, úgy szólván az egész haza marasztaló törekvését leírni, föntartom részletes művem számára. De azt e futólagos 3 leírásban is föl kell említenem, hogy az ő hét éves rhodusi tartózkodása⁴⁸ úgy folyt le, hogy mindazok, kik proconsul- és alvezérként a tengerentúli tartományokban jártak, meglátogatták őt, s előtte, ki csak magánember volt, ha ugyan lehet magánembernek oly fönsége, a fascéseket lebozsátották s ezzel elismerték, hogy Tiberius, nyugalma fölötté áll az ő főhatalmoknak.⁴⁹

C. Érezte a világ, hogy Nero a város őrizésétől vissza- 1 vonult, mert a parthusok fölbontották a Rómával kötött szövetséget s megtámadták Armeniát, a germanok fegyvert ragadtak, mihelyt meghódítójuk levette róluk szemeit. Sőt a 2 városban ugyanazon évben, melyben az isteni Augustus az ő és Gallus Caninius consulsága alatt most harmincz éve Marsnak templomot emelt s a legfényesebb gladiatori és tengeri harcjátékokkal örvendeztette meg a római nép szemeit és lelkét, az ő tulajdon házában kimondani is szörnyű s borzasztó emlékezetű dolog történt. Leánya Julia volt az, ki 3 mindenben megfeledezett az oly nagy atyáról és férjről; az ő gyönyörben tobzódó élete mindent kimerített, a mi gyalázatost nő elkövethet; bűnös hajlamainak szabad kielégítésében találta legnagyobb boldogságát s azt hitte, hogy neki minden szabad, a mit megkíván. Julius Antonius, Cæsar 4 nagylelkűségének e fényes példája s most házának meggyalázója, az általa elkövetett bűnt önmagán boszulta meg. Cæsar őt, miután atyját legyőzte, nem csak sértetlenül hagyta, hanem papi, prætori, consuli ranggal s tartományi kormányzósággal is megtisztelte, sőt saját nőtestvérének leányát neki adván házastársul, szoros rokoni kötelességgel fűzte magához. És Quintius Crispinus, ki hasonlíthatatlan hitványságát 5 ridegségével fődözgette, Appius Claudius, Sempronius

ac Scipio aliique minoris nominis utriusque ordinis viri quasi cuiuslibet uxore violata pœnas pependere, cum Cæsaris filiam et Neronis violassent coniugem. Iulia relegata in insulam patriæque et parentum subducta oculis, quam tamen comitata mater Scribonia voluntaria exili permansit comes.

1 CI. Breve ab hoc intercesserat spatium, cum C. Cæsar ante aliis provinciis ad visendum obitis in Syriam missus, convento prius Ti. Nerone, cui omnem honorem ut superiori habuit, tam varie se ibi gessit, ut nec laudaturum magna nec vituperaturum medioc-
2 ris materia deficiat. Cum rege Parthorum, iuvene excelsissimo, in insula, quam amnis Euphrates ambiebat, æquato utriusque partis numero coiit; quod spectaculum stantis ex diverso hinc Romani, illinc Parthorum exercitus, cum duo inter se eminentissima imperiorum et hominum coirent capita, perquam clarum et memorabile sub initia stipendiorum meorum tribuno militum
3 mihi visere contigit. Quem militiæ gradum ante sub patre tuo, M. Vinici, et P. Silio auspiciatus in Thracia Macedoniaque, mox Achaia Asiaque et omnibus ad Orientem visis provinciis et ore atque utroque maris Pontici latere haud iniucunda tot rerum, locorum, gentium, ur-
4 bium recordatione perfruor. Prior Parthus apud Gaium in nostra ripa, posterior hic apud regem in hostili epulatus est.

1 CII. Quo tempore M. Lolli, quem veluti moderatorem iuventæ fili sui Augustus esse voluerat, perfida et plena subdoli ac versuti animi consilia per Parthum indicata Cæsari fama vulgavit; cuius mors intra
2 paucos dies fortuita an voluntaria fuerit ignoro. Sed quam hunc decessisse lætati homines, tam paulo post

Gracchus, Scipio s más mindkét rendű, jelentéktelenebb nevű férfiak oly büntetést szenvedtek, mintha bárki más feleségét sértették volna meg, midőn Cæsar leányát és Nero nejét gyalázták meg. Juliát száműzték egy szigetre s így távolították el a haza és a szülők szemei elől; de anyja Scribonia⁵⁰ elkíserte őt s száműzetésének önkéntes társa maradt.

CI. Kevés idő múlva C. Cæsar, ki már előbb más tarto- 1
mányokat látogatott meg, Syriába nyert kiküldetést, talál-
kozván előbb Tib. Neroval, ki iránt, mint följebbvaló iránt,
nagy tiszteletet tanusított; syriai magatartása következetlen
volt, és mind dicséretre, mind megítéltetésre elég okot szolgál-
tatott. A parthusok királyával, e kitűnő férfúval, az Euphra- 2
tes által képezett szigeten jött össze, mely találkozásban
mindkét részről egyenlő számú kíséret vett részt. A két birodalom
és nemzet kimagasló alakjainak e találkozása pompás és emlékezetes látványt nyújtott, mely alatt a két ellenkező
part egyikén a római, másikán a parthus sereg volt fölállítva;
mindezt szerencsés voltam látni katonai pályám leg-
elején, mint hadi tribun. E hadi rangot M. Vinicius, a te 3
atyád, és Publius Silius alatt Thraciában és Macedoniában
nyertem; megláttam aztán csakhamar Görögországot és
Ázsiát, az összes keleti tartományokat, a pontusi tenger tor-
kolatát mindkét partjával s most a kellemes visszaemlékezés
élvezetével gondolok vissza annyi dologra, helyre, népre, és
városra. Előbb a parthus király étkezett Gaiusnál a mi 4
partunkon, aztán ez a királynál az ellenkező parton.

CII. Ez időben terjedt hire annak, hogy a parthusok 1
királya jelentést tett Cæsarnak M. Lollius hűtlen, álnok és
ravasz terveiről, kit Augustus kiskorú fia nevelőjeül rendelt;
hogy halála, mely néhány nap múlva bekövetkezett, véletlen
volt-e vagy szándékos, nem tudom. De a mint örültek az 2
emberek az ő kimúltán, úgy szomorkodott az állam a kevés-

obisse Censorinum in iisdem provinciis graviter tulit
 3 civitas, virum demerendis hominibus genitum. Armeniam
 deinde Gaius ingressus prima parte introitus prospere
 rem gessit; mox in colloquio, cui se temere crediderat,
 circa Artageram graviter a quodam, nomine Adduo,
 vulneratus ex eo ut corpus minus habile, ita animum
 4 minus utilem reipublicæ habere cœpit. Nec defuit conver-
 satio hominum vitia eius assentatione alentium, (etenim
 semper magnæ fortunæ comes adest adulatio) per quæ eo
 ductus erat, ut in ultimo ac remotissimo terrarum orbis an-
 5 gulo consenescere quam Romam regredi mallet. Diu de-
 inde reluctatus invitatusque revertens in Italiam in urbe Ly-
 ciæ, Limyra nominant, morbo obiit, cum ante annum ferme
 L. Cæsar frater eius Hispanias petens Massiliæ deces-
 sisset.

1 CIII. Sed fortuna, quæ subduxerat spem magni no-
 minis, iam tum reipublicæ sua præsidia reddiderat:
 quippe ante utriusque horum obitum patre tuo P. Vinicio
 consule Ti. Nero reversus Rhodo incredibili lætitia pa-
 2 triam repleverat. Non est diu cunctatus Cæsar Augustus;
 neque enim quærendus erat, quem legeret, sed legendus,
 qui eminebat; itaque quod post Luci mortem adhuc Gaio
 vivo facere voluerat, et quod vehementer repugnante Ne-
 rone erat inhibitus, post utriusque adulescentium obitum fa-
 cere perseveravit, ut et tribunicie potestatis consortionem
 Neroni constitueret, multum quidem eo cum domi tum in
 senatu recusante, et eum Aelio Cato, C. Sentio cosulibus
 V. Kal. Iulias, post urbem conditam annis septingentis
 quinquaginta quattuor, abhinc annos septem et viginti,
 3 adoptaret. Lætitiâ illius diei concursumque civitatis et
 vota pæne inserentium cœlo manus spemque conceptam

sel utóbb ugyanazon tartományban kimult Censorinus fölött, ki arra született, hogy lekötelezze az emberiséget. Aztán 3 Armeniába vonult Gaius s eleinte szerencsével viselte a háborút, de aztán egy összejövetel alkalmával, melybe vakmerőség volt bocsátkoznia, Artagera körül bizonyos Adduus nevű ember kezétől megsebesült; ez időtől fogva szelleme oly kevés hasznára volt az államnak, a mennyire teste ereje fogyott. Azonkívül nem hiányzottak környezetéből oly emberek, kik 4 hizelgéseik által hibáit növelték (hisz a hizelgés állandó kísérője a nagy szerencsének), s ez által oda juttatták őt, hogy inkább ohajtott a világ végső és legtávolabbi zugában megöregedni, mint visszatérni Rómába. Midőn végre hosszú tusa 5 után s akarata ellenére Italia felé indult, Lyciának Limyra nevű városában elhunyt. Körülbelül egy évvel előbb fitestvére, L. Caesar is meghalt Massiliában, Hispaniába utazása közben.

CIII. De a sors már akkor, midőn e nagy nevek reményétől megrabolt minket, visszaadta az államnak védőjét, mert Tib. Nero mindkettejük halála előtt P. Viniciusnak, a te atyádnak consulsága alatt visszatért Rhodusból, miáltal leirhatatlan örömmel tölté el honát. Caesar Augustus nem 2 soká késett, nem kellett keresnie, kit jelöljön ki; azt kellett kijelölnie, a ki kimagaslott. A mit már Lucius halála után, s Gaius életében meg akart tenni s a miben csak Nero heves ellenállása akadályozta meg, azt megtette a két ifju kimulta után, hogy t. i. a tribunusi hatalomban ismét hivataltársul vette Nerot, habár ez otthon is, a senatusban is sokáig ellenkezett, és őt Aelius Catus és C. Sentius consulok alatt most huszonhét éve, a város alapítása utáni hétszázötvennegyedik év jun. huszonhetedikén fiává fogadta. Ama nap örömét, a polgárok összesereglését, az égre emelt 3 kezek áldáskívánatait s a római birodalom állandó biztonságának és fönmaradásának megfogamzott reményét ama

perpetuæ securitatis æternitatisque Romani imperi vix in illo iusto opere abunde persequi poterimus, nedum hic implere tentemus: id unum dixisse (satis est,) quam ille
 4 omnia omnibus fuerit. Tum refulsit certa spes liberorum parentibus, viris matrimoniorum, dominis patrimoni, omnibus hominibus salutis, quietis, pacis, tranquillitatis, adeo ut nec plus sperari potuerit, nec spei responderi felicius.

1 CIV. Adoptatus eadem die etiam M. Agrippa, quem post mortem Agrippæ Iulia enixa erat; sed in Neronis adoptione illud adiectum his ipsis Cæsaris verbis: hoc,
 2 inquit, reipublicæ causa facio. Non diu vindicem custodemque imperi sui morata in urbe patria protinus in Germaniam misit, ubi ante triennium sub M. Vinicio avo tuo, clarissimo viro, immensum exarserat bellum et erat ab eo quibusdam in locis gestum, quibusdam sustentatum feliciter, eoque nomine decreta ei cum speciosissima inscriptio
 3 operum ornamenta triumphalia. Hoc tempus me, functum ante tribunatu, castrorum Ti. Cæsaris militem fecit: quippe protinus ab adoptione missus cum eo præfectus equitum in Germaniam, suscessor officii patris mei, cœlestissimorum eius operum per annos continuos novem præfectus aut legatus spectator et pro captu mediocritatis meæ
 4 adiutor fui. Neque illi spectaculo, quo fructus sum, simile condicio mortalis recipere videtur mihi, cum per celeberrimam Italiæ partem et tractum omnem Galliæ provinciarum veterem imperatorum et ante meritis ac viribus quam nomine Cæsarem revisentes sibi quisque quam illi
 5 gratularentur plenius. At vero militum conspectu eius elicitæ gaudio lacrimæ, alacritasque et salutationis nova quædam exultatio et contingendi manum cupiditas non contentium, protinus quin adiicerent: videmus te, imperator!

kimerítő munkámban is alig fogom híven leírhatni, itt még csak megkísérteni sem merem, elég, ha mondom, mennyire mindene volt ő mindenkinek. Erős bizalommal gondolhat- 4 tak ettől fogva a szülők gyermekeikre, a férfiak a házasságra, a birtokosok vagyonukra s mindenki a jólétre, nyugalomra, békére, boldogságra, annyira, hogy sem többet remélni, sem a reménynek szerencsésebben megvalósulnia nem lehetett.

CIV. Ugyanazon nap fogadta örökbe Augustus M. Agrippát 1 is, kit Julia, Agrippa halála után szült; de Nero örökbe fogadásakor Cæsar e szavakat fűzte még hozzá: «Ezt az állam kedvéért teszem.» Nem soká hagyta a haza a birodalom örét és vé- 2 dőjét a városban időzni, hanem csakhamar Germaniába készítette, hol három évvel azelőtt a te nagyatyád, M. Vinicius, a jeles férfi alatt messze terjedő háború tört ki. Ezt ő szerencsésen viselte egynémely helyen, míg más helyeken sikerrel védte magát, miért is diadalmi tiszteletjelvényt kapott, tetteit kitüntető fölíráttal. Ez időben kerültem én, ki addig tribu- 3 nus voltam, Tib. Cæsar táborába; ugyanis örökbe fogadása után vele együtt mint lovassági főnök küldetvén Germaniába atyám hivatali utódjául, egyfolytában kilencz éven át voltam majd lovassági főnök, majd alvezér, Cæsar isteni működésének szemlélője s szerény tehetségemhez képest támogatója. Ugy látom, a gyarló embernek nem jut osztályrészül 4 oly látvány, mint milyent én élveztem, midőn Italia legvirágzóbb részein, a gall provinciák egész területén át, a merre csak elvonultunk, a régi vezérnek, ki érdemre s tehetségre nézve előbb volt Cæsar, mint nevére, viszontlátásakor a nép inkább magának kívánt szerencsét, mint neki, a katonák 5 pedig őt látva örömkönyeket sirtak; azon izgalmat, a viszontlátás fölötti elragadtatást, a vágyó törekvést, hogy kezét érinthessék, miközben nem tartóztathatták meg magukat, hogy ki ne törjön belőlük: «Látunk téged, oh vezér! egészségszében

salvum recepimus! ac deinde: ego tecum, imperator, in Armenia, ego in Rhætia fui, ego a te in Vindelicis, ego in Pannonia, ego in Germania donatus sum, neque verbis exprimi et fortasse vix mereri fidem potest.

- 1 CV. Intrata protinus Germania, subacti Caninifati, Attuari, Bructeri, recepti Cherusci, (gentis eius Arminius mox nostra clade nobilis), transitus Visurgis, penetrata ulteriora, cum omnem partem asperrimi et periculosissimi belli Cæsar vindicaret, in iis quæ minoris erant discriminis, Sentium Saturninum, qui iam legatus patris eius in Germania fuerat, præfecisset, virum multiplicem in virtutibus, navum, agilem, providum militariumque officiorum patientem ac peritum pariter, sed eundem, ubi negotia fecissent locum otio, liberaliter lauteque eo abutentem, ita tamen, ut eum splendidum atque hilarem potius quam luxuriosum aut desidem diceres; de cuius
- 2 viri claro celebrique consulatu prædiximus. Anni eius æstiva usque in mensem Decembrem producta immanis
- 3 emolumentum fecere victoriæ. Pietas sua Cæsarem pæne obstructis hieme Alpibus in urbem traxit; at tutela imperi eum veris initio reduxit in Germaniam, in cuius mediis finibus ad caput Lupiæ fluminis hiberna digrediens princeps locaverat.

- 1 CVI. Pro dii boni, quanti voluminis opera insequenti ætatis sub duce Tiberio Cæsare gessimus! Perlustrata armis tota Germania est, victæ gentes pæne nominibus incognitæ, receptæ Cauchorum nationes: omnis eorum iuventus infinita numero, immensa corporibus, situ locorum tutissima traditis armis una cum ducibus suis septa fulgenti armatoque militum nostrorum agmine ante imperatoris procubuit tribunal.

nyerünk vissza!» — majd ismét: «Én veled voltam, vezérem, Armeniában, Rhætiában; én Vindeliciában; én Pannoniában, én Germaniában kaptam tőled ajándékot»: mindezt lehetetlen szavakkal leírni, alig is hinnék el az emberek.

CV. Legott bevonult Germaniába, a caninfatus, attua-¹rius, bructerus törzseket meghódította, a cherususokat (kiknek törzséből eredt a későbbi vereségünk által híres Arminius) visszahódította, átkelt a Vesper folyón s nyomult tovább előre, miközben Cæsar a hadjárat terhesebb s veszedelmesebb részét mindig magának tartotta meg; a veszélytelenebb helyekre Sentius Saturninust küldötte, ki már atyjának is alvezére volt Germaniában; e férfiú sokféle erénnyel bírt, serény, buzgó, előrelátó, a hadi szolgálatban oly kitartó, mint tapasztalt; de a mint dolgai időt engedtek neki a henyélésre, azt nagyuri előkelőséggel használta fel, de úgy, hogy ez őt inkább vidám és derült színben, mint kéjelgőnek és tétlennek mutatta be. E férfiú híres és ismert consulságáról már megemlékeztem. Az ezen évben egész deczemberig elhú-²zódott táborozás igen nagy győzelmet eredményezett. Cæsart 3 a gyermeki szeretet, bár a tél az Alpeseket majdnem járhatatlanokká tette, Rómába vonzotta; majd a birodalom védelme kora tavasszal visszahozta őt Germaniába, melynek közepe táján, a Lippe folyó torkolatánál üttetett fel téli szállást a távozó fejedelem.

CVI. Jóságos istenek, mennyi könnyre volna szükség, ¹ hogy leirhassuk mindazt, mit mi a következő nyáron Tiberius Cæsar vezérlete alatt véghez vittünk! Fegyvereink átvonultak egész Germanián, legyőztünk népeket, melyeknek nevei is alig ismeretesek; meghódítottuk a cauchus néptörzset, melynek roppant számú óriási testalkatú, talajviszonyaik által védett harcosai lerakták fegyvereiket s vezéreikkel együtt katonáink fényes, fegyveres csapataitól bekerítve

2 Fracti Langobardi, gens etiam Germana feritate ferocior; denique quod nunquam antea spe conceptum, nedum opere tentatum erat, ad quadringentesimum miliarium a Rheno usque ad flumen Albim, qui Semnonum Her-mundurorumque finis præterfluit, Romanus cum signis
3 perductus exercitus. Et eodem mira felicitate et cura ducis temporumque observantia classis, quæ Oceani circumnavigaverat sinus, ab inaudito atque incognito ante mari flumine Albi subvecta, plurimarum gentium victoria cum abundantissima rerum omnium copia exercitui Cæsarique se iunxit.

1 CVII. Non tempero mihi, quin tantæ rerum magnitudini hoc, qualecunque est, inseram. Cum citeriorem ripam prædicti fluminis castris occupassemus et ulterior armata hostium iuventute fulgeret sub omnem motum nostrarum navium protinus refugientium, unus e barbaris ætate senior, corpore excellens, dignitate, quantum ostendebat cultus, eminens, cavatum, ut illis mos est, ex materia conscendit alveum solusque id navigi genus temperans ad medium processit fluminis et petiit, liceret sibi sine periculo in eam quam armis tenebamus, egredi
2 ripam ac videre Cæsarem. Data petenti facultas, Tum adpulso lintre et diu tacitus contemplatus Cæsarem: nostra quidem, inquit, fuit iuventus, quæ cum vestrum numen absentium colat, præsentium potius arma metuit quam sequitur fidem; sed ego beneficio ac permissu tuo, Cæsar, quos ante audiebam, hodie vidi deos, nec feliciorum ullum vitæ meæ aut optavi aut sensi diem. Impetratoque ut manum contingeret, reversus in naviculam sine fine respectans Cæsarem ripæ suorum adpulsus est.

fővezérünk széke elé borult. Megtörtük a longobardokat, 2 ezen a german vadságnál is vadabb népet és végre, a mi azelőtt remény tárgya sem volt, annál kevésbé valóságos kísérleté: a római sereg eljutott sasaival a négyszázadik jelkőig, a Rajnától az Elbe folyóig, mely a semnonok és hermundurusok határa mellett folyik. Ugyanott csatlakozott a 3 sereghez és Cæsarhoz a hajóhad is, mely bámulatos szerencsével, a vezér gondosságával s a kedvező időjárás megfigyelésével körülvitorlázta az oceán öblét, az eddig nem is ismert tengerről az Elbe folyón számtalan nép legyőzése után a szükséges tárgyak nagy bőségével hozzánk jutott.

CVII. Nem állhatom meg, hogy ezen elbeszélte nagy dol- 1
gok sorába be ne szőjem a következő csekélyebb jelentőségűt is. Midőn mi a nevezett folyó innenső partján táboroztunk, míg a tulsó part az ellenség fegyvereseitől csillogott, kik azonban hajóink minden mozdulatára visszafutottak: egy korosabb, magas termetű s a mennyire ékszerrei mutat-
ták, előkelő barbár egy kivájt fatörzsből az ő szokásuk szerint készült csónakba szállott be, s e vizi eszközt egyedül kormányozva, a folyam közepéig jött és kérte, hogy legyen szabad neki az általunk elfoglalt parton bántódás nélkül ki-
kötni és Cæsart látni. Az engedelmet megkapta. Ekkor csó- 2
nakjával a parthoz evezett s Cæsart sokáig hallgatagon szemlélvén, mondá: «A mi ifjuságunk dühöng; s bárha ők távolléte-
tekben, a ti szellemi felsőbbbségteket tisztelik, jelenléte-
tekben inkább félve futnak fegyvereitek elöl, a helyett, hogy
hiveitek lennének; de én a te jóságod és engedelmed folytán,
oh Cæsar! ma láttam az isteneket, kikről ezelőtt csupán hal-
lottam; nem is kívántam, de nem is élveztem szerencsésebb
napot életemben a mainál!» S miután ama szerencsében
részesült, hogy Cæsar kezét megérinthette, csónakjába szál-
lott és Cæsarra fordítván állandóan tekintetét, övéi partjára
jutott. Cæsar legyőzője mind ama népeknek s vidékeknek, 3

3 Victor omnium gentium locorumque, quos adierat Cæsar, cum incolumi inviolatoque et semel tantummodo magna cum clade hostium fraude eorum tentato exercitu, in hiberna legiones reduxit, eadem qua priore anno festinatione urbem petens.

1 CVIII. Nihil erat iam in Germania quod vinci posset, præter gentem Marcomannorum, quæ Maroboduo duce excita sedibus suis atque in interiora refugiens incinctos

2 Hercynia silva campos incolebat. Nulla festinatio huius viri mentionem transgredi debet. Maroboduus genere nobilis, corpore prævalens, animo ferox, natione magis quam ratione barbarus, non tumultuarium neque fortuitum neque mobilem et ex voluntate parentium constantem inter suos occupavit principatum, sed certum imperium vimque regiam complexus animo statuit avocata procul a Romanis gente sua eo progredi, ubi, cum propter potentiora
3 arma refugisset, sua faceret potentissima. Occupatis igitur, quos prædiximus, locis finitimos omnis aut bello domuit aut condicionibus iuris sui fecit; corpus suorum custodia cinctum; imperium perpetuis exercitiis pæne ad Romanæ disciplinæ formam redactum brevi in eminens et nostro quoque imperio timendum perduxit fastigium gerebatque se ita adversus Romanos, ut neque bello nos (lacesseret et tamen satis ostenderet, si) lacesseretur, superesse sibi vim ac voluntatem resistendi.

1 CIX. Legati, quos mittebat ad Cæsares, interdum ut supplicem commendabant, interdum ut pro pari loquebantur; gentibus hominibusque a nobis desciscentibus erat apud eum perfugium, totusque ex male dissimulato agebat æmulum, exercitumque, quem septuaginta milium peditum, quattuor equitum fecerat, adsiduis adversus finitimos bellis exercendo maiori, quam quod habebat, operi præparabat eratque etiam eo timendus, quod, cum Germaniam ad lævam

melyeket bejárt, legióit épen és sértetlenül vezette vissza a téli tátorba, csupán egyszer jutott e sereg veszedelembé s akkor is csel által, és az ellenség nagy veszteségével járt az is; aztán a múlt évihez hasonló sietséggel utazott Rómába.

CVIII. Nem volt már Germaniában legyőzni való a marcomannok törzsén kívül,⁵¹ mely Maroboduus vezérlete alatt régi lakóhelyéről fölkerekedvén és befelé vonulván, a hercyniai erdőktől körített vidéken települt meg. Bármennyire siesek is, e férfiú fölemlítését nem mellőzhetem. Maroboduus előkelő származású, hatalmas testalkatú, szilaj lelkületű s inkább eredetre, mint észtehetségre nézve volt barbár; nem valami pillanatnyi, sem esetleges, sem átmeneti és az alattvalók hajlandóságán nyugvó főhatalmat élvezett övéi közt, hanem el volt határozva, hogy erős és rendezett királyságot alapít népével elvonulva, távol a rómaiaktól, ott, a hol kikerülve a hatalmasabb fegyvereket, az ő fegyverei lesznek a leghatalmasabbak. Elfoglalván tehát a mondott területet, fegyver, vagy föltételek által az összes szomszéd törzseket alávetette magának; személyét övéiből alakított testőrséggel övezte, országát az állandó gyakorlatok által majdnem a római fegyelem fokára juttatva csakhamar kitünő s még miránk nézve is félelmes karba helyezte; a rómaiakkal szemben oly magatartást tanusított, hogy óvakodott minket hadal megtámadni, de elárulta, hogy ha megtámadtatnék, nem hiányzanék sem ereje, sem szándéka az ellenálláshoz.

CIX. A Cäsarokhoz küldött követei majd segítséget kérő hangon, majd a rangegyenlőség hangján beszéltek; nála menedéket találtak a tőlünk elpártolt törzsek és egyesek; általában ügyetlenül palástolt versenytársi törekvést árult el, és hadseregét, mely hetvenezer gyalogosból és négyezer lovasból alakult, a szomszédai elleni állandó háborúk által nagyobb hivatásra készítette elő, mint az akkori volt, s már a miatt is félelmes volt, mivel előtte és az ő területétől balra

et in fronte, Pannoniam ad dextram, a tergo sedium suarum haberet Noricos, tamquam in omnis semper venturus ab omnibus timebatur. Nec securam incrementi sui patiebatur esse Italiam, quippe cum a summis Alpium iugis quæ finem Italiæ terminant, initium eius finium haud multo plus ducentis milibus passuum abesset. Hunc virum et hanc regionem proximo anno diversis e partibus Ti. Cæsar adgredi statuit. Sentio Saturnino mandatum, ut per Cattos, excisis continentibus Herciniæ silvis, legiones Boiohæmum, (id regioni, quam incolebat Maroboduus, nomen est) ipse a Carnunto, qui locus Norici regni proximus ab hac parte erat, exercitum, qui in Illyrico merebat, ducere in Marcomannos orsus est.

1 CX. Rumpit (interdum,) interdum moratur proposita hominum fortuna. Præparaverat iam hiberna Cæsar ad Danubium admotoque exercitu non plus quam quinque dierum iter a primis hostium (aberat legionesque se, quas Saturninum admovere placuerat, pæne æquali divisæ intervallo ab hoste intra paucos dies in prædicto loco cum Cæsare iuncturæ erant, cum universa Pannonia, insolens longæ pacis bonis, et adulta viribus Delmatia omnibus(que) tractus eius gentibus in societatem adductis
2 consili arma corripuit. Tum necessaria gloriosis præposita, neque tutum visum abdito in interiora exercitu vacuam tam vicino hosti relinquere Italiam. Gentium nationumque, quæ rebellaverant, omnis numerus amplius octingentis milibus explebat; ducenta fere peditum colligebantur armis habilia, equitum novem. Cuius immensæ
3 multitudinis, parentis acerrimis ac peritissimis ducibus, pars petere Italiam decreverat iunctam sibi Nauporti ac Tergestis confinio, pars in Macedoniam se effuderat

Germania, jobbra Pannonia, hátul Noricum vala s az ő betörésének állandó lehetősége miatt mind féltek tőle. Hatalmi terjeszkedésével már Italiát sem engedte biztonságban lenni, mert az ő területének határa alig volt valamivel távolabb kétszáz mértföldnél az Alpések legmagasabb tetőitől, melyek Italiát határolják. Tib. Cæsar elhatározta, hogy e férfiút s országát a következő évben több oldalról megtámadja. Rendeletet adott Sentius Saturninusnak, hogy a cattusok földjén át a Hercinia sűrű erdőin keresztül utat vágván, vezesse legióit Boiohœmumba (ez volt ama föld neve, melyen Maroboduus lakott), maga pedig az Illyricumban levő sereggel Carnuntumtól,⁵² mely város ezen oldalról legközelebb volt Noricumban, akart a marcemannok ellen törni.

CX. A sors néha megzavarja, néha elhalasztja az emberek terveit. Cæsar már téli táborhelyet készíttetett s a hadsereget az ellenség őrszemeitől nem több, mint öt napi járó földre vezette és Saturninusnak már fölvonulást parancsolt, kinek csapatai az ellenségtől körülbelül az övéhez hasonló távolságban voltak s kinek néhány nap alatt a meghatározott helyen Cæsarral kellett volna egyesülni, midőn Pannonia a tartós béke áldásaitól elkapatva, a harcra megerősödve azzal, hogy Dalmatiát s ama vidék minden néptörzsét szövetségébe vonta, velök közös elhatározás folytán fegyvert ragadott. Ekkor a szükséges intézkedést eléje kellett helyezni a dicsőségnek, mert nem látszott biztatónak, hogy míg a hadsereg távol ország belsejében van, Italia a szomszédban levő ellenség előtt védtelen maradjon. A fellázadt nemzetek és néptörzsek teljes száma több volt nyolczszázezernél, melyből kiválogatott fegyverfogható kétszázezer gyalog s kilenczezer lovas volt. E roppant sokaságnak, melynek bátor és tapasztalt vezérek parancsoltak, egy része Italiát készült megtámadni, mellyel az ő földjüket Nauportum⁵³ és Tergeste⁵⁴ városok kötötték össze, a másik rész Macedoniát árasztotta el, egy

pars suis sedibus præsidium esse destinaverat. Maxima
 5 duobus Batonibus ac Pinneti ducibus auctoritas erat. In
 omnibus autem Pannoniis non disciplinæ tantummodo,
 sed linguæ quoque notitia Romanæ, plerisque etiam lit-
 terarum usus et familiaris armorum erat exercitatio: itaque
 hercules nulla unquam natio tam mature consilio belli,
 6 bellum iunxit ac decreta patravit. Oppressi cives Romani
 trucidati negotiatores, magnus vexillariorum numerus ad
 interneccionem ea in regione, quæ plurimum ab impera-
 tore aberat, cæsus, occupata armis Macedonia, omnia et
 in omnibus locis igni ferroque vastata. Quin tantus etiam
 huius belli metus fuit, ut stabilem illum et formatum
 tantorum bellorum experientia Cæsaris Augusti animum
 quateret atque terreret: audita in senatu vox princi-
 pis, decimo die, ni caveretur, posse hostem in urbis
 7 Romæ venire conspectum. Senatorum equitumque Ro-
 manorum exactæ ad id bellum operæ. Pollicitati omnia.
 Habiti itaque delectus, revocati undique et omnes ve-
 terani, viri feminæque ex censu libertinum coactæ dare
 militem.

1 CXI. Omnia hæc frustra præparassemus, nisi qui illa
 regeret fuisset. Itaque ut præsidium ultimum respublica
 2 ab Augusto ducem in bellum poposcit Tiberium. Habuit in
 hoc quoque bello mediocritas nostra speciosi ministeri lo-
 cum: finita equestri militia designatus quaestor, necdum se-
 nator æquatus senatoribus etiam designatis tribunis plebei
 partem exercitus ab urbe traditi ab Augusto perduxit ad
 3 filium eius. In quæstura deinde remissa sorte provinciæ lega-
 tus eiusdem ad eundem missus, quas nos primo anno acies
 hostium vidimus! quantis prudentia ducis opportunitatibus
 furentis eorum viris universas evasimus, [fudimus] partibus!
 quanto cum temperamento simul utilitatis res auctoritate im-
 peratoris agi vidimus! qua prudentia hiberna disposita sunt!

rész pedig saját területök őrzésére maradt. A vezérek közt legnagyobb tekintélyben állott a két Bato és Pinnetes. Panno- 5
niában különben nem csak a római hadi fegyelem volt ismeretes, de a rómaiak nyelvét is értették, sőt a legtöbb helyen irodalmi képzettséggel s a fegyverfogásban rendszeres gyakorlattal is bírtak. Bizonyára soha nemzet a háború gondolatát oly gyorsan meg nem valósította s tervét végre nem hajtotta. Üldözték a római polgárokat, fölkonzolták a kereskedőket s leölték a veterán csapatok nagy számát az utolsó emberig ama tartományban, mely Cæsartól legtávolabb esett; Macedoniát elfoglalták s mindent és mindenütt tüzzelvassal pusztítottak. Sőt oly nagy rémületet okozott e háború, hogy még Cæsarnak szilárd s oly nagy háborúk tapasztalatától megedzett lelkét is lesujtotta és elrémítette. A senatusban elhangzott a fejedelem szava, hogy ha intézkedés nem történik, tized napra az ellenség Róma előtt lesz. E háborúra igénybe 7
vették a római senatorok és lovagok szolgálatait. Mindent megígértek. Sorozást tartottak, s minden felől összehívták az összes veteránokat s tehetsége szerint minden férfi és nő kényszerült fegyver alá fölszabadított rabszolgát küldeni.

CXI. Mindezen előkészületek hasztalan történtek volna, 1
ha nincs, a kit az ügyek élére állítsunk. Azért Augustustól e háború vezetésére mint végső menedéket kérte ki az állam Tiberiust. Csekélységemnek e háborúban is tekintélyes szerep jutott; lovassági hadi szolgálatom befejeztével kijelölt quaestor lettem, bár nem voltam még senator, egyenlő rangra jutván a kijelölt néptribunusokkal, kik senatorok voltak, ⁵⁵
az Augustus által rám bizott hadosztályt fiához vezettem. Elfoglaltam a quaestori hivatalt, melyben a nélkül, hogy 3
sors által valamely provinciába küldetést nyertem volna, Augustus alvezéréként Tiberiushoz küldtettem s az első évben mily ellenséges csatasorokat láttam! Vezérünk ügyessége folytán hányszor kerültük el az ellenség dühöngő tömegeit,

quanto opere inclusus custodiis nostris exercitus, ne qua posset erumpere, inopsque copiarum et intra se furens viribus hostis elanguesceret!

1 CXII. Felix eventu, forte conatu prima æstate belli
 2 Messalini opus mandandum est memoriæ. Qui vir animo
 etiam quam gente nobilior, dignissimus, qui et patrem
 Corvinum habuisset, et cognomen suum Cottæ fratri re-
 linqueret, præpositus Illyrico, subita rebellione cum semi-
 plena legione vicesima circumdatus hostili exercitu, am-
 plius viginti milia hostium fudit fugavitque, et ob id
 3 ornamentis triumphalibus honoratus est. Ita placebat bar-
 baris numerus suus, ita fiducia virinum, ut ubicunque
 Cæsar esset, nihil in se reponerent. Pars exercitus eorum
 proposita ipsi duci (et) ad arbitrium utilitatemque nos-
 tram macerata perductaque ad exitiabilem famem neque
 instantis sustinere neque cum facientibus copiam pug-
 nandi dirigentibusque aciem ausa congregi, occupato
 4 monte Claudio munitione se defendit. At ea pars, quæ
 obviam se effuderat exercitui, quem A. Cæcina et Sil-
 vanus Plautius consulares ex transmarinis adducebant
 provinciis circumfusa quinque legionibus nostris auxi-
 liaribusque et equitatu regio (quippe magnam Thra-
 cum manum iunctus prædictis ducibus Rhœmetales,
 Thraciæ rex, in adiutorium eius belli secum trahebat)
 pæne exitiabilem omnibus cladem intulit: fugata regio-
 rum equestris acies, fugatæ alæ, conversæ cohortes
 5 sunt, apud signa quoque legionum trepidatum. Sed
 Romani virtus militis plus eo tempore vindicavit gloriæ

ha egyesülve, s hányszor győztük le, ha szétoszolva valának! Mily bölcshapintattal tudta az állam javát saját vezéri tekintélyével öszhangzatba hozni, mily körültekintéssel volt a téli táborhely kijelölve, mily ügyességgel kerítette be seregünk az ellenséget annyira, hogy sehol keresztül nem törhetvén, s élelemhiányt szenvedvén, erejének dühe önmaga ellen fordult.

CXII. Méltán emlitem fel Messalinusnak következményeiben épen oly szerencsés, mint merész elhatározású vitéz tettét e háború első nyarán. E férfi, kinek nemesebb 2 lelke, mint származása, ki megérdemelte, hogy Corvinus volt atyja s hogy melléknevét fitestvére, Cottára hagyja. Öt, mint Illyria parancsnokát, egy hirtelen kitört lázadás alkalmával a huszadik legio felével együtt az ellenség hada bekerítvén, a több mint húszezernyi ellenséget teljesen megverte, mely tette miatt diadalmi jelvénynyel tisztelték meg. Az 3 ellenség bizalma létszámában s erejében annyira megingott, hogy a hol csak megjelent Cæsar, önbizalmuk azonnal elveszett. Seregök azon része, mely ellen vezérünk fordult, a mi tetszésünkre és javunkra pusztult és borzasztó éhségre jutott, hogy végre, midőn a mieink ütközetet ajánlottak s e célból csatarendbe állottak, nem merte a nyílt ütközetet elfogadni, hanem a Claudius hegyre vonulva, elsánczolt állásban védelmezte magát. Ellenben azon sereg, mely az A. Cæcina és 4 Silvanus Plautius consularisok által a tengerentúli tartományokból hozott had ellen indult, öt legiónkkal, a segédhadakkal s a királyi lovassággal szembeszállva (mert az említett vezérekhez csatlakozott Rhoemetalces, Thracia királya, a ki thrákok nagy seregével jött segítségül e háborúba, majdnem végveszedelemben sodorta valamennyit; a királyi lovasságot 5 megszalasztotta, vele a szárnyhadakat, a cohorsokat visszaszorította s a remegés a legiók sasai alá is eljutott.) De a római katona vitézsége több dicsőséget küzdött ki magának

quam ducibus reliquit, qui multum a more imperatoris sui discrepantes ante in hostem inciderunt, quam per exploratores, ubi hostis esset, cognoscerent. Tum igitur in dubiis rebus semet ipsæ legiones adhortatæ, iugulatis ab hoste quibusdam tribunis militum, interempto præfecto castrorum præfectisque cohortium, non incruentis centurionibus, e quibus etiam primi ordines cecidere, invasere hostis nec sustinuisse contenti perrupta eorum acie ex insperato victoriam vindicaverunt. Hoc fere tempore Agrippa, qui eodem die quo Tiberius adoptatus ab avo suo naturali erat et iam ante biennium, qualis esset, apparere coeperat, mira prævitæ animi atque ingeni in præcipitia conversus patris atque eiusdem avi sui animum alienavit sibi moxque crescentibus in dies vitiis dignum furorẽ suo habuit exitum.

1 CXIII. Accipe nunc, M. Vinici, tantum in bello ducem, quantum in pace vides principem. Iunctis exercitibus quique sub Cæsare fuerant, quique ad eum venerant, contractisque in una castra decem legionibus, septuaginta amplius cohortibus, decem alis et pluribus quam decem veteranorum milibus, ad hoc magno voluntariorum numero frequentique equite regio, tanto denique exercitu, quantus nullo unquam loco post bella fuerat civilia, omnes eo ipso læti erant maximamque fiduciam victoriæ in numero reponebant. At imperator, optimus eorum quæ agebat iudex et utilia speciosis præferens, quodque semper eum facientem vidi in omnibus bellis, quæ probanda essent, non quæ utique probarentur sequens, paucis diebus exercitum, qui venerat, ad refoendas ex itinere eius viris moratus, cum eum maiorem, quam ut temperari posset, neque habilem gubernaculo cerneret, dimittere statuit;

ama napon, mint a mennyit a vezérnek hagyott, kik fővezé-
 rök szokásától lényegesen eltérve előbb támadtak az ellen-
 ségre, hogysem kémeik által értesülést szereztek volna annak
 holléte felől. E nehéz helyzetben, miután az ellenség néhány 6
 hadi tribunt megölt, meggyilkolta a tábor parancsnokát
 a cohorsvezérekkel együtt, nem hagyta sértetlenül a centurio-
 kat sem, kik közül az elsőrendűek elestek, az egymást buz-
 dító legiók neki vágtak az ellenségnek s nem elégedtek meg
 avval, hogy megállották helyöket, hanem áttörve azok csa-
 tarendjét, a legváratlanabb győzelmet aratták. Ez időtájban 7
 Agrippa, kit Tiberius-szal egy napon fogadott fiává édes
 nagyatyja s kiről már két évvel előbb is látszott, hogy miféle
 ember, példátlan lelki és szellemi romlottsággal dobta ma-
 gát a bukás örvényébe s atyjának, ki egyuttal nagyatyja is
 volt, lelkét elfordítá magától s bűneinek napról-napra növe-
 kedtével csakhamar örütségeihez méltó véget ért.

CXIII. Beláthatod tehát, M. Vinicius, hogy Tiberius oly 1
 kitünő vezér volt a harcokban, a mily nagy fejedelem a béké-
 ben. Összegyűjtván a fősége alatti seregeket és azokat, melyek
 hozzá csatlakoztak, egy táborba egyesítven tíz legiót, több
 mint hetven cohorsot, tíz hadszárnyat, több mint tízezer
 veteránt, azon fölül az önkéntesek nagy számát s igen sok
 királyi lovast, — e rendkívül nagy hadseregnek, a mily nagy
 a polgárháborúk óta sehol sem volt, mindnyájan örültek már
 e miatt is, s a létszámba helyezték a győzelem legfőbb remé-
 nyét. A fővezér azonban, ki teendőinek legilletékesebb birája 2
 volt, s a valóban üdvöst a látszólagosnak fölébe helyezte,
 azon módot követte — s ezt én nála minden háborúban lát-
 tam — melyet mindenkinek helyeselni kellett volna s nem
 azt, a mit általában helyeseltek; az összesereglett hadat az
 út fáradalmainak kipihenése végett néhány napig nyugalom-
 ban hagyta, de aztán elhatározta, hogy, mivel a tömeg
 nagyobb, hogysem egységesen igazgatni s fegyelemben tar-

3 prosecutusque longo et perquam laborioso itinere cuius difficultas narrari vix potest, ut neque universos quisquam auderet adgredi, et partem digredientium, suorum quisque metu finium, universi tentare non possent, remisit eo, unde venerant, et ipse asperrimæ hiemis initio regressus Sisciam legatos, inter quos ipsi fuimus, partitis præfecit hibernis.

1 CXIV. O rem dictu non eminentem, sed solida vera-
que virtute atque utilitate maximam, experientia sua-
vissimam, humanitate singularem! Per omne belli Ger-
manici Pannonicique tempus nemo e nobis gradumve
nostrum aut præcedentibus aut sequentibus imbecillus
fuit, cuius salus ac valetudo non ita sustentaretur Cæ-
sarum mole huic uni negotio vacaret animus. Erat desi-
derantibus paratum iunctum vehiculum, lectica eius
publicata cuius usum cum alii tum ego sensi; iam me-
dici, iam apparatus cibi, iam hoc solum uni portatum
instrumentum balinei nullius non succurrit valetudini:
domus tantum ac domestici deerant, ceterum nihil, quod
3 ab illis aut præstari aut desiderari posset. Adiciam illud,
quod, quisquis illis temporibus interfuit, ut alia quæ
retuli, agnoscet protinus: solus semper equo vectus est,
solus cum iis, quos invitaverat, maiore parte æstiva-
rum expeditionum cœnavit sedens; non sequentibus
disciplinam, quatenus exemplo non nocebatur, ignovit;
admonitio frequens, interdum et castigatio vindicta
rarissima; agebatque medium plurima dissimulantis, ali-

tani lehetne, elbocsátja; és elkísérve a hosszú és rendkívül 3
 fáradságos úton, melynek nehézségeit alig lehet kimondani,
 visszaküldé őket oda, a honnan jöttek; az ellenségnek hiány-
 zott a bátorsága megtámadni a sereget, míg az együtt volt,
 a széteszlott csapatokat szintén nem támadhatták meg, kiki
 saját határait féltvén; ő maga a rendkívül szigorú tél kez-
 detével Sisciába ⁵⁶ vonult vissza s a több felé fölözslott téli
 tábor fölötti hatalmát átadta alvezéreinek, kik közt voltam
 én is.

CXIV. A mit most elmondok, noha nem épen fontos, 1
 de azon jóság által, melyet elárult, épen oly nemes, mint
 áldásos dolog s a rá való emlékezés most oly kellemes, mint
 páratlan a maga nemében. A german és pannoniai háború
 egész ideje alatt beteges nem volt senki közülünk, sem a
 mi rangbelieink, sem a magasabbak, sem az alattunk állók
 közül, kinek ápolását és egészségét, sőt gondozását Cæsar
 figyelme elő ne mozdította volna, mintha lelkének, melyet
 a legsúlyosabb gondok vettek igénybe, csak ez egy foglalato-
 sossága volt volna. Ha valaki óhajtotta, befogott kocsit állott 2
 elő: saját gyaloghintóját közös használatra engedte át s
 miként sok más, úgy én is éltem e szivességgel. Orvosok,
 egész élelmi készlet, fürdőberendezés, mely csupán e czélra
 volt velünk, mind arra voltak hivatva, hogy alkalmilag a
 betegek rendelkezésére álljanak. Csupán az otthon s az ott-
 honiak hiányzottak, más semmi, a mit ők nyujthatnának,
 vagy a mit tőlük kivánni lehetne. Még azt az egyet jegyzem 3
 meg, s e szavaimnak és a már elmondottaknak igazságát
 mindenki, a ki csak velünk volt, azonnal elismeri: egyedül ő
 ült mindig lovon; a nyári hadjárat nagyobb részében azok
 társaságában, kiket meghivott, egyedül ő étkezett ülve. Ha
 valaki a fegyelem ellen vétett, ő szemet hunyt mindaddig,
 míg a példa veszedelmes nem volt; a megintés gyakori, a szio-
 goru feddés ritkább, a büntetés legritkább volt; középutat

4 qua inhibentis. Hiems emolumentum patrati belli contulit; sed insequenti æstate omnis Pannonia reliquiis totius belli in Delmatia manentibus pacem petiit. Ferocem illam tot milium iuventutem paulo ante servitute minatam Italiæ conferentem arma, quibus usa erat, apud flumen nomine Bathinum, prosternentemque se universam genibus imperatoris, Batonemque et Pinnetem, excelsissimos duces, captum (alterum), alterum a se deditum iustis voluminibus ordine narrabimus, 5 ut spero. Autumno victor in hiberna reducitur exercitus, cuius omnibus copiis a Cæsare M. Lepidus præfectus est, vir nomini ac fortunæ Cæsarum proximus, quem in quantum quisque aut cognoscere aut intellegere potuit, in tantum miratur ac diligit tantorumque nominum, quibus ortus est, ornamentum iudicat.

CXV. Cæsar ad alteram belli Delmatici molem animum atque arma contulit. In qua regione quali adiutore 1 legatoque fratre meo Magio Celere Velleiano usus sit, ipsius patrisque eius prædicatione testatum est et amplissimorum donorum, quibus triumphans eum Cæsar 2 donavit, signat memoria. Initio æstatis Lepidus educto hibernis exercitu per gentis integras immunisque adhuc clade belli et eo ferocis ac trucis tendens ad Tiberium imperatorem et cum difficultate locorum et cum vi hostium luctatus, magna cum clade obsistentium excisis agris, exustis ædificiis, cæsis viris lætus victoria prædaque onustus pervenit ad Cæsarem, et ob ea quæ si propriis gessisset auspiciis, triumphare debuerat, ornamentis triumphalibus consentiente cum iudicio principum voluntate senatus donatus est.

talált s egyet-mást elnézett, olykor — ritkán — megakadályozott. A tél meghozta e befejezett hadmenet gyümölcsét s a rá következő nyáron az egész Pannonia békét kért: a mi még a harczból hátra volt, Dalmatiában gyökerezett. A szilaj harczosok annyi ezréről, kik kevéssel azelőtt szolgasággal fenyegették Italiát s kik fegyvereiket, melyekkel harczoltak, egybehordva a Bathinus⁵⁷ nevű folyónál, mindnyájan a mi fővezérünk lábaihoz borultak, — legkitünőbb vezéreikről Batoról és Pinnetesről, kiknek egyike fogságba esett, másika önként megadta magát, ama részletesebb munkámban fogok, mint remélem, megemlékezni. Őszkor a győzelmes sereg téli táborba vonult, miután Cæsar az összes hadak fölötti hatalmat M. Lepidusra ruházta, ki nevére és gazdagságára nézve a császári családhoz legközelebb állott, kit mindenki annál inkább szeretett és csodált, minél közelebről ismerte és értette meg s kit mindenki nagy neve méltó ékességének tartott.

CXV. Cæsara háború másik része, a dalmatiai felé irányozta 1
figyelmét és fegyvereit. Hogy ebben mennyire támogatta őt
alvezére Magius Celer Velleianus, az én fitestvérem, annak
emlékét az ő és atyja egyező dicsérete s azon ajándékok
örzik, melyekkel őt a diadalmenetet tartó Cæsar megörven-
deztette. Lepidus nyár kezdetével hadát a téli táborból oly 2
néptörzseken át vezette ki Tiberiushoz, melyeket eddig a
háború veszedelme nem érintett s melyek e miatt vadabbak
s kegyetlenebbek voltak; a kedvezőtlen talajviszonyokkal s
ellenséges erővel küzködve, az ellenállókat többszöri vereség-
gel sujtotta, elpusztította földeiket, fölégette lakóhelyüket, le-
öldöste embereiket és győzelemmittasan s zsákmánynyal rakot-
tan jutott el Cæsarhoz; e tettei miatt, melyekért, ha saját
fősége alatt vitte volna végbe azokat, diadalmenetet érde-
melt volna, a fejedelmek akaratához csatlakozó tanácshatá-
rozat őt diadalmeneti diszjelvényekkel ajándékozta meg.

3 Illa æstas maximi belli consummavit effectus: quippe Per-
 ustæ ac Dæsitiates Delmatæ situ locorum ac montium,
 ingeniorum ferocia, mira etiam pugnandi scientia et præ-
 cipue angustiis saltuum pæne inexpugnabiles non iam
 ductu, sed manibus atque armis ipsius Cæsaris tum de-
 4 mum pacati sunt, cum pæne funditus eversi forent. Nihil
 in hoc tanto bello, nihil in Germania aut videre maius
 aut mirari magis potui, quam quod imperatori nunquam
 adeo ulla opportuna visa est victoriæ occasio, quam damno
 amissi pensaret militis, semperque visum est gloriosum,
 quod esset tutissimum, et ante conscientiæ quam famæ
 consultum nec unquam consilia ducis iudicio exercitus,
 sed exercitus providentia ducis rectus est.

1 CXVI. Magna in bello Delmatico experimenta virtu-
 tis in multos ac difficilis locos præmissus Germanicus de-
 2 dit; celebri etiam opera diligentique Vibius Postumus, vir
 consularis, præpositus Delmatæ, ornamenta meruit trium-
 phalia; quem honorem ante paucos annos Passienus et
 Cossus, viri (quibusdam) diversis virtutibus celebres, in
 Africa meruerant; sed Cossus victoriæ testimonium etiam
 in cognomen fili contulit, adulescentis in omnium virtutum
 exempla geniti. At Postumi operum L. Apronius particeps
 illa quoque militia eos, quos mox consecutus est, hono-
 3 res excellenti virtute meruit. Utinam non maioribus expe-
 rimentis testatum esset, quantum in omni re fortuna pos-
 set! sed in hoc quoque genere abunde agnosci vis eius
 potest; nam et Ael. Lamia, vir antiquissimi moris et pris-
 cam gravitatem semper humanitate temperans, in Germa-
 nia Illyricoque et mox in Africa splendidissimis func-
 tus ministeriis non merito sed materia adipiscendi triumphalia defectus est, et A. Licinius Nerva Silianus, P. Sili filius,

E nyár végét vetette a roppant nagy háborúnak, mert a pe- 3
 rusta és dæsítiai dalmát törzseket, melyek hazájok hegyvidé-
 kei, szilaj lelkületük, bámulatós hadratermettségök, különö-
 sen pedig keskeny hegyi utaik miatt majdnem legyőzhetle-
 nek, nem csupán Cæsar vezérlete, hanem karja és fegyvere
 hódoltatta meg, midőn már közel voltak a teljes megsemmi-
 süléshez. Sem ezen nagy háborúban, sem Germaniában nem 4
 láttam és nem csodáltam semmit annyira, mint hogy vezé-
 rünk a győzelem lehetőségét nem tartotta kizsákmányo-
 landónak, ha azt katonái elvesztésének árán szerezhette meg
 s csak oly dicsőség után törekedett, mely koczkázattal
 nem járt, s többet adott a lelkiismeretre, mint a hirnèvre;
 nem a hadsereg ítélete adott irányt a vezér terveinek, hanem
 a vezér előrelátása a hadseregnek.

CXVI. A dalmátiai háborúban a sok veszedelmes pontra 1
 kiállított Germanicus számos jelét adta vitézségének: Vibius 2
 Postumus consularis és Dalmátia helytartója is megérde-
 melte tevékenységének elismert jelei által a diadalmeneti
 jelvényt, a mily kitüntetéset néhány évvel azelőtt Passienus
 és Possus is kiérdemelték Afrikában, mely férfiak jeles tulaj-
 donai egymástól különbözők voltak, de Possus győzelme bi-
 zonyítékát fia megtartotta melléknevében, mely ifjú arra
 született, hogy minden erény példaképe legyen. E hadmenet-
 ben L. Apronius, Postumus fegyvertársa, érdemeket szerzett
 vitézségével ama kitüntetésekre, melyeket csakhamar elnyert.
 Vajha még föltünőbb bizonyítékok ne igazolnák, hogy mit 3
 tehet a szerencse mindenben; de már az ily dolgokban is
 kitetszik az ő hatalma; Ael. Lama ugyanis, ez ősi jellem-
 tisztaságú férfiú, kinek régiés szigorúságát mindig enyhítette
 műveltsége, Germaniában, Illyriában, majd Afrikában a leg-
 fényesebb tetteket vitte véghez s meghalt nem érdemszerzés
 közben, hanem akkor, mikor a diadalmi díszjelvényt elnyer-
 hette volna; hasonlókép P. Silius fia, A. Lucinius is meghalt,

quem virum ne qui intellexit quidem abunde miratus est*
 ne nihil non optimo civi, simplicissimo duci perisset, præ-
 ferens immatura* et fructu amplissimæ principis amicitiae et
 consummatione evectæ in altissimum paternumque fasti-
 4 gium imaginis defectus est. Horum virorum mentioni si
 quis quaesisse me dicet locum, fatentem arguet; neque
 enim iustus sine mendacio candor apud bonos crimini est.

1 CXVII. Tantum quod ultimam imposuerat Panno-
 nico ac Delmatico bello Cæsar manum, cum intra quin-
 que consummati tanti operis dies funestæ ex Germania
 epistolæ cæsi Vari trucidatarumque legionum trium toti-
 demque alarum et sex cohortium (nuncium attulerunt),
 velut in hoc saltem tantummodo indulgente nobis fortuna,
 ne occupato (duce tantam cladem acciperemus, cui vindi-
 candæ nullum parem habebamus nisi Tiberium) ducem.
 2 Sed causa et persona moram exigit. Varus Quintilius in-
 lustri magis quam nobili ortus familia, vir ingenio mitis,
 moribus quietus, ut corpore ita animo immobilior, otio
 magis castrorum quam bellicæ adsuetus militiæ; pecuniæ
 vero quam non contemptor, Syria, cui præfuerat, decla-
 ravit, quam pauper divitem ingressus dives pauperem re-
 3 liquit. Is cum exercitui, qui erat in Germania, præset,
 concepit esse homines, qui nihil præter vocem membra-
 que haberent hominum, quique gladiis domari non pote-
 4 rant, posse iure mulceri. Quo proposito mediam ingressus
 Germaniam velut inter viros pacis gaudentis dulcedine
 iurisdictionibus agendoque pro tribunali ordine trahebat
 æstiva.

kit még az sem csodált eléggé, a ki őt megértette⁵⁸*** az igen derék polgárnak s legbecsületesebb vezérnek mindene elveszett volna, többre becsülvén a korai halált⁵⁹*** korán megfosztotta őt a halál a magas fejedelem barátságának élvezetétől, valamint az atyjáéának magaslatát érintő méltóság befejezésétől is. Ha valaki szememre veti, hogy szándékosan 4 kerestem az alkalmat e férfinak fölemlítéséhez, nyíltan bevallom e szándékomat: az egyenes és hízelgés nélküli őszinteséget nem róják fel bűnül a jóérműiek.

CXVII. Alig fejezte be Tiberius Cæsar a germániai és 1 dalmátiai háborút, midőn ötöd napra az oly nagy mű befejezte után Germániából Varus megöletésének, három legió, ugyanannyi hadiszárny és hat cohors legyilkolásának szomorú híre érkezett;⁶⁰ csupán abban volt mintegy kegyes irántunk a sors, hogy legalább nem volt elfogva (vezérünk és így a legnagyobb csapást kikerültük, melyért boszút állani Tiberiuson kívül senki sem lett volna elég erős)⁶¹ vezér. De e 2 szerencsétlenség oka és a sújtott személy kívánják, hogy velők bővebben foglalkozzunk. Quintilius Varus bár nem ősrégi, de jó családból eredt, szelid lelkületű s higgadt természetű férfi volt, szellemre úgy, mint mozdulataira nézve kevésbé élénk s inkább a nyugalmasabb tábori életet szokta meg, mint a harczoló katonáskodást; hogy a pénzt mily kevésbé vetette meg, megmutatta Syria, melynek élén állott; mint szegény ember ment a gazdag tartományba s gazdagon hagyta el a szegény tartományt. Míg a Germaniában levő se- 3 reg vezére volt, annak lakóit oly embereknek gondolta, kikben nincsen más emberi, mint hogy beszélni tudnak s emberi tagjaik vannak, s hogy a kiket a kard meg nem szelidít, azokat megnyerik a jogintézmények. S ezen hitével ment 4 Germániába, mintha oly emberek közé menne, kik örömet lelik a béke áldásaiban s a nyári hadmenet idejét ítélőszékében tartott ünnepélyes törvénylátással töltötte el.

1 CXVIII. At illi, quod nisi expertus vix credat, in
 summa feritate versutissima natumque mendacio genus,
 simulantes fictas litium series et nunc provocantes alter
 alterum iniuria, nunc agentes gratias, quod ea Romana
 iustitia finiret feritasque sua novitate incognitæ discipli-
 næ mitesceret et solita armis discerni iure terminarentur,
 in summam socordiam perduxere Quintilium, usque eo,
 2 ut se prætorem urbanum in foro ius dicere, non in me-
 diis Germaniæ finibus exercitui præesse crederet. Tum
 iuvenis genere nobilis, manu fortis, censu celer, ultra
 barbarum promptus ingenio, nomine Arminius, Sigimeri
 principis gentis eius filius, ardorem animi vultu oculisque
 præferens, adsiduus militiae nostræ prioris comes, (cum)
 iure etiam civitatis Romanæ ius equestris consequens gra-
 dus, segnitia ducis in occasionem sceleris usus est, haud
 imprudenter speculatus neminem celerius opprimi quam qui
 nihil timeret, et frequentissimum initium esse calamitatis
 3 securitatem. Primo igitur paucos, mox pluris in societa-
 tem consili recepit; opprimi posse Romanos et dicit et
 persuadet; decretis facta iungit, tempus insidiarum con-
 4 stituit. Id Varo per virum eius gentis fidelem clarique
 nominis, Segesten, indicatur; (at) obstabant iam fata con-
 siliis omnemque animi eius aciem præstrinxerant: quippe
 ita se res habet, ut plerumque (qui) fortunam mutaturus
 deus consilia corrumpat efficiatque, quod miserrimum est,
 ut quod acciderit, etiam merito accidisse videatur et casus
 5 in culpam transeat. Negat itaque se credere, speciemque
 in se benevolentiae ex merito æstimare profitetur; nec
 diutius post primum indicem secundo relictus locus.

1 CXIX. Ordinem atrocissimæ calamitatis, qua nulla

CXVIII. Azok ellenben — a mit a ki nem tapasztal, alig 1
 hihet el — a legvadabb durvaság mellett mintegy rászület-
 tek a hazugságra, a költött perek egész sorozatát tudják szín-
 lelni; majd jogtalanságokkal vádolja egyik a másikat, majd
 hálálkodnak, hogy azokat a római törvénykezés megszünteti
 s az ő vadságuk az új s előttük ismeretlen fegyelem által sze-
 lidült s mit eddig fegyverrel döntöttek el, azt most a jog sza-
 bályozza. Ezek által Quintiliust oly önfeledett állapotba rin-
 gatták, hogy azt hitte magáról, hogy ő mint városi praetor
 Róma fórumán hoz ítéletet s nem Germania bensejében
 hadsereg parancsnoka. Volt ekkor a germanok közt egy ne- 2
 mes származású, vitéz, gyors észjárású s a barbaroknál szo-
 katlan eleven eszű ifjú, Arminius nevű, Sigimernek, azon
 néptörzs fejedelmének fia, kinek tekintetén és szemében a
 bátorság tüze csillogott. Korábbi hadmeneteinkben állandóan
 részt vevén, a római jog szerint lovagi ranggal birt; ő a ve-
 zér tétlenségét büntetetre használta föl, okosan kieszelvén,
 hogy senkit sem lehet hamarabb megsemmisíteni, mint a
 gyanútlant s hogy a biztosság érzete leggyakrabban a szeren-
 csétlenség kezdete. Eleinte keveset, utóbb egyre többeket 3
 avatott be tervébe; beszéde meggyőző erővel állította, hogy
 a rómaikat meg lehet semmisíteni; az elhatározást a véghez-
 vitel követte s megállapították a támadás idejét. Mindezt 4
 Varusnak egy azon nemzetbeli előkelő híve, Segestes, besúgta.
 De a végzet ránehezedett már akkor értelmére s lelke éles-
 látását egészen eltompította. Mert úgy van az, hogy az isten
 elhomályosítja annak eszét, kinek a szerencsését meg akarja
 semmisíteni; s a mi a legszomorúbb, inkább úgy intézi a
 dolgot, hogy a szerencsétlennek sorsa joggal történtnek lás-
 sék s a véletlenség bűnül rovassék föl. Ő sem hitt tehát, s 5
 csak azt válaszolta, hogy érdeme szerint becsüli jóakarátát;
 s ez első följelentés után a másodikra már nem volt idő.

CXIX. E borzasztó csapás történetét, melynél súlyosabb 1

post Crassi in Parthis damnum in externis gentibus gravior Romanis fuit, iustis voluminibus ut alii ita nos conabimur
 2 exponere; nunc summa deflenda est. Exercitus omnium fortissimus, disciplina, manu, experientiaque bellorum inter Romanos milites princeps marcere ducis, perfidia hostis, iniquitate fortunæ circumventus, cum ne pugnandi quidem aut egrediendi occasio iis, in quantum voluerant, data esset, immo castigatis etiam quibusdam gravi
 3 pœna, quia Romanis et armis et animis usi fuissent, inclusus silvis, paludibus, insidiis, ab eo hoste ad inter- necionem trucidatus est, quem ita semper more pecudum
 4 trucidaverat, ut vitam aut mortem eius nunc ira nunc venia temperaret. Duci plus ad moriendum quam ad pu- gnandum animi fuit; quippe paterni avitique exempli
 5 maluit. At Vala Numonius, legatus Vari, cetera quietus ac probus, diri auctor exempli, spoliatum equite peditem relinquens fuga cum alis Rhenum petere ingressus est, quod factum eius fortuna ulta est; non enim desertis super-
 6 fuit, sed desertor occidit. Vari corpus semiustum hostilis laceraverat feritas, caput eius abscisum latumque ad Ma- roboduum et ab eo missum ad Cæsarem gentilicii tamen tumuli sepultura honoratum est.

1 CXX. Reddatur verum L. Asprenati testimonium, qui legatus sub avunculo suo Varo militans nava vi- rilique opera duarum legionum, quibus præerat, exer- citum immunem tanta calamitate servavit matureque ad inferiora hiberna descendendo vacillantium etiam eis Rhenum sitarum gentium animos confirmavit;

veszteség a rómaiakat Italia területén kívül Crassusnak a parthusok által történt tönkretétele óta nem érte, részletesebb munkámban, mint mások, úgy én is törekedni fogok leírni, most csupán a siralmas főeseményt adhatom elő. E kiválóan 2 vitéz hadsereget, mely fegyelemre, bátorságra s hadi tapasztalatra nézve a római hadak közt első helyet érdemelt, vezére tehetetlensége, az ellenség csalárdsága s a sors haragja vette körül, s még csak harcolni s keresztültörni sem volt alkal- muk, bármennyire akartak is, sőt némelyikök súlyos bünte- tést kapott a miatt, mert rómaihoz méltó módon bátran ra- gadott fegyvert. Erdők, mocsarak közé s cselhelyekbe zárta be és ölte le őket mind egy szálíg azon ellenség, a kit eddig mint barmot vertek annyira, hogy annak élete vagy halála ke- gyüktől vagy haragjuktól függött. A vezérnek több bátorsága 3 volt meghalni, mint harcolni; követte atyja s nagyatyja példáját, maga magát ölte meg. A két táborfőnök egyike, 4 L. Eggius, oly fényes példát adott, a mily rútat Ceionius, a másik, ki miután fölemésztette a sereg legnagyobb részét, megadásra határozván el magát, jobbnak tartotta, hogy kivé- gezzék, mint hogy a csatában haljon meg. Mig Vala Numo- 5 nius, Varus alvezére, különben nyugodt s derék ember, bor- zasztó példát adott: elhagyván a lovasságtól megfosztott gya- loghadat, szárnycsapatával a Rajnához törekedett eljutni; de a sors boszút állott rajta tettéért, mert nem élte túl az általa cserben hagyottakat, hanem mint szökevény halt meg. Varus- 6 nak félig megégett holttestét a vad ellenség széttépte; fejét levágták s Maroboduushoz vitték, ki azt Cæsarnak küldötte, s így rokonai temetésben részesült.

CXX. Elismerést érdemel L. Asprenas tette, ki mint al- 1 vezér szolgált nagybátyja, Varus alatt, s férfias és ügyes eljárásával a felsőbbsege alatt álló két legiónyi sereget kimen- tette az iszonyú szerencsétlenségből, idejében elvonulván az alább fekvő téli táborhely felé, a Rajnán innen lakó s szintén

sunt tamen, qui ut vivos ab eo vindicatos, ita iugulato-
 rum sub Varo occupata crediderint patrimonia heredita-
 temque excisi exercitus, in quantum voluerit, ab eo adi-
 2 tam. L. etiam Cædici, præfecti castrorum, eorumque qui
 una circumdati Alisone immensis Germanorum copiis ob-
 sidebantur, laudanda virtus est, qui omnibus difficultati-
 bus superatis, quas inopia rerum intolerabilis, vis hos-
 tium faciebat inexsuperabilis, nec temerario consilio nec
 segni providentia usi speculatique opportunitatem ferro
 3 sibi ad suos peperere redditum. Ex quo apparet Varum,
 sane gravem et bonæ voluntatis virum, magis impera-
 toris defectum consilio quam virtute destitutum militum
 4 se magnificentissimumque perdidisse exercitum. Cum in
 captivos sæviretur a Germanis, præclari facinoris auctor
 fuit Calvus Cælius, adolescens vetustate familiæ suæ dig-
 nissimus, qui complexus catenarum, quibus vinctus erat,
 seriem, ita illas inlisis capiti suo, ut protinus pariter
 sanguinis cerebrique effluvio expiraret.

1 CXXI. His auditis revolat ad patrem Cæsar; perpe-
 tuus patronus Romani imperi adsuetam sibi causam sus-
 cipit; mittitur ad Germaniam, Gallias confirmat, disponit
 exercitus, præsidia munit et se magnitudine sua, non
 fiducia hostis metiens, qui Cimbricam Teutonicamque
 militiam Italiæ minabatur, ultro Rhenum cum exercitu
 2 transgreditur. Arma infert, quæ arcuisse pater et patria con-
 tenti erant; penetrat interius, aperit limites, vastat agros,
 urit domos, fundit obvios, maximaque cum gloria, incolumi
 omnium, quos transduxerat, numero in hiberna revertitur.

ingadozó néptörzseket engedelmisségben megtartotta; vannak azonban, kik azt hiszik, hogy ő valamint megmentette az előket, úgy Varus megölt katonáinak hagyatékát magához ragadta s így a mennyire akarta, a kiírtott hadsereg örökségébe lépett. Dicsérettel kell említeni L. Cædicus táborfőnöknek s azoknak vitézségét is, kiket vele együtt Alisoban a germánok roppant hadai vettek körül s ostromoltak. Miután legyöztek minden akadályt, melyet az élelmiszerek nagy hiánya tűrhetetlenné s az ellenség túlereje leküzdhetetlenné tett, higgadt elhatározással és serény előrelátással kiszemeltek és fölhasználták a jó alkalmat és karddal nyitottak maguknak utat övéikhez. Mindebből látható, hogy Varus, ki egyébként komoly és jóakarátú ember volt, inkább hadvezéri képessége, mint katonái vitézsége hiányában okozta saját és nagyszerű hadának romlását. Midőn a germánok a foglyok ellen dühöngtek, Calvus Cælius, egy családja ősi híréhez méltó ifjú, jeles tette által tüntette ki magát, ugyanis megragadva a lánczot, melylyel meg volt kötözve, úgy sujtotta vele magát föbe, hogy vére és veleje kiömlött és rögtön meghalt.

CXXI. Ezekről értesülvén Cæsar, atyjához siet; mint a római birodalom állandó védője, átveszi a megszokott védelmi ügyet; kiküldetést nyer Germaniába, hűségben megerősíti Galliát, a hadsereget beosztja, az őrhelyeket megerősíti, seregével átkel a Rajnán, miközben saját erejét a saját nagyságához, nem az ellenség önbizalmához méri, mely már új cimber és teuton hadmenettel fenyegette Italiát. Támadó háborút kezd, bár atyja és hazája megelégedtek volna a háború elkerülésével is; mindegyre beljebb hatol, áttöri a határokat, elpusztítja a szántóföldeket, föléteti a házakat, szétszórja az ellenállókat és nagy dicsőséggel tér meg, a téli táborba épen vezetvén vissza mindazokat, kik vezérlete alatt állottak. Hasonló volt vitézsége és szerencséje a Ger- 3

3 Eadem virtus et fortuna subsequenti tempore ingressi Germaniam imperatoris Tiberi fuit, quæ initio fuerat. Qui contusis hostium viribus classicis peditumque expeditionibus, cum res Galliarum maximæ molis accensasque plebis Viennensium dissensiones coërcitione magis quam pœna mollisset, et senatus populusque Romanus postulante patre eius, ut æquum ei ius in omnibus provinciis exercitibusque esset, quam erat ipsi, decreto complexus esset, (etenim absurdum erat non esse sub illo, quæ ab illo vindicabantur, et qui ad opem ferendam primus erat, ad vindicandum honorem non iudicari parem) in urbem reversus iampridem debitum sed continuatione bellorum dilatatum ex Pannoniis Delmatisque egit triumphum. Cuius magnificentiam quis miretur in Cæsare? 4 fortunæ vero quis non miretur indulgentiam? quippe omnis eminentissimos hostium duces non occisos fama narravit, sed victos triumphus ostendit, quem mihi fratricide meo inter præcipuos præcipuisque donis adornatos viros comitari contigit.

1 CXXII. Quis non inter reliqua, quibus singularis moderatio Ti. Cæsaris elucet atque eminent, hoc quoque miretur, quod, cum sine ulla dubitatione septem triumphos 2 meruerit, tribus contentus fuit? Quis enim dubitare potest, quin ex Armenia recepta et ex rege præposito, cuius capiti insigne regium sua manu imposuerat, ordinatisque rebus Orientis ovans triumphare debuerit? et Vindelicorum Rhætorumque victor curru urbem ingredi? fractis deinde post adoptionem continua trienni militia Germaniæ viribus idem illi honor et deferendus et recipiendus fuerit? et post cladem sub Varo acceptam ocius prosperrimo rerum eventu

maniába vonuló Tiberius fővezérének a rá következő időben is, mint kezdetben; megtörvén az ellenségnek mind szárazföldi, mind vízi erejét, a rendkívül nehéz galliai ügyeket rendezte s a viennai nép közt kitört zavargást inkább megfékezés, mint büntetés által lecsillapította; ekkor a senatus és a római nép az ő atyja kívánságára azon határozatot hozta, hogy ő minden tartomány és hadsereg fölött olyan hatalmat gyakoroljon, mint atyja (mert képtelenség volt, hogy ő ne bírjon hatalommal azon tartományok fölött, melyeket ő védett meg s hogy ő, ki első volt a segítségnyújtásban, a tiszteletnyilvánításban ne követelhessen egyenlő jogot). Erre Rómába tért vissza s a már rég megérdemelt, de a folytonos háborúskodás miatt elhalasztott diadalmenetét tartotta meg pannonia és dalmatiai győzelmeinek. Ki csodálkoznék ennek fényén, 4 midőn az Cæsart illette; a szerencse kedvezését pedig ki ne csodálná; mert hogy az ellenség legjelesebb vezérei nem mind estek el, azt nem csupán a hír mondotta, hanem a diadalmenet bilincsbe verve meg is mutatta őket. Én és fitestvérem szerencsések voltunk e diadalmenetben a legelőkelőbb s legfőbb megtiszteltetésekkel ékeskedő férfiak közt bevonulni.

CXXII. Ki ne csodálná a többi eset közt, melyek Tiberius Cæsar kiváló szerénységét világosan mutatják, azt is, hogy noha kétségkívül hét diadalmenetre szerzett érdemet, megelégedett hárommal! Mert ki vonhatja kétségbe, hogy 2 Armenia elfoglalásáért és pedig elfoglalásáért a saját királya alatt, kinek fejére saját kezével tette föl a királyi jelvényt, továbbá Kelet ügyeinek rendezéseért ovatiót érdemelt? s hogy mint Vindelicia és Rhætia népeinek legyőzője diadalkocsin térhetett volna vissza a városba? hogy örökbe fogadtatása után az egyfolytában három évig tartó hadi szolgálat alatt megtörvén Germánia erejét, ugyanazon megtiszteltetést kellett volna nyernie és elfogadnia? hogy a Varus-féle szerencsétlenség után Germaniának a legkedvezőbb eredményel

eadem excisa Germania triumphus summi ducis adornari debuerit? Sed in hoc viro nescias, utrum magis mireris, 4 quod laborum periculorumque semper excessit modum, an quod honorum temperavit.

1 CXXIII. Venitur ad tempus, in quo fuit plurimum metus: quippe Cæsar Augustus cum Germanicum nepotem suum reliqua belli patraturum misisset in Germaniam, Tiberium autem filium missurus esset in Illyricum ad firmanda pace, quæ bello subegerat, prosequens eum simulque interfuturus athletarum certaminis ludicro, quod eius honori sacratum a Neapolitanis est, processit in Cam-
2 paniam. Quamquam iam motus imbecillitatis inclinatæque in deterius principia valetudinis senserat, tamen obnitente vi animi prosecutus filium digressusque ab eo Beneventi ipse Nolam petiit, et ingravescente in dies valetudine cum sciret, quis volenti omnia post se salva remanere accersendus foret, festinanter revocavit filium;
3 ille ad patrem patriæ expectato revolavit maturius. Tum securum se Augustus prædicans circumfususque amplexibus Tiberi sui, commendans illi sua atque ipsius opera nec quicquam iam de fine, si fata poscerent, recusans, subrefectus primo conspectu alloquioque carissimi sibi spiritus, mox cum omnem curam fata vincerent, in sua resolutus initia Pompeio Apuleioque consulibus septuagesimo sexto anno animam cœlestem cœlo reddidit.

1 CXXIV. Quid tunc homines timuerint, quæ senatus trepidatio, quæ populi confusio, quis orbis metus, in quam arto salutis exitique fuerimus confinio, neque mihi tam festimanti exprimere vacat neque cui vacat potest; id solum voce publica dixisse satis habeo: cuius orbis ruinam timuera-

oly gyorsan történt elpusztítását a fővezér diadalmenetével kellett ünnepelni? De e férfiúnál nem is tudja az ember, 3 hogy mit csodáljon inkább, a módfeletti munkát és veszedelmeket-e, vagy pedig hirneve fényének mérséklését?

CXXIII. Oly időponthoz érek most, mely a legfélelme- 1 sebb volt. Midőn ugyanis Augustus császár unokáját Germanicust a háború teljes befejezése végett Germániába küldötte, szándéka volt fiát, Tiberiust, oly célból küldeni Illyriába, hogy béke által erősítse meg, a mit báborúval szerzett; hogy őt elkísérje s egyúttal jelen lehessen a gladiatorjátékon, melyet a nápolyiak az ő tiszteletére rendeztek, Campaniába utazott. Noha már érezte kora gyengeségének súlyát s egész- 2 sége hanyatlásának kezdetét, mégis leküzdötte azt lelki erejével, elkísérte fiát s Beneventumban elbucszván tőle, maga Nolába ment; állapota napról-napra súlyosbodván s mivel tudta, hogy kit kell hívnia, ha azt óhajtja, hogy az ő holta után az állam békés nyugalomban maradjon, gyorsan visszahivatta fiát; ez gyorsabban tért vissza a haza atyjához, mint várható volt. Ekkor Augustus nyugódnak mondta ma- 3 gát és Tiberiusának karjai közt, figyelmébe ajánlva neki az ő és a saját alkotásait, nem félt már a haláltól, ha azt hozza a sors; vigasztalást nyerve annak látásától és szavaitól, ki neki legkedvesebb volt, miután a végzet legyőzte a leggondosabb ápolást, beállott a föloszlás és Pompeius és Apuleius consulok alatt, élete hetvenhatodik évében égi lelkét vissza- adá az égnek.

CXXIV. Hogy mily félelem szállotta meg ekkor az em- 1 bereket, mint aggódott a senatus, mily zavart volt a nép, mint remegett a világ, az állam üdvének és romlásának háttárai mily közel voltak egymáshoz, annak leírására nekem az én sietségem mellett nincs időm, de ki idővel rendelkezik, sem irhatná le; csak annyit mondhatok a közvélemény kifejezésekép, hogy a birodalomnak, melynek összeomlását

mus, eum ne commotum quidem sensimus tantaque unius viri maiestas fuit, ut nec bonis neque contra malos opus
 4 armis foret. Una tamen veluti luctatio civitatis fuit, pugnantis cum Cæsare senatus populique Romani, ut stationi paternæ succederet, illius, ut potius æqualem civem quam eminente liceret agere principem; tandem magis ratione quam honore victus est, cum quicquid tuendum non suscepisset, periturum videret, solique huic contigit pæne diutius recusare principatum, quam,
 5 ut occuparent eum, alii armis pugnaverant. Post reditum cælo patrem et corpus eius humanis honoribus, numen divinis honoratum primum principalium eius operum fuit ordinatio comitiorum, quam manu sua scriptam divus Augustus reliquerat. Quo tempore mihi fratrique meo, candidatis Cæsaris, proxime a nobilissimis ac sacerdotalibus viris destinari prætoribus contigit, consecutis, ut neque post nos quemquam divus Augustus, neque ante nos Cæsar commendaret Tiberius.

1 CXXV. Tulit protinus et voti et consili sui pretium respublica neque diu latuit aut quid non impetrando passuri fuisset, aut quid impetrando profecisset. Quippe exercitus, qui in Germania militabat præsentisque Germanici imperio regebatur, simulque legiones, quæ in Illyrico erant, rabie quadam et profunda confundendi omnia cupiditate novum ducem, novum statum, novam quærebant rempublicam; quin etiam ausi sunt minari daturos senatui, daturos principi leges; modum stipendi, finem militiæ sibi ipsi constituere conati sunt; processum etiam in arma ferrumque strictum est et pæne in ultimum gladiatorum erupit impunitas defuitque qui contra rempublicam duceret, non qui sequerentur.

vártuk, még csak ingadozását sem éreztük; egyetlen férfiúnak volt annyi fönsége, hogy fegyverre nem volt szükség sem a jók érdekében, sem a rosszakaratúak ellen. Az államnak, a 2 senatusnak s a római népnek csupán egy küzdelme volt: a Cæsarral, hogy foglalja el atyja állását, míg ő inkább kívánt egyenlő rangú polgár, mint kitüntetett fejedelem lenni; végre inkább az észszerűség, mint a méltóság vágya meggyőzte őt, mivel belátta, hogy a mit oltalmába nem vesz, az veszendőbe megy. Így csupán csak vele történt meg az, hogy huzamosabb ideig utasította vissza a fejedelemséget, mint a meddig má- 3 sok fegyverrel küzdöttek, hogy azt elnyerjék. Atyja elhunyt 3 után annak testét emberi, szellemét pedig isteni megtiszteltetésben részesítvén, fejedelmi intézkedései közül az első volt a választó gyűlések újjászervezése, melyet Augustus saját- 4 kezüleg írott tervzetben hagyott hátra. Fitestvéremnek s nekem ez időben volt szerencsénk mint Cæsar jelöltjeinek, hogy a legelőkelőbb és papi méltóságú férfiakkal együtt prætorokká választattunk; azon szerencse ért minket, hogy sem utánunk az isteni Augustus, sem előttünk Tiberius császár ajánlatával senki sem dicsekedhetett.

CXXV. Az állam csakhamar elvette jól megfontolt 1 kivánsága jutalmát; nem maradt soká rejtve, mit vesztettünk volna kivánságunk megtagadása folytán és mit nyertünk annak betöltése által. A Germanicus fővezérlete alatt Ger- 2 maniában levő hadsereg, továbbá az Illyriában levő legiók, dühös és mindennek felforgatására irányuló követeléssel új vezért, új állapotokat s új államot akartak, sőt még azzal merészkedtek fenyegetőzni, hogy majd ők szabnak a senatusnak meg a fejedelemnek törvényt; az volt a törekvésök, hogy a zsold mennyiségét s a hadi szolgálat idejét ők maguk szabják meg; annyira jutott a dolog, hogy fegyvert fogtak s kardot rántottak, vakmerőségek majdnem nyílt harcztot idézett elő s csak vezér hiányzott, ki az állam ellen vezesse

3 Sed hæc omnia veteris imperatoris maturitas multa in-
 hibentis, aliqua cum gravitate pollicentis, inter severam
 præcipue noxiorum ultionem et mitis aliorum castigati-
 4 ones brevi sopiit ac sustulit. Quo quidem tempore ut
 pleraque gnave Germanicus, ita Drusus, qui a patre in id
 ipsum plurimo quidem igne emicans incendium militaris
 tumultus missus erat, prisca antiquaque severitate usus,
 minus ancipitia sibi timens quam exemplo perniciosa (et)
 his ipsis militum gladiis, quibus obsessus erat, obsidentis
 coërcuit, singulari adiutore in eo negotio usus Iunio
 Blæso, viro nescias utiliore in castris, an meliore in toga,
 qui post paucos annos proconsul in Africa ornamenta
 5 triumphalia cum appellatione imperatoria meruit. At His-
 panias exercitumque virtutibus celeberrimæ in Illy-
 rico milita (illustris Messalinus, ut) prædiximus, cum
 imperio obtinens, in summa (pace) quiete continuit,
 cum ei pietas rectissima sentiendi et auctoritas quæ sen-
 tiebat obtinendi superesset. Cuius curam ac fidem Dola-
 bella quoque, vir simplicitatis generosissimæ, in maritima
 parte Illyrici per omnia imitatus est.

1 CXXVI. Horum sedecim annorum opera quis uni-
 versa inserta oculis animisque omnium (in) partibus elo-
 quatur? Sacravit parentem suum Cæsar non imperio,
 2 sed religione, non appellavit eum, sed fecit deum. Re-
 vocata in forum fides, summota e foro seditio, ambitio
 campo, discordia curia, sepultæque ac situ obsitæ iusti-
 tia, æquitas, industria civitati redditæ; accessit magis-
 tratibus auctoritas, senatui maiestas, iudiciis gravitas:

őket, követők nem hiányoztak. De mindent lecsöndesített és 3 megszüntetett az ő régi vezérok tapasztalata, ki sokat megakadályozott, érett megfontolással egyet-mást megigért, a főbűnösöket szigorúan megbüntette, a többieket enyhébben megintette. Germanicus ekkor is, mint legtöbbnyire, bátor- 4 nak és szilárdnak mutatkozott Drusus-szal együtt, kit atyja a katonai lázadás legizzóbb hevébe küldött s ki ősi szigorral lépve fel, kevesebbet törődött személye veszélyeztetésével, mint azzal, hogy rossz példát ne adjon, és a katonák ugyanazon fegyvereivel, melyekkel őt megtámadták, győzte le megtámadóit. Kitűnő segítségére volt ebben a dologban Junius Blæsus, oly férfi, kiről nem tudni, vajon a táborban volt-e hasznavehetőbb, vagy a polgári életben derekabb; ki néhány évvel utóbb, mint Afrika proconsula, imperator névvel a diadalmeneti díszjelvényt érdemelte ki. Hispaniát s hadsere- 5 gét főhatalmi ranggal a vitézségéről s különösen jeles illyriai hadviseléséről híres Messalinus igazgatta, mint már említettük; hatalmát ő a legnagyobb békével gyakorolta, mivel épen úgy bírt helyes gondolkozásmóddal, mely csak a jogost kívánja, mint tekintélylyel, melylyel akarátát érvényesítse. Ennek gondos hűségét Dolabella is utánozta mindenben, e nemes egyszerűségű férfi, ki Illyria tengerparti részét kormányozta.

CXXVI. A mi a legutóbbi tizenhat év alatt történt, 1 azt részletesen elmondani kinek jutna eszébe, hisz az minden kortárs szeme előtt történt s emlékébe van vésvé. Cæsar atyja emlékét nem parancs által tette szentté, hanem az általános hódolat által; nem nevezte őt istennek, hanem azzá tette őt. A nyilvános életbe visszatért a bizalom s eltűnt a 2 vizálgodás, a választásokból a hivatalhajhászás, a senatusból a meghasonlás; az eltemetett s feledésbe merült jog, méltányosság és szorgalom visszatért az államba, a hivatalok visszanyerték tekintélyöket, a senatus méltóságát, a bíróság

compressa theatralis seditio, recte faciendi omnibus aut incussa voluntas aut imposita necessitas; honorantur recta, prava puniuntur; suspicit potentem humilis, non timet; 3 antecedit, non contemnit humiliorem potens. Quando annonam moderatior, quando pax lætior? Diffusa in orientis occidentisque tractus et quicquid meridiano aut septentrione finitur pax augusta (per) omnis terrarum orbis angulos a latrociniorum metu servat immunis; fortuita non civium tantummodo, sed urbium damna principis munificentia vindicat. Restitutæ urbes Asiæ, vindicatæ ab iniuriis magistratuum provinciæ; honor dignis paratissimus, poena in malos sera, sed aliqua; superatur æquitate gratia, ambitio virtute; nam facere recte civis suos princeps optimus faciendo docet, cumque sit imperio maximus, exemplo maior est.

1 CXXVII. Raro eminentes viri non magnis adiutoribus ad gubernandam fortunam suam usi sunt, ut duo Scipiones duobus Læliis, quos per omnia æquaverunt sibi, ut divus Augustus M. Agrippa et proxime ab eo Statilio Tauro, quibus novitas familiæ haud obstitit, quominus ad multiplicis consulatus triumphosque et complura evenerentur sacerdotia. Etenim magna negotia magnis adiutoribus egent; nam quæ impar operi auctoritas, ministeria deficit, interestque reipublicæ, quod usu necessarium et dignitate eminere, utilitatemque auctoritate muniri.

3 Sub his exemplis Ti. Cæsar Seianum Aelium, principi equestris ordinis patre natum, materno vero genere clarissimas veteresque et insignis honoribus complexum familias,

tekintélye súlyát; a színjátéki féktelenségek elmultak, a jót mindenki tartozott gyakorolni, akár saját akaratából, akár kényszerből; tiszteletben részesült az erény s büntetésben a vétek; az alattvaló tiszteletet érzett előljárója iránt, nem félelmet; a hatalmas fölötte állott az alacsonyabbnak, de nem vetette azt meg. Mikor volt olcsóbb gabona, mikor 3 áldásosabb béke? A fönséges nyugalom elterjedt kelettől nyugotig s északnak és délnek legszélső határáig; a világ minden zuga biztonságban volt a rablóktól; a fejedelem bőkezűsége segít nem csupán egyes polgárok váratlan szerencsétlenségén, hanem egész városokén is. Ázsia városai újra föl-
 épülnek,⁶² a tartományok megszabadulnak a hivatalnokok zsarolásaitól; nyitva állanak a hivatalok az érdemesek számára, a gonoszokat, habár késő, de jogos büntetés várja; többet ér az érdem, mint a kegyelem, s az erény, mint a nagyravágyás; a kitünő fejedelem saját tetteivel tanítja polgártársait helyesen cselekedni, ki bár méltósága által legnagyobb, példája által még nagyobbnak tűnik fel.

CXXVII. Ritkán történik az, hogy nagy emberek sorsuk 1 vezetésében ne találjanak nagy támogatókra; így a két Scipio a két Læliust, kiket mindenben azonosítottak önmagukkal; így az isteni Augustus M. Agrippát s azonnal utána Statilius Taurust, kiknek nem szolgált akadályul családjuk új volta, hogy többszöri consulságig, diadalmenetekig és több papi rangig ne emelkedjenek. Hatalmas dolgok ugyanis 2 hatalmas segítőköt tesznek szükségessé; kinek czéljaihoz kellő hatalmi ereje nincs, annak törekvései meghiusulnak;⁶³ érdekében áll az államnak, hogy a szükséges intézkedéseket tisztelet környezze s a közjót az érte fáradók tekintélye erősítse meg. E példák alapján Tib. Cæsarnak is az ő fejedelmi 3 gondjaiban általában kiváló támogatója volt és ma is az Seianus Aelius; atyja a lovagrend egyik legelőkelőbb tagja volt, anyai részről pedig a legjelesebb, ősi és fényes méltó-

habentem consularis fratres, consobrinos, avunculum ipsum vero laboris ac fidei capacissimum, sufficiente etiam vigori animi compage corporis, singularem principalem onerum adiutorem in omnia habuit atque habet, virum severitatis lætissimæ, hilaritatis priscae, actu otiosis simillimum, nihil sibi vindicantem eoque adsequentem omnia, semperque infra aliorum æstimationis se metientem, vultu vitæ tranquillum, animo exsomnem.

1 CXXVIII. In huius virtutum æstimatione iam pridem iudicia civitatis cum iudiciis principis certant, neque novus hic mos senatus populique Romani est putandi
 2 quod optimum sit, esse nobilissimum. Nam et illi antiqui, qui ante primum bellum Punicum abhinc annos trecentos Ti. Coruncanium, hominem novum, cum aliis omnibus honoribus tum pontificatu etiam maximo ad principale extulere fastigium, et qui equestri loco natum Sp. Carvilium et mox M. Catonem, novum etiam Tusculo urbis inquilinum, Mummiūque Achaicum in consulatus, censuras et triumphos provexere, et qui C. Marium ignotæ originis usque ad sextum consulatum sine dubitatione Romani nominis habuere principem, et qui M. Tullio tantum tribuere, ut pæne adsentatione sua quibus vellet principatus conciliaret, quique nihil Asinio Pollioni negaverunt, quod nobilissimis summo cum sudore consequendum foret, profecto hoc senserunt, in cuiuscunque
 3 animo virtus inesset, ei plurimum esse tribuendum. Hæc naturalis exempli imitatio ad experiendum Seianum Cæsarem, ad iuvanda vero onera principis Seianum protulit, senatumque et populum Romanum eo perduxit, ut quod usu optimum intellegit, id in tutelam securitatis suæ libenter advocet,

1 CXXIX. Sed proposita quasi universa principatus Ti. Cæsaris forma singula recenseamus. Qua

ságokat viselt családokhoz tartozik; fitestvérei, unokatestvérei, nagybátyja consularisok; ő maga kiváló tehetséggel bír a munkára és hűségre; testalkotása is megfelel szellemi erejének; szigora nem túlzó, kedélye ósrómai vidámságú, foglalkozása közben is olyannak tetsző, mintha nyugalmat élvezne; önmagának mit sem követel s épen ez által mégis mindent elér; önmagát szerényebben itéli meg, mint más; tekintete és élete nyugodt, szelleme fáradhatatlan.

CXXVIII. Az ő erényeinek megbecsülésében a polgár- 1
ság ítélete már rég verseng a fejedelmével; a senatusnak és a római népnek nem is új szokása az, hogy azt tartja leg-
előkelőbbnek, a mi a legjobb. Hisz már elődeink, kik az első 2
pún háború előtt, most háromszáz éve, Ti. Coruncaniust daczára egyszerű származásának valamint minden más
tisztségre, úgy a főpapi méltósággal a legmagasabb tekin-
télyre emelték, s a kik a lovagrendű családból eredett Sp.
Carviliust, majd M. Catot, a ki Tusculum városnak volt nem
is nemes lakója, és Mummius Achaicust a consuli és censori
hivatalra és diadalmenethez juttatták, és a kik a homályos
eredetű C. Mariust, a hatszor consult, a római nép kétség-
nélküli fejének tartották, és kik M. Tulliusnak oly nagy be-
folyást engedtek, hogy majdnem az ő elhatározásától füg- 3
gött, kik legyenek elsők Rómában, és a kik Asinius Pollio-
nak nem tagadtak meg semmit, a mit a legnemesebb is csak
nagy fáradsággal érhetett volna el, úgy vélekedtek tehát,
hogy azé legyen az elsőbbség, ki a legtöbb erénnyel dicse-
kedhetik. Ezen természetszerű példák követése készteté Cæ-
sart arra, hogy Seianus-szal kísérletet tegyen, Seianust pe-
dig, hogy Cæsart műveiben támogassa; míg a senatust s a
római népet arra bírta, hogy a kit legjobbnak tapasztalt,
arra örömet bizza saját biztosságának védelmét.

CXXIX. De miután Ti. Cæsar kormányának jellemét 1
mintegy általánosságban előadtam, részleteket is kívánok

ille prudentia Rhascupolim, interemptorem fratris sui filii
 Cotyis consortisque eiusdem imperii, Romam evocavit?
 singulari in eo negotio usus opere Flacci Pomponi, consu-
 laris viri, nati ad omnia, quæ recte facienda sunt, simp-
 licique virtute merentis semper, nunquam captantis glo-
 2 riam. Cum quanta gravitate ut senator et iudex, non ut
 princeps, (et de rebus publicis sapienter consultat) et cau-
 sas pressius audit? Quam celeriter ingratum et nova
 molientem (Drusum Libonem) oppressit? Quibus præceptis
 instructum Germanicum suum imbutumque rudimentis
 militiæ secum actæ domitorem recepit Germaniæ? Quibus
 3 iuventam eius exaggeravit honoribus, respondente cultu
 triumpho rerum, quas gesserat, magnitudini? Quotiens
 populum congiariis honoravit, senatorumque censum,
 cum id senatu auctore facere potuit, quam libenter ex-
 plevit, ut neque luxuriam invitaret neque honestam pau-
 pertatem pateretur dignitate destitui? Quanto cum honore
 4 Germanicum suum in transmarinas misit provincias? Qua
 vi consiliorum suorum, ministro et adiutore usus Druso
 filio suo, Maroboduum, inhærentem occupati regni fini-
 bus, pace maiestatis eius dixerim, velut serpentem ab-
 strusam terræ salubribus consiliorum suorum medica-
 mentis coëgit egredi? quam illum et honorate nec secure
 5 continet? Quantæ molis bellum principe Galliarum ciente
 Sacroviro Floroque Iulio mira celeritate ac virtute com-
 pressit, ut ante populus Romanus vicisse se quam bellare
 cognosceret nunciosque periculi victoriæ præcederet
 nuncius? Magni etiam terroris bellum Africum et cotti-
 dianum auctu maius auspiciis consiliisque eius brevi se-
 pultum est.

elmondani. Mennyi tapintatot árult el akkor, midőn Rhascupolist, Cotysnak, fitestvére fiának, kinek kormánytársa volt, gyilkosát Rómába idézte; ez ügyben kitünő támogatóra lett Flaccus Pomponius consularisban, a ki mintegy rászületett mindarra, a mi jó, s ki a dicsőségre, melyet soha sem hajhászott, egyszerű erényeivel szolgált rá. Mily higgadtsággal járt 2 el mint senator és bíró, nem mint fejedelem, midőn mind a közügyek tanácsában bölcseségével részt vett, mind a pereket a legpontosabban meghallgatta! Mily gyorsan elnyomta a hálátlan, zavart támasztó Drusus Libot!⁶⁴ Hogy fogadta Germanicust, Germania legyőzőjét, kit az ő útmutatásai oktattak s kit a haditudományokba saját példájával vezetett be! Mennyi tisztelettel halmozta el ennek ifjú korát, diadalmenetének fényével tükrözvén vissza véghezvitt tettei nagyságát! Hányszor tisztelte meg a népet gabnaajándékkal, s ha 3 tanácshatározat alapján módjában volt megtenni, mennyi készséggel juttatá a senatorokat állásuknak megfelelő vagyonhoz, oly módon, hogy se fényűzésre ne csábítsa őket, se pedig a méltóságuknak megfelelő tisztos szegénységet tőlük meg ne tagadja! Mily tiszteletnyilvánítások közt küldötte el az ő Germanicusát a tengerentúli tartományokba! S fia, 4 Drusus, szolgálatkész támogatása mellett mily erélylyel és eszességgel kényszeríté Maroboduust az ő üdvös tanácsai által, hogy hagyja el megszállott országát, melyben ő — a király engedelmével legyen mondva — úgy meghúzódott, mint üregében a kigyó; mint szorította meg ennek hatalmát minden külső tisztelet mellett a legeredményesebben! Mily 5 gyorsasággal és vitézséggel fojtotta el a Sacrovir gall törzsfőnök és Florus Julius által támasztott háborút, annyira, hogy a római nép előbb tudta meg győzelmét, mint a harczot, s a veszedelem hírnökét megelőzte a győzelem hírnöke. A félelmes és naponként növekvő afrikai háborút is az ő rendelkezése és terve rövidesen megszüntette.

1 CXXX. Quanta suo suorumque nomine extruxit
 opera? quam pia munificentia superque humanam evecta
 fidem templum patri molitur? quam magnifico animi tem-
 peramento Cn. quoque Pompei munera absumpta igni resti-
 2 tuit? quicquid enim unquam claritudine eminuit, id veluti
 cognatum censet tuendum. Qua liberalitate cum alias, tum
 proxime incenso monte Cœlio omnis ordinis hominum
 iacturæ patrimonio succurrit suo? Quanta cum quiete
 hominum rem perpetui præcipuique timoris, supplemen-
 3 tum, sine trepidatione delectus providet? Si aut natura
 patitur aut mediocritas recipit hominum, audeo cum deis
 queri: quid hic meruit, primum ut scelerata Drusus Libo
 iniret consilia? deinde ut Silium Pisonemque tam (sibi
 quam patriæ infestos haberet, quorum) alterius dignita-
 tem constituit, auxit alterius? ut ad maiora transcendam,
 quamquam et hæc ille duxit maxima, quid, ut iuvenes
 4 amitteret filios? quid, ut nepotem ex Druso suo? Do-
 lenda adhuc retulimus; veniendum ad erubescenda est:
 quantis hoc triennium, M. Vinici, doloribus laceravit
 animum eius? quam diu abstruso, quod miserrimum est,
 pectus eius flagravat incendio, quod ex nuru, quod ex
 5 nepote dolere, indignari, erubescere coactus est! Cuius
 temporis ægritudinem auxit amissa mater, eminentissima
 et per omnia deis quam hominibus similior femina, cuius
 potentiam nemo sensit nisi aut levatione periculi aut ac-
 cessione dignitatis.

1 CXXXI. Voto finiendum volumen sit. Iuppiter Ca-
 pitoline, et auctor ac stator Romani nominis Gra-
 dive Mars, perpetuorumque custos Vesta ignium, et
 quicquid numinum hanc Romani imperi molem in
 amplissimum terrarum orbis fastigium extulit, vos pub-
 lica voce obtestor atque precor, custodite, servate,

CXXX. Mily nagy épületeket emelt a saját és övéi nevé- 1
ben; mily kegyes és emberfeletti bőkezűséggel épített atyjá-
nak templomot; mily nemes gondolkozásmóddal állította
helyre Cn. Pompeiusnak tűz által elpusztított emléképületét;
mert a mi csak valamikor dicső volt, azt, mintegy lelkületé-
vel rokon eszmét pártolandónak tartotta. Mily bőkezűséggel 2
pótolta ő saját vagyonából ama károkat, melyeket a Caelius-
hegyi tűzvészkor mindenféle rangú emberek szenvedtek!
Mily általános nyugalom közt eszközli a had kiegészítését,
ezt az örökösen s kiválóan félelmes dolgot a nélkül, hogy a
sorozás zavart idézne elő. Ha a természet nem tiltja, és az 3
emberi gyarlóságnak meg van engedve, panaszkodni merek
az istenekre, mivel érdemelte meg ő, először hogy Drusus
Libo oly bűnös terveket forraljon ellene, aztán hogy Silius
és Piso⁶⁵ mind neki, mind a hazának oly ellenségei legyenek,
kiknek egyikét méltóságra juttatá, a másikáét pedig emelte;
s hogy a még nagyobbakra térjek át, bár Tiberius ezeket is
igen fontosaknak tartotta, mivel érdemelte meg, hogy gyer-
mekeit s unokáját, Drusus fiát, fiatal korukban veszítse el.
Ha eddig fájdalmas dolgokat beszéltem el, most szégyenle- 4
test kell elmondanom, mily fájdalmakkal gyötörte lelkét e
három év, oh M. Vinicius! Mily soká égette keblét e szörnyű
és rejtett tűz, hogy menyé és unokája miatt bánkódni, hara-
godni s pirulni kényszerült! Ez idő fájdalmát még anyja 5
elvesztése is növelte, e kitűnő asszonyé, ki mindenben inkább
istennőkhöz hasonlított, mint emberekhez, kinek befolyása
másban nem volt érezhető, mint a veszedelmek elhárításában,
vagy a szerencse növelésében.

CXXXI. Imával kívánom művemet bezárni: Oh capito- 1
liumi Jupiter és Mars, a római birodalom gyarapítója s
védője, és te Vesta, az örök szent tűz öre, és ti, istenek, mind,
kik a római birodalmat egész világ fölötti hatalmának e
magaslatára emeltétek, kérve kérlek titeket itt nyilvánosan,

2 protegite hunc statum, hanc pacem, hunc principem, eique functo longissima statione mortali destinate successores quam serissimos, sed eos, quorum cervices tam fortiter sustinendo terrarum orbis imperio sufficiant, quam huius suffecisse sensimus, consiliaque omnium civium aut pia (fovetis aut opprimitis impia.)

őrizzétek, tartsátok és pártoljátok ez államot, e békés állapotot, e fejedelmet; adjatok neki hosszú élet után, oly későn, a mint csak lehet, utódokat, kiknek vállalai a világalalom viselésére oly erősek legyenek, mint a milyenek az övé tapasztaljuk; teljesítsétek minden polgárnak jámbor ohajtásait⁶⁶ s fojtsátok el a gonosz törekvéseket.

JEGYZETEK AZ ELSŐ KÖNYVHÖZ.

1. E részt a kiadók méltán tartják idegen toldaléknak.
2. Hogy Capuát szerzőnk oly ősrégi városnak tünteti föl, annak okát abban leljük, hogy e városban gyökerezett családfája is. V. ö. II. 16. 2.
3. Mintegy 600 év története hiányzik.
4. Más íróknál Caius.
5. Ez ünnepet az ædilisek rendezték s tartott apr. 28. napjától május 3-ig.
6. A Germaluson levő és Pan istennek szentelt barlang.
7. Állandó színházat; azelőtt ugyanis a színpadot használat után mindig lerontották..
8. Az I. könyv vége hiányzik.

JEGYZETEK A MÁSODIK KÖNYVHÖZ.

9. II. Eumenes király házasságon kívüli fia s így az elhunyt Attalus fítestvére.

10. Mert Perperna consul Pergamumban meghalt s így consul-társa vezette diadalmenetben a foglyot.

11. A procinctu; egy külön neme a végrendelkezésnek, midőn a katonák a rendes formák mellőzésével végrendelkezhettek.

12. Vagyis nem tekintve azt, hogy Jugurthától megvesztegette magát.

13. Mintegy 410 frt. Cicerónál (in Verrem IV. 10.) tizennyolcz-ezer sest.

14. A mai bosnyákok. Florusnál (III. 4.) mint a thrákok leg-szilajabbjai vannak említve.

15. Atellanákat írt.

16. Mintegy 615 frt.

17. Velleius magasztalja őt, Tiberius miatt, kinek anyja, Livia, a Liviusok családjából való. E férfiről több író is megemlékezik, de legnagyobb részt gőgösnek mondják.

18. Két-két duumvir állott minden római municipium élén; ők hitták össze s vezették a senatusülést városukban.

19. Vagyis hóhér. Rendőri czélokra — legalább Rómában — hadi foglyokat alkalmaztak, kik ily szolgálatban eltöltött néhány év után visszakapták szabadságukat.

20. Velleiusnál: indicium histrioni exoleto redditur. Az «elfajult színész» itt a mélyen sülyedt embert jelenti, mely felfogás közkeletű volt Rómában.

21. Innen hiányzik a Sertorius-féle harcz leírása.

22. A latinban a kifejezés még erősebb: nefas, vagyis az isteni jog ellen való tett.

23. A triumphator öltözéke himzett pálmaágakkal ékes tunica s arannyal himzett bibortoga volt; kezében elefántcsont-botot tartott, melyet fölül babérkoszorús sas díszített.

24. Ily togát a magasabb hivatalok viselői s némely papi collegium tagjai hordtak. A dísznek mind e jelei etruszk eredetűek voltak.

25. A kalózok Miletus várostól északra, a tengeren fogták el Cæsart.

26. Mint nekik — míg foglyuk volt — tréfából ígérgette. Suet. V. Cæs. 74.

27. Flamen Dialis. Ily pap ment volt egész házával együtt minden polgári kötelesség alól; államhivatalt nem viselhetett, de a senatusnak tagja volt; fegyveres sereget látnia, lóra ülnie, esküdnie, éjt lakásán kívül töltenie nem volt szabad. Neki minden nap ünnep volt s mindig hivatalos ruhájában járt. Egy licior s több hirnök haladt előtte, ezek intésére a kézművesek felhagytak munkájokkal mert a Flamen Dialisnak ezt látnia tiltva volt. Holtat, sirt, lovat, kecskét, kutyát érintenie nem volt szabad. A fogoly bilincsei föloldoztattak, ha az ő házába lépett s ki az ő térdeit átölelte, azt azon napon megütni nem volt szabad, stb.

28. Pompeiával, Cæsar feleségével.

29. Marcellus.

30. Adósságainak nagysága miatt.

31. «Elvesztünk volna, ha az ellenség ki tudta volna zsákmányolni győzelmét», mondotta Cæsar maga.

32. Az eredetiben a kifejezés még keserűbb: mancipium, mely a rabszolgát nem mint embert, hanem csak mint tulajdont jelöli.

33. Ez a vélemény el volt terjedve úgy a görögöknél, mint a rómaiaknál. Sophokles Antig. 621: «Bölcs szavát hallgassátok: Gonoszat jónak vél, Kinek értelmét az isten Vesztére vezérelvén, Elveszi ép elméjét.» (Csiky G.)

34. Suet. II. említi, hogy mindkettő csel által halt meg.

35. Octavius győzelmének.

36. Antonius feleségének, Fulviának a Clodius-szal való házasságából született leányát, Claudiát.

37. De Germanis (jelent fitestvért és germánt) non de Gallis duo triumphant consules. Szójáték, lásd a bevezetést.

38. Hiányos.

39. Kinek neve a császári családba való adoptio előtt Livia volt.

40. Tiberius a császár parancsára elvált Liviától, kit Augustus feleségül is vett; ő volt Augustus negyedik felesége.

41. Carinæ nevet viselt a Capitolium lábánál levő városrész.

42. A haruspexek kinyilvánították, hogy e házak villámtól vannak sújtva s így magáncélra nem használhatók.

43. Tengeristen. Eredetileg boiotiai halász, ki a tengerbe ugrott s aztán kiválóan mint jósló istenség részesült tiszteletben.

44. Más írók az ellenkezőt bizonyítják; sőt gyermekek is voltak áldozatai közt.

45. Ezt írónk ide szövi, hogy elterelje az olvasó figyelmét ama hírről, mely Marcellus halálának okát Liviában kereste.

46. Állítólag Mæcenas tanácsolta Augustusnak ezt, mondván: Oly nagygyá teted már Agrippát, hogy vagy vödül kell őt fogadnod, vagy megölnöd.

47. Ovatio kisebbszerű diadalmenet, melyben a hadvezér nem kocsin, hanem kezdetben gyalog, a későbbi időben lóháton, nem toga pictában, hanem prætextában, nem borostyán, hanem mirtuszkoszorúsan ment a városba. Ovatiót kapott a vezér, ha nem saját fővezérsége alatt győzött, vagy ha érdemei kisebbszerűek voltak.

48. Inkább számüzetés volt az, mivel daczára kéréseinek, nem nyert engedélyt a visszatérésre Augustustól. Számüzetésének okát Tacitus és Suetonius a feleségével való rossz viszonyban keresi.

49. A főhivatalnok lictorai, ha uroknál előkelőbbel találkoztak, tisztelet jeléül levették vállukról a fascéseket.

50. Augustusnak Livia előtti felesége.

51. Események, melyek Tiberiusra nem épen hízalgők, ki vannak hagyva. V. ö. Tacit. Germ. 37., Florus IV. 12. s másokat.

52. Ma Haimburg.

53. Ma Laibach.

54. Triest.

55. A nem senator-eredetű quæstorjelölt nem volt a senatus tagja hivatalának elfoglalása előtt, hacsak nem császári kegyből.

56. Sziszek.

57. Most Bedinga.

58. Romlott hely.

59. Szintén.

60. Hézagos.

61. A hézagos helynek Haase kiegészítése szerint való értelme.

62. Azsia 12 városát a földrengés elpusztította, Tiberius azonban fölépítette. Tac. II. 47.

63. Hézagos.

64. Hézagos.

65. Romlott hely.

66. A befejezés hiányzik a kéziratban.

A Franklin-Társulat magyar irodalmi intézet kiadásában
megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

Aeschylos Oresteiája. Drámai trilógia. — Agamemnon. —
Siri áldozat. — Eumenidák. Görögből fordította *Csengeri J.*
1 frt 50 kr. Vásznonkötésben 2 frt.

Burián János. Latin synonymika. Iskolai használatra 80 kr.
Marcus Tullius. Cicero a kötelességekről. Magyarul *Szalay*
László által 80 kr.

Euripides. A Kyklops. Satyrdráma. Ford. *Csiky Gergely.*
A Lukács Krisztina-díjjal jutalmazott műfordítás 40 kr.

Finály Henrik dr. A latin nyelv szótára. A kútfőkből a leg-
jobb és legujabb szótárirodalomra támaszkodva. 10 frt.
Félbőr-kötésben 11 frt.

Fray Rezső. A latin nyelv kérdése. Francziából fordították
dr. *Ferenczy József* és dr. *Vargá Bálint* 1 frt 50 kr.

Isokrates négy beszéde. Kiadta *Szabó István.* (Hellenül és
magyarul) 1 frt.

Meissner Károly. Latin phraseologia. Iskolai használatra.
A VI. német kiadás után átdolgozta *Burián János* 1 frt 60 kr.

Pecz Vilmos. Új görög nyelvtan olvasmányokkal és beveze-
téssel az új görög nyelvtudományba. 2 frt.

Platon és Aristoteles. Szemelvények. A görögből fordítva,
magyarázatokkal. Dr. *Péterfy Jenő* és dr. *Gyomlay Gyula*
közreműködésével szerkesztette dr. *Alexander Bernát* 1 frt 50 kr.

Sárfy Aladár. A classicusok rhetorikája 1 frt.

Simonyi Zsigmond. Német és magyar szólások. Magyaros
fordításra vezérlő segédkönyv, kiegészítésül a német-magyar
szótárakhoz 4 frt.

Sophokles tragédiái. Fordította *Csiky Gergely.*
Kiadta a Kisfaludy-Társaság 4 frt.
Díszkötésben 5 frt.

GÖRÖG ÉS LATÍN REMEKÍRÓK.

Kiadja a m. tud. Akadémiának classica-philologiai bizottsága.

ANAKREON.

Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta **Ponori Thewrewk Emil.**

Ára füzve 1 frt 60 kr. — Görögül és magyarul 2 frt.

CICERO A KÖTELESSÉGEKRŐL.

Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta **Csengeri János.**

Ára füzve 1 frt. — Latinul és magyarul 1 frt 60 kr.

GAIUS RÓMAI JOGI INSTITUTIÓINAK NÉGY KÖNYVE.

Magyarra fordította s jegyzetekkel kísérte **Dr. Bozóky Alajos.**

Ára füzve 2 frt. — Latinul és magyarul 3 frt

THUKYDIDES.

Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta **Zsoldos Benő.**

I. kötet. I., II. és III. könyv --- 1 frt 40 kr. Görögül és magyarul 2 frt 40 kr.
II. kötet. IV. és V. könyv --- --- frt 80 kr. Görögül és magyarul 1 frt 40 kr.
III. kötet. VI., VII. és VIII. könyv 1 frt — kr. Görögül és magyarul 2 frt — kr.
Mind a három kötet egy kötetbe füzve magyarul, iskola kiadás 2 frt 40 kr.

PUBLIUS VERGILIUS MARO AENEISE.

Fordította és jegyzetekkel kísérte

Dr. Barna Ignác.

Ára füzve 2 frt. — Latinul és magyarul 3 frt.

Bevezetéssel ellátta

Dr. Némethy Géza.

PLATON THEAITETOSA.

Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta **Simon József Sándor.**

Ára füzve 60 kr. — Görögül és magyarul 1 frt 20 kr.

GÖRÖG ANTHOLOGIABELI EPIGRAMMÁK.

Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta **Ponori Thewrewk Emil.**

Ára füzve 1 frt. — Görögül és magyarul 2 frt

CATO BÖLCS MONDÁSAI.

Szövegét megállapította, fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta

Dr. Némethy Géza.

Ára füzve 40 kr. — Latinul és magyarul 60 kr.

HERODOTOS TÖRTÉNETI KÖNYVEI.

Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta **Geréb József.**

I. kötet. I—III. könyv. 1 frt 40 kr. — Görögül és magyarul 2 frt 80 kr.
II. kötet. IV—VI. könyv. 1 frt 20 kr. — Görögül és magyarul 2 frt 40 kr.
III. kötet. VII—IX. könyv. 1 frt 40 kr. — Görögül és magyarul 2 frt 80 kr.

LYKURGOS BESZÉDE LEOKRATES ELLEN.

Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta **Fináczy Ernő.**

Ára füzve 50 kr. — Görögül és magyarul 70 kr.